

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BİLİŞİM DÜNYASI
Yapay zekânın
adaleti

NICKIE ROBERTS
Kökenleriyle
tanrıça ve fahişe

FERHAT KAYA
Paleoantropolog
Leakey'nin ardından

Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi | Şubat 2022 | 35,00 TL (KDV'den muafır)

214

DİN

Kimin güdümünde?
Kimin aracı?
Kimden yana yontar?
Kimi avutur?

*Alâeddin Şenel,
Hasan Aydın,
Ender Helvacıoğlu,
Haldun Çubukçu*

James Webb Teleskobu hangi kapıları aralayacak?

**2022'de
pandemi**

Haluk Ertan yazdı...

- Pandeminin yeni patronu: Omikron
- Aşılar ve aşılamaya dair...
- Turkovac nedir, neye çare?

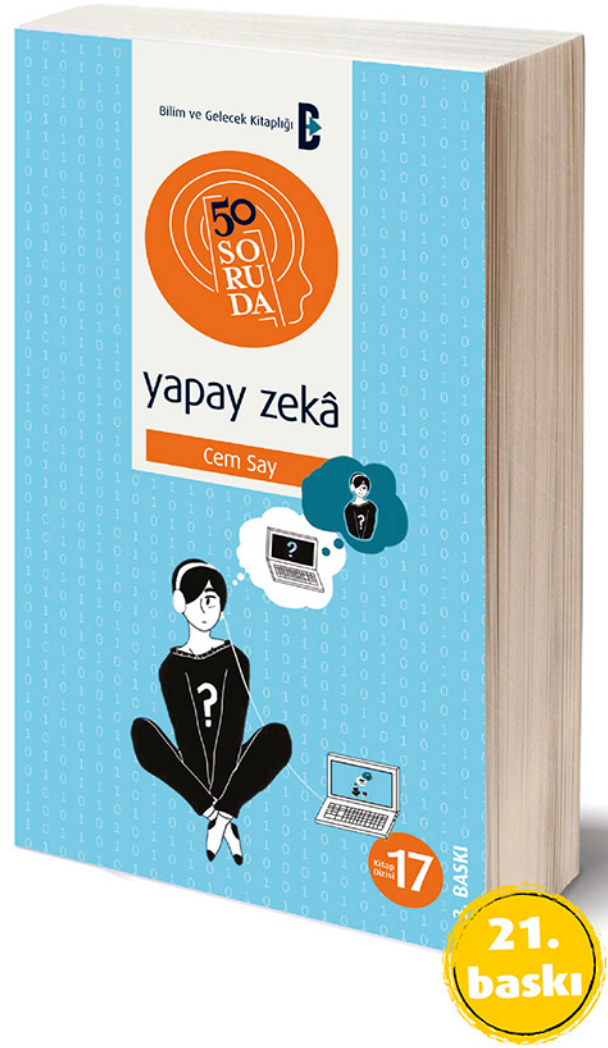

yapay zekâ

Cem Say

Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi **Cem Say**, bu kitapta yapay zekâ kavramını her yönüyle ve herkesin ilgisini çekebilecek biçimde anlatıyor. Yapay zekâ sistemlerinin dayandığı matematiksel altyapıyı, gelişim serüvenini, insan beyni dediğimiz doğal bilgisayarın çalışması hakkında verdiği ipuçlarını, güncel uygulamalarının nasıl çalıştığını ve nerelerde tılandığını, yarattığı felsefi tartışmaları, bilinç ve özgür iradeyle ilgisini ve insanlığa olumlu/olumsuz etkilerini keyifli bir dille işliyor. Yazarın, yüzyıllar öncesinden başlayıp son teknolojik gelişmelere varan bir çerçevede kurarken yanıtını aradığı kimi sorular şöyle:

İnsanların yapabiliş makinelerin yapamayacağı şeyler var mı?
Düşünen bir makine yapılabilir mi? Sadece 0 ve 1 her şeye yeter mi? **Gödel neden öldü?** Turing kimdir? **Doğanın, yaşamın, insanların programlama dili nedir?** Hesaplama karmaşıklığı nedir? **AlphaGo dünya go şampiyonunu nasıl yendi?** Turing testi nedir? **Bilgisayar insan dillerini nasıl anlar?** Derin öğrenme nedir? **Robotlar buluş, sanat, avukatlık, askerlik, doktorluk vs. yapabilir mi?** Aşık olabilir mi? **Bilgisayarlar bizi bizden iyi tanıyabilir mi?** Yapay zekâ dünyayı ele geçirip hepimizi yok edecek mi?

dil öğrenme

Cem Balçıklı

“Yabancı dile yabancı kalmayalım” diyerek kaleme aldığı 50 Soruda Dil Öğrenme kitabında Prof. Dr. Cem Balçıklı, dil öğrenme ve öğretme deneyimlerini kuramsal bilgilerle harmanlayarak merak edilen pek çok soruya yanıt veriyor. Dil öğrenmeyi/öğretmeyi isteyen herkese olduğu kadar çocuğunun dil öğrenmesini arzulayan anne babalara da rehberlik edecek kitapta ele alınan kimi sorular şöyle:

Çocuklar en fazla kaç dili aynı anda edinebilir? **Bir yabancı dil öğrenildikten sonra yeni bir dil daha mı kolay öğrenilir?** Yabancı dil öğrenmenin ideal yaş aralığı var mıdır? **Dil öğrenmek için yurtdışında yaşamak şart mıdır?** Öğrenilen dil kullanılmadığında unutulur mu? **Dil öğrenmek beyin gelişimini etkiler mi?** Kişilik ve dil öğrenme arasında bir ilişki var mıdır? **Farklı yaş gruplarına göre dil öğrenme etkinlikleri değişiklik gösterir mi?** Yabancı dil öğrenmek isteyenler nereden başlamalı? **Dil öğreniminde web teknolojilerinin yararları nelerdir?** Bilgisayar oyunları dil öğreniminde etkili midir? **Yabancı dilde konuşma becerisi nasıl geliştirilir?** Dil öğrenmek için beyin çipi geliştirilebilir mi? **Günümüzde kullanılan en etkili dil öğretim yöntemi hangisidir?** “Anlıyorum ama konuşamıyorum” söylemi doğru mudur? **Yabancı dil öğrenirken Türkçe düşünmek ne demektir?**

Bilim ve Gelecek Sahaf

**GENİŞ ÜRÜN
ÇEŞİTLİLİĞİYLE
KİTAP DOSTLARININ
HİZMETİNDE!**

**Aradığınız kitapları
daha ucuz ve güvenilir bir biçimde
temin etmek için
bize ulaşmanız yeterli.**

Osmanağa Mahallesi
Osmancık Sokak No:9
Kat:3 D:13-14 Betül Han
Kadıköy, İstanbul
Tel: 0216 349 71 72
bilimvegelecekkitabevi@gmail.com

NADIRKİTAP
Bilim ve Gelecek
mağazasına kodu tarayarak
ulaşabilirsiniz.

Bilim ve Gelecek

dergimize ulaşamayan okurları abone olmaya çağırıyor!

Basılı dergi ve e-dergi aboneliği için
<https://bilimvegelecek.com.tr>

Aboneliklerle ilgili daha detaylı bilgi almak için bize ulaşabilirsiniz.

bilgi@bilimvegelecek.com.tr • 0216 345 26 14

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi

SAYI: 214 / ŞUBAT 2022

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Ender Helvacıoğlu

YAZI İŞLERİ

Özgür Can Özudoğlu

IDARI İŞLER

Deniz Karakaş

TEKNİK HAZIRLIK

Baha Okar

ADRES

Osmanağa Mah. Osmancık Sok. No:9,

D:13, Betül Han, Kadıköy-İstanbul

TEL: (0216) 345 26 14

www.bilimvegelecek.com.tr

E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

YURTIÇİ ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 375 TL / 6 aylık: 190 TL

(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız.)

Kurumsal abonelik: 1 yıllık 400 TL

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI

Avrupa ve Ortadoğu için 80 Euro

Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar

e-ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 100 TL / 6 aylık: 60 TL

(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FILMCİLİK

LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ

Ender Helvacıoğlu

SORUMLU YAZIŞLARI MÜDÜRÜ

Deniz Karakaş

BASILDIĞI YER

Ezgi Matbaacılık (Sertifika no: 45029),

Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10,

Çobançeşme - Yenibosna/ İstanbul

Tel: (0212) 652 62 62

YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)

ISSN: 1304-6756 DİL: Türkçe

— BÜRO ve TEMSİLCİLERİMİZ —

BÜYÜKÇEKMECE BÜROSU: Mimaroba Mah., Mustafa

Kemal Bulvarı, No: 36-A/2, Büyükçekmece/İstanbul

Temsilci: Ahmet Doğan / (0532) 333 84 15 /

ahmetdogan51@hotmail.com

ANKARA: Özgür Can Özudoğlu / (0539) 268 24 94 /

ozgurcanozdogru@gmail.com

İZMİR: Levent Gedizlioglu / (0532) 256 88 64

Baha Okar / (0535) 016 47 74

SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 /

hasanaydn@hotmail.com

ESKİŞEHİR: Cemil Can Vural / (0530) 683 29 35 /

cemilcanvural@hotmail.com

TARSUS: Uğur Pişmanlık / (0533) 723 47 89 /

aratosdergisi@gmail.com

AVUSTURYA: Murat Naroğlu / murat.naroglu@gmail.com

BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com

KANADA: Erdem Eriñ / erdem_e@hotmail.com

Aydökümü

‘Halkın afyonunu’ üreten ve satan kimdir?

Marx’ın ünlü deyişiyle “din, halkın afyonudur”. Peki, bu afyonu üreten, dağıtan ve satan kimdir? Din, hangi sınıfların ihtiyacından kaynaklanır? Kimin ürünüdür, kimin çıkarınadır, kimi avutur? Sınıflar üstü bir din var mıdır? Bilim ve Gelecek’in elinizdeki sayısının kapak dosyası bu sorulara yanıt arıyor. Elbette bu konuların uzmanı Alâeddin Şenel. Şenel, dinin kökenine inerek ve günümüze kadar getirerek, dinin kimin güdümünde olduğunu, kimlerden yana bir araç olarak kullanıldığını ve kimleri avuttuğunu araştırıyor. Dosyamızın ikinci yazısı Hasan Aydın’ın kaleminden. Aydın, İslam’ın etkisini günümüze kadar sürdüren ideoloğu Gazzâlî’nin teolojisini ve siyaset kuramını ele alıyor. İslam dininin nasıl bir egemen aracı olduğunu ortaya çıkarıyor. Aynı dosya içinde Ender Helvacıoğlu, Avrupa toplumlarının modernite sürecinin farklı aşamalarında yaşamış üç büyük düşünürün (Machiavelli, Meslier ve Marx) din olgusuna yaklaşımlarını özetliyor. Farklı açılardan bakmalarına karşın ortaklaştıkları nokta, dinin, egemenlerin ezilen halk üzerinde ideolojik hegemonya kurmak için kullandıkları en etkili araçlardan biri olduğu. Son olarak Haldun Çubukçu, Marx’ın “din, halkın afyonudur” sözünü çarpıtıp “din, halkın ilacıdır” biçiminde yorumlayanlarla polemik yapıyor.

Bilim ve Gelecek’in klasik konularından biri olarak düşünülebilir bu dosya. Öyledir, ama bugün özellikle önemlidir. Dinsel düşüncenin sadece bilimsel düşünce ile karşıtlığını ortaya koymak yetmez. Dinsel ideolojilerin sınıfsal karakterinin tarihsel ve güncel olarak ortaya serilmesi günün görevidir. Yoksa afyon, uyuşturucu işlevine devam eder.

Bu sayıda ele aldığımız ikinci güncel konu: pandemi. Haluk Ertan, Kovid-19 ile mücadele konusunda 2021’in bir bilançosunu çıkardıktan sonra 2022 yılına ilişkin, yani pandeminin geleceğine ilişkin çıkarımlarda bulunuyor. Çok tartışılan sorulara yanıt veriyor: Aşılama ne durumdayız? Turkovac bir çare olacak mı? Pandeminin yeni patronu Omikron salgının sonu mu, yoksa yeni bir tehlike mi? Haluk Ertan’ın makalesini özellikle öneriyoruz.

“Bilişim Dünyası” bölümümüzde İzlem Gözükeleş yapay zekânın adaletini ele alıyor. YZ’nin adaleti, adaletsizliklerle dolu bu dünyada bize çekici geliyor; makineler insanlardan daha çok güveniyoruz. Peki, YZ düşündüğümüz gibi daha adil, kusursuz ve insanların zayıflıklarından arındırılmış mı? Okuyun ve tartışın.

Elinizdeki sayıda daha pek çok ilginç makale var. Cem Oran ve Özgür Can Özudoğlu, geçtiğimiz yılın sonunda uzaya gönderilen James Webb Teleskobunun hangi gizemli soruların yanıtları için kapıyı aralayacağını anlatıyor. Esen Küçüktütüncü, Ocak sayımızın kapak konusu olan metaevrenin etğini masaya yatırıyor. Ferhat Kaya, geçtiğimiz ay kaybettığımız ünlü paleoantropolog Richard Leakey’in yaşamını ve keşiflerini yazıyor. Bir diğer önemli makale, Nickie Roberts’ın “Tanrıça ve fahişe” başlıklı yazısı. Bu yazı, kapak dosyasının bir unsuru olarak bile değerlendirilebilirdi belki.

Kısacası yine dopdolu bir Bilim ve Gelecek sayısı ellerinizde. Umarız okunur, üzerinde düşünülür, tartışılır...

Dostlukla kalın...

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

■ ■ KAPAK DOSYASI

Alâeddin Şenel

DİN: Kimlerin güdümündedir?

Kimleri avutur? Kimlerden yana

yontan bir araç olarak kullanılır? 4

Prof. Dr. Hasan Aydın

Gazzâlî'nin siyasal teolojisinde seçkincilik

ve sıradancılık öğretisi ve kimi sonuçları 20

Ender Helvacıoğlu

Machiavelli, Meslier, Marx ve din 30

Haldun Çubukçu

Marx kimseye afyon önermiyor 36

Haluk Ertan

2022'de pandemi: Viral evrim devam ediyor! 42

Ferhat Kaya

Kenyalı paleoantropolog

Richard Leakey'nin ardından 53

■ ■ BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Yapay zekânın adaleti 58

Hazırlayanlar:

Cem Oran / Özgür Can Özudoğlu

James Webb Uzay Teleskobu

hangi kapıları aralayacak? 66

Nickie Roberts

Tanrıca ve fahişe 72

Esen Küçüktütüncü

Metaevrenin etiği 77

■ ■ GENİŞ AÇI / Prof. Dr. Sedat Ölçer

Doğa filozofu, fizikçi ve

ilk modern kimyacı: Robert Boyle 80

Selman Vefa Yıldırım

İnsan bedeninin içine yolculuk 84

■ ■ MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Törün

Bir şeyler eksik 86

■ ■ BULMACA / Hikmet Uğurlu 88

■ ■ KİTAPÇIL / Özer Or 89

Dr. Şeref Etiker

Transkripsiyon layt ve lakin tayyare tayt 90

TAVAN ARASI / Elif Bolu

Kitaplar ve mekânlar:

Karaağaç Sahaf - Mevlüt Yaprak 92

ÜÇÜNCÜ TEKİR ŞAHİS / Anıl Ceren Altunkanat

Bir devam yazısı: Hayır 96

KAPAK DOSYASI

Din kimin hizmetinde?

Alâeddin Şenel

4

DİN: Kimlerin güdümündedir?

Kimleri avutur? Kimlerden yana

yontan bir araç olarak kullanılır?

Prof. Dr. Hasan Aydın

20

Gazzâlî'nin siyasal teolojisinde

seçkincilik ve sıradancılık öğretisi

ve kimi sonuçları

Ender Helvacıoğlu

30

Machiavelli, Meslier, Marx ve din

Haldun Çubukçu

36

Marx kimseye afyon önermiyor

Din, sınıflı, eşitsizlikçi, devletli, tarımcı uygar toplumun

bir üstyapı kurumu sayılabilecek bir "dinsel ideoloji" olarak

kurumlaştırılıp geliştirilmiştir.

42

2022'de pandemi Viral evrim devam ediyor!

Haluk Ertan

Önceki yıla göre rakamlardaki birkaç katlık artış, pandeminin henüz hız kesmeden sürdüğünü gösteriyor. Özellikle "Batı cephesi" yine dökülüyor. Aşı, elimizdeki en büyük silah. Aşıların etkinliği ve koruma süresi hakkında bilgiler ediniyoruz. Turkovac'ın etkinliği tartışmalı. Virüsün evrimi devam ediyor. Omikron pandeminin yeni patronu.

BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Yapay zekânın adaleti

YZ'nin adaleti, adaletsizliklerle dolu bu dünyada birçoğumuza çekici geliyor. Makinelere insanlardan daha çok güveniyoruz. Sayısallaştırılmış adaletin daha adil ve kusursuz olacağını düşünüyoruz. Peki, YZ düşündüğümüz gibi daha adil, kusursuz ve insan karar vericilerin zayıflıklarından arındırılmış mı?

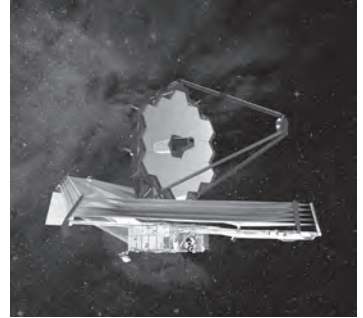
58

James Webb Uzay Teleskobu hangi kapıları aralayacak?

Hazırlayanlar:
Cem Oran, Özgür Can Özüdoğru

İnsanlığın evrene bakan en büyük gözü olma yolunda ilerleyen James Webb Uzay Teleskobu, fırlatıldığı günden bu yana ilgi odağı olmaya devam ediyor.

66

Tanrıça ve fahişe

Nickie Roberts

72

Taş Devri kültüründe kadın yaşam gücünün kaynağı olarak görülüyordu. Bu dönemden kalan resimler ve heykeller kadınların bu merkezi konumunu kanıtlar. Rahibe ayinleri kadınların özerk ve cinsel ifadelerinde serbest olduklarını gösterir. Erkek egemenliğinin başlamasıyla birlikte eş-fahişe ayrımı ortaya çıktı, Eski Ahit rahipleri ise kadını zapturapt altına alınması gereken bir "günahkâr" konumuna soktu.

Kenyalı paleoantropolog Richard Leakey'nin ardından

Ferhat Kaya

İnsan evrimi araştırmalarına büyük katkı yapan paleoantropolog Richard Leakey geçtiğimiz Ocak ayında 77 yaşında hayata gözlerini yumdu. Richard Leakey insan evrimi çalışmalarının yanı sıra hayatına birçok görevi sığdırmıştı.

60

DİN: Kimlerin güdümündedir? Kimleri avutur? Kimlerden yana yontan bir araç olarak kullanılır?

Dinin tanımı: Din, sınıflı, eşitsizlikçi, devletli, tarımcı uygar toplumun bir üstyapı kurumu sayılabilecek bir “dinsel ideoloji” olarak kurumlaştırılıp geliştirilmiştir.

Kimlik kartı:

Doğum Tarihi: MÖ IV. binyıl. **Doğum Yeri:** Sümer/ Aşağı Mezopotamya (Dicle-Fırat arası taşkın ovası). **Semti:** “Tanrı’nın evi” (Tapınak’tan Zigurat’a) ve “Tanrı’nın tarlaları” bölgesi. **Altyapısı:** Büyük sulama tarımı üretimi. **İşlevi:** Tarımsal üretimden efendilere ve yöneticilere “toplumsal artı” aktarımı.

Alâeddin Şenel

Ne ilgisi var günümüzün canlandırılan köktendinci tarikatlar ve yakıcı “siyasal İslam” sorunu ile beş binyıl öncesinin dinsel ideolojisinin? İlgisi, sınıflı toplumun doğuşundan günümüze varlığının, kesintisiz bir kültür bölgesi (Batı Asya-Anadolu-Avrupa-Amerika kıtaları) içinde neredeyse kesintisiz sürdürülmesi.¹

Ekonomik bütünlenmeye koşut geliştirilen yönetsel birimler olarak kurulan Sümer kent devletlerinden, Sümer, Akad, Babilonya bölgesel devletlerine evrindirilip imparatorluğa (Asur, Pers, Helen, Makedonya, Roma imparatorluklarına) doğru geliştirilirken, buna koşut olarak “dinsel ideoloji” aygıtının, kenttanrıclıktan çoktanrıclığa, baştanrıclığa, çifttanrıclığa, tektanrıclığa doğru birçok kez “gözden geçirilip” altyapı değişikliklerine uyarlanan özünde, aynı dinsel inançların kendini günümüze dek yeniden üretebilmesini sağlayacak “toplumsal artı aktarımı”nın (dine yatırımla) sürdürülebilmesi.²

Gene de kuşkuya düşüp, beş binyıl öncesinin dinsel ideolojisi ile günümüzün din kurumunun yapısı temelde aynı olabilir mi? diyenler çıkabilir. Olmuş bile; işte kanıtları:

Yeni şişelerde eski şarap: Yaratılış Mitosu’ndaki temel inançların Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık evreleriyle “tektanrıci din”in kutsal kitaplarında işi işlevi ne?

Söz konusu ortak temel inançlar olarak şunlar sayılabilir: Yaratıcı aşkınözne “Rab (efendi) Tanrı” kavramı; insanın Tanrı’ya hizmet (kulluk) etmesi için yaratıldığı inancı; yazgı tabletleri; balçıktan yaratılma; insanın Tanrı biçiminde (“Tanrı suretinde”) yaratılışı mitos (masalı); yaratılırken buruna üflenen “ruh” (yaşam soluğu) anlayışı.

“Rab Tanrı” için bak. *Tevrat*, ilki Yaratılış, 2.4 ve sonra yüzlerce ayette; *İncil*, Matta, 2.13’de ve öteki incillerde; *Kuran*’da birçok yerde, “Kainatın Efendisi” (Alemlerin Rabbi) biçiminde. Yaratıcı özne için, *Tevrat*, Yaratılış, 1.7 (“gökkubbeyi yarattı”), 1.26 (“Tanrı, insanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım” dedi.). *İncil*’de, Matta, 12.15-18, İsa için (“İşte Kulum, O’nu ben seçtim. Ruhumu onun üzerine koyacağım.”). *Kuran*’da Zariyat, 56 (“Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”). Balçıktan yaratılma için, *Tevrat*, Yaratılış, 2.7 (“RAB Tanrı Adem’i topraktan ya-

rattı). *Kuran*'da, "Topraktan" (Hac, 5); "çamur özünden" (Müminler, 12); "kuru çamur, kara balçıktan" (Hicr, 26) "Balçıktan" (Enam, 2).

Balçıktan, sudan, dumansız alevden yaratmayla çelişkili olsa da "söz" ile yaratma, yoktan var etme için bak. *Tevrat*, Yaratılış, 1.3 ("Tanrı ışık olsun diye buyurdu ve ışık oldu.") *İncil*, "Yuhanna" 1.1-3 ("Başlangıçta söz vardı.. Her şey onun aracılığıyla var oldu.") *Kuran*, Bakara, 117 ("O göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Bir şeyi dilediğinde ona "Ol!" (Arapça *kün*) der, o da hemen olur.)

Yazgı tabletleri için, *Tevrat*, Yasanın Tekrarı, 10.1-2 (Rab'bin buyruklarını iki taş levhaya yazıp Musa'ya veriş). *Kuran*, Neml, 75 ("Gökte ve yerde göze görünmeyen hiç bir şey yoktur ki, levhi mahfuzda [yazılmış] bulunmasın.").

Ve en kesin ve de vurgulu biçimi *Kuran*'da verilen "yazgı" (kader) anlayışı için bak. *Kuran*, Hadid, 22 ("Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın.") *Tevbe*, 51 ("De ki: Allah'ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez.")

Ruh üfürme için *Tevrat*, "Yaratılış" 2.7 ("RAB Tanrı Adem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğu üfledi."); *Kuran*, Secde, 7-9 ("O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır... Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir.")

Günümüzün tektanrı dinlerinin kutsal kitaplarında yazılı bu inançların Sümer/Babil yaratılış mitoslarındaki kaynaklarını bir bir göstermek güç değil. Ama bunları mitosun bütünlüğü içinde özetleyerek vermek daha az sıkıcı, hatta eğlenceli olacaktır:

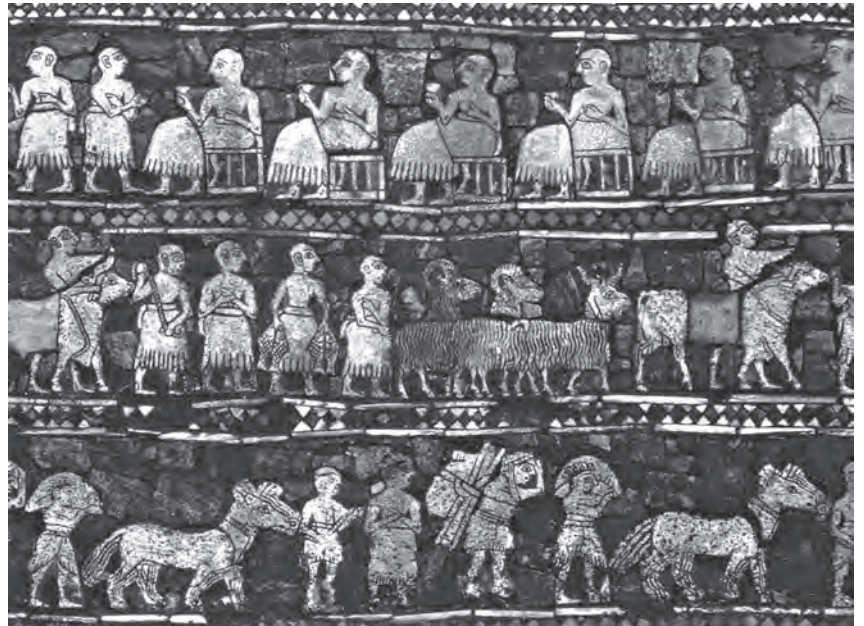
Geçmiş binyıl kadar öncesinin Sümer Yaratılış Mitosu'na dayanan Babil Yaratılış Mitosu, MÖ 2. binyılda çiviyazılı tabletlerin metninden, dinsel ideolojinin kuruluşundaki erekle ve işlevinin bugün de sürdürüldüğü görülebilecek noktalar üzerinde odaklaşılarak özetlenebilir. Bu yolda onlarla ilgili değerlendirmele-

re hazırlık olmak üzere yorumlarımı sıcağı sıcağına köşeli ayraçlar içinde vermek gibi bir yöntem izleyeceğim. Böyle bir yöntem izlemede amacımın da, gerçek insan öznelere alın nitelik ve yeteneklerin dinsel ideolojiyle yaratılan sanal aşkınözelere yüklenerek, kendilerinin bu nitelik ve yeteneklerden yoksun olduğuna inandırılan insan öznelere "insanlıktan çıkarılıp" araçlaştırılmalarını, kullanılmalarını sağlamak olduğunu göstermektir. Bunda gösterdikleri başarı, "her şeyi bilen", "gücü her şeye yetebilen", "her şeyi denetleyen" her şeyi yaratan bir aşkınözne Tanrı ile kul eşitsizlikçi ilişkisinin, eşitsizlikçi sınıfı toplumun efendi (sonra feodal bey) ile köle ilişkilerinden esinlenilerek (simulasyon ile) kurulmuş kalıbından, öteki bütün eşitsizlikçi ilişkilerin anlaşılıp, anlatılıp, aklanıp yeniden üretilmesini kolaylaştırma (ideolojinin çatlaklarını "sıvama", çarklarını "yağlama" işlevi) olacaktır.

Yaratılış Mitosu Enuma Eliş nasıl yaratıldı?

Geçmiş MÖ 2. binyıla dayanan Sümer Yaratılış Mitosu'nun MÖ 1. binyılda Babil'den ve Babil kent-tanrısı Marduk'tan yana yontulan rötuşlarla yazıya geçirilen "Babil Yaratılış Destanı" adını taşıyan tabletlerinin metni, "başlangıçta yukarıda" anlamına gelen "Enuma Eliş" olan ilk iki sözcüğüyle adlandırıl-

Dinin işlevi: Tarımsal üretimden efendilere ve yöneticilere "toplumsal artı" aktarımı.

gü Körfez'in kıyısındaki Eridu kent devletinin koruyucu tanrısı edinilecektir. Bunu Eridu'da bulunan, su-naktan başlayıp tapınağa, zigurata dönüşen, tarımsal artının toplanıp bölüşüldüğü yer olduğu anlaşılan "Tanrı'nın Evi"nin kalıntılarının arkeologlarca ortaya çıkarılmış olusundan çıkarsayabiliyoruz.⁸

Tanrıların sayıları artınca [bu demektir ki kent devletleri ve onların koruyucu tanrıları artarak ortaya çıkınca] eski ve yeni tanrı kümeleri arası sürtüşmeler de başlamıştır.⁹ [Dicle ve Fırat ırmak kıyıları boyunca güneyden kuzeye doğru zamanla kurulan yeni kent devletleri ile eskileri arasında üstünlük ve egemenlik savaşlarının mitolojiye yansıtılması] Genç tanrıların yeryüzünde gürültülü yaşamları, mitostaki anlatımla "tepişip koşuşturmaları" ve "bağırıp çağırmaları"¹⁰ kıdemli erkek tanrıları (baştanrı Apsu ile oğlu ve veziri Mummu'yu) rahatsız eder. [Tanrıların örgütlenmesinde devletin örnek alınması] "Tutumları bana acı verir oldu artık; gündüz dinlenemiyor gece uyuyamıyorum, yok edeceğim (onları) son vereceğim yaptıklarına, öyle ki sessizlik sağlansın da uyuyabilelim."¹¹

Tanrıça Tiamat doğurduklarının tanrılarca yok edilmesi kumpasına karşı çıksa da onları vazgeçiremez. Genç tanrılar kümesi yaşlıların planını bir biçimde öğrenir, paniğe kapılırlar. Yardımlarına Eridu'nun bilge tanrısı Ea yetişir. Büyülü sözleriyle Apsu'yu uyutur, bağlar ve öldürür. Burnuna zincir takıp tutsak ettiği Mummu'nun kemerini ve tacını alıp kendi takındıktan sonra onu

Enuma Eliş mitosunun yazıldığı tabletler.

Marduk ile Tiamat'ın savaşını betimleyen bir çizim.

da öldürür. [demek ki ilk tanrılar insanlar gibi ölümlü düşünülmüş]. Kendine bir sunak [toplumsal artının toplanıp biriktirileceği yere dönüştürülecek tapınak] yapar. Ona, oğlu Marduk'u karısı Damkina burada (Babil'de) doğurur. Marduk'a doğuşundan başlayarak övgüler yağar [bütün dinsel ideoloji metinlerinde aşkınözne tanrıların, kullanılarak gerçek insan özne üzerine yükseltilmesi için olmalı, kendilerini öve öve bitirememesi, tanrı sözcüsü dinsel ideologlarca ve "kullarca" övülmesi görevi, ezanlarda "tanrı uludur" (Allahuekber) nakaratında özetlenip doruğuna ulaştıracağı noktaya varacak yolda burada başlatılmış olmalı].

Marduk, "yazgıların yazıldığı tapınak odasında, kutsal tasarı odasında, zekilerin en zekisi, tanrıların bilgisi Bel" [Rab, Efendi] olarak ya-

ratılmıştır. *Kutsal Kitap*'ta bu niteliğiyle "Her Şeyi Bilen" [Latince *Omniscience* ve *Kuran*'da Arapça *Kadir-i Idrak*] noktasına varana dek yüceltilecektir.¹² Ama bu noktaya varması için önce Tiamat ve ordusu ile savaşması sonra evreni, canlıları, insanı yaratması gerekli görülecektir].

Apsu'nun oğulları, babaları öldürülürken anaları Tiamat sessiz kılıp önlemediği için analarını kınayıp kışkırtmaya başlarlar. Tiamat bir ordu oluşturacak [boynuzlu yılan, aslan başlı adam, akrep adam gibi ilerde Ortadoğu ikonografisinde bol bol görülecek] çeşitli canavarlar yaratır. İçlerinden oğlu Kingu'yu sevgili edinişip onu başkomutan atar. "Yazgı tabletleri"ni ona bırakır. "Kararların Tanrılar Kurultayı kararlarından üstün olacak" der [sıkıyönetimin orduya/başkomutana bırakılışın ipucu mu?].

Tiamat savaş açma kararını Ea'ya [öteki adıyla Sümer'in Eridu kentinin bilge tanrısı, Apsu'yu büyüleyip öldüren Enki'sine] bildirir. Yaratıcı, yazgıları saptayan [baştanrı] Anşar, torunu Ea'ya, "Apsu'yu sen öldürdün [çıkacak savaşın sorumlusu sensin demek ister] Tiamat'ın karşısına da çıkabilirsin" diye onu destekler. Ea, Tiamat'ın ordusunu görünce "büyük gücü benimkinden yüksek" diye geri döner. Son sözü, başkasını bulun "O kadın güçlü olabilir ama bir erkek daha güçlüdür" olur. Anşar bu kez oğlu gök Tanrı Anu'ya "Tiamat'ın karşısına sen çık, yalvar yakar o-

nu savaştan vazgeçir” der. O da Tiamat’ın savaş hazırlıklarını [metinde “entrikalarını”] görünce korkar. Bütün Anunnaki [yeryüzü tanrıları kurultayı] toplanır. Kimse gönüllü çıkmayınca Ea oğlu Marduk’u çağırıp onu Anşar’a gönderir. Marduk Anşar’a, Tiamat’ın karşısına çıkabileceğini söyler. Ama bir koşulu vardır: “Bir kurultay toplayıp, bana şanlı bir yazgı saptayın, artık sizin değil benim sözlerim yazgı olsun.”

Yazgıları saptayan bütün büyük tanrılar Kurultay’ı, Babil’in koruyucu tanrısı Marduk’tan, Tiamat’ı yenip yazgıları saptayabilecek erke sahip olduğunu kanıtlamasını ister. Kurultay Marduk’a gösterişli bir taht yapıp “buyur otur” der. “Buyruğunla yok edip buyruğunla yarat” demeleri üzerine Marduk büyüyle bir yıldız kümesi var eder; buyurur yok eder. Yaratıcı tanrılık gücünü kanıtlamıştır. Büyük tanrılar Kurultay’da bunu görünce “Marduk kraldır” onayı verir. O’nu “bütün tanrılar üzerine [baştanrılığa] çıkarır.” “Tapınakların odaları artık senin malın, sana evrendeki her şey üzerinde egemenlik [evrenin efendiliğini] verdik” derler.

Sonunda Marduk Tuzlu Sular Okyanusu tanrıçası Tiamat’ın karşısına çıkar. Elinde dört yelden oluşturulmuş bir ağ ile yayı vardır. Dört yeli salıverir. Tanrıça onları yutmak için ağzını açınca kapatamaz; karnı şişip kalakalır. Marduk da onu okuyula karnından [öteki çeviriye göre yüreginden]¹³ vurup Tiamat’ı öldürür. Tiamat’ın ordusu dağılır; destekleyicisi tanrılar kaçamaz tutsak alınır. Marduk, Kingu’nun burnuna zincir takıp, Yazgı Tabletlerini ondan çekip alır, kendi göğsüne bağlar.

Marduk, tutsak aldığı, suçlu sayılıp boyunduruğa vurulan tanrılar üzerinde erk kazanmıştır. Tiamat’ın bedenini ikiye bölüp yarısını gökyüzü yarısını yeryüzü yapar.¹⁴ Tapınağı Eserra’yı kurar. Yılı [takvimi] oluşturur. Ay Tanrı Nanna’yı yaratır. Güneş Tanrı Şamaş’a görevlerini verir. Toprağı kazıp suyla doldurarak Dicle ve Fırat’ı akıtır.¹⁵ Tanrıların gökten aşağı kurultaya inerken dinlenme yeri olarak Babil’i kurar. “Tanrılar adaklarımızı buraya getirsinler” derler.

Sıra insanın yaratılışına gelmiştir.¹⁶ “Kanları bir araya toplayacağım kemikleri [öldürülen tanrılardan arda kalanları] bir araya toplayacağım... kalabalığı yaratacağım adı “insan” [olan], dinlensin diye tanrılar [çalışıp savaşı kazanan tanrılar besleyip onlara hizmetle görevlendirilen tutsak tanrılar] tanrıların işleri onların üzerine kalacak. Tanrıların yaşayışını akıllıca değiştireceğim.” Satırlar arasından anlaşılan Marduk, “Hep birlikteyken saygı görüyorlar, oysa ikiye bölünecekler” dediğine bakılırsa, tanrıların çalıştıranlar ve çalışanlar olarak ikiye bölünmesinden rahatsızdır.

İnsanın Marduk’ça yaratılması Ea’nın öğüdüne göre, Tiamat’ı savaşla kıskırtan tutsak tanrı Kingu’nun damarlarının açılıp onun dökülen kanından (bazı tabletlere bakılırsa toprakla karılarak) Marduk ve Ea tarafından yaratıldığı belirtilir. Varlık nedeni “insan tanrıların iş yükünü üstlendi, tanrılar özgür oldu” sözleriyle açıklanmaktadır. İşte tektanrıci dine kadar sürdürülebilene bu Yaradan Tanrı ile Kul insan ilişkisi anlayışının kaynağı! Gerisi, Sümer “Enki ile Ninmah” mitosuna göre tamamlanabilir.¹⁷

Enki ile Ninmah Mitosu: Eşitsizlikçi düzen yazgı mı?

İnsanın tanrıları çalışmaktan kurtaran yaratılışının sevinciyle verilen şölende (ayaklanmak üzere olan) tutsak tanrıların köle gibi çalıştırılmaları sorununun bu çözümünü öneren Enki (Babil mitosundaki Sami adıyla Ea) ile elini, enginin derinliğine daldırıp dibindeki balığı çıkarıp ona kafasındaki tanrı imgesini kazandıran doğum tanrıçası Ninmah, çok içip esrik (sarhoş) olurlar. İnsanın yaratılışının onur payının hangisine verileceği noktasında tartışmaya başlarlar. Tartışma yarışmaya dökülür. Sırayla biri balıktan bir insan biçimlendirecek, diğeri ona yazgısını verecektir. Enki cinsiye ti belirsiz bir canlı ile kısır bir canlı biçimlendirir. Ninmah onlara ne yazgısı vereceğini bilemeyip Enki’ye lanet okur. Sonuçta, kısır kadına “tapınakta hizmet” [tapınak köleliği ya da tapınak fahişeliği] yazgısı, erkeğe sarayda egemen karşısında

hazır durup buyruk almakla görevli “hadımlık” yazgısı yüklenir. Bu mitosun, efendiden yana yontacağı, izlenen amacın, eşitsizlikçi sınıflı toplum düzeninde, çalıştırılan sınıfların tanrılarca yazılmış yazgılarına gönüllü katlanmalarını sağlamak (gönüllü kulluk) olduğu apaçık.

Yaratılış Mitosu’nu kimler yazdı?

Kimse, sanırım, yaratılış mitosunun Mezopotamya’nın (kent devletleri tapınaklarının tanrı sözcükleri dincilerinin düzenli toplandığı) dinsel başkenti Nippur’daki Tanrılar Kurultayı’nın Kalem’inde çivi yazılı tabletlere geçirildiği için günümüze dek gelebildiğine inanmayacaktır. O zaman, ilk uygar toplumun “Din” kurumu hakkında dünya tarihçisi McNeill’in yazdıklarına bakın:

“Bu sistemin dayandığı temel düşünce, belli başlı doğa güçlerinin kişileştirilmesi, yani onların insanlar, ama ölümsüz olmayı da içeren çok büyük güçlere sahip insanlar olarak görülmesi biçimindeki yalın bir görüştür... tanrıların ve de tanrıçaların her biri, Gök Tanrısı Anu’nun yö-

Babil’in baştanrısı Marduk.

nettiği tanrısal bir siyasal toplum içinde yerlerini alırlar. Her yıl, Yeni Yıl'ın kutlandığı günde, büyük tanrılar ve tanrıçalar o yıl ne olacağını kararlaştırmak için toplanırlar... O yılın yazgısı kararlaştırıldıktan sonra... Fırtına ve Gökğürültüsü Tanrısı Enlil alınan kararlara göre verilen cezaları... gerçekleştirdi.”¹⁸

Öyleyse Yaratılış Mitosu nasıl yazıldı? Seçenek açıklama şöyle: Dünyada kabaca eşitlikçi yapıli ilkel topluluklardan eşitsizlikçi, sınıflı, devletli topluma ilk olarak yerleşik çiftçi köyleri üzerinde göçebe çoban topluluklar birliğı şeflerinin önderliğinde yürütölen akınlardan birinde egemenlik kurulmasıyla¹⁹ geçildi. Sümer Yaratılış mitosu, (özgöl olarak Eridu'da) MÖ V.-IV. Binyıllarda onu kente dönüştürecek ekonomik, toplumsal, yönetsel farklılaşmaların, art arda ve iç içe gelişmesi sırasında²⁰ yükselen kent tanrısının ziguratının dinci yazmanlarınca tabletlere yazıldı.

Bu sürecin itici gücü, yörenin çiftçi topluluklarının tarımsal üretiminden sağlanan “toplumsal artı”nın, “Tanrı'nın Evi” sayılan tapınağın ambarlarında toplanıp biriktirilmesi idi. Artının, tapınak örgütünün yatırım ve tüketim gereksinimleri karşılanacak yönde bölüşülmesi idi. MÖ IV. binyıl Mezopotamya tapınakları, “Tanrı'nın Evi” çevresinde “Tanrı'nın Toprakları”nın, “Tanrı'nın Halkı” tarafından sürölüp “Tanrı'nın Kanalları” ile sulanarak üretim yapıldığı, “Tanrı'nın Süröleri”nin güdüldüğü tarım işletmeleri idi.

Zamanla tapınakların yöneticisi, tanrının sözcüsü dinciler, kendi

Ninmah'ı kucağındaki ilk insanla gösteren temsili resim.

aralarında uzmanlaşıp, kimi iş yöneticilerine (menajerlere) kimi işleri yapanları yönetenlere (kamu yöneticilerine) dönüşmüştü. Onların da daha dar bir bölümü, yıldızların, Ay'ın, Güneş'in devinimlerini gözlemleyip, bunların tarım mevsimleriyle bağlantısını araştırıp, giderek astronomi ve astroloji bilginlerine dönüşmüşlerdi. Öyle ki onlarda “düşünce/inanç yöneticileri” olarak nitelenebilir. Sümer dilinde ve yazısında “yıldız” simgesinin aynı zamanda “tanrı” (ingir) anlamına gelmesi bunu göstermektedir. Bunun kadar (biri de Babilce olan) Sami dillerinde “peygamberlik etmek” için kullanılan sözcüğün aynı zamanda önbilicilik (kâhinlik) anlamı taşıması, bu yöndeki gelişmelerin ipuçlarını vermektedir.

Tarım takvimi kadar sayı, yazı dizgelerinin (sistemlerinin) Sümerli profesyonel (tam zamanlı) kapıkulu tapınak dincilerince icat edilip geliştirilmesi ve çiviyazısının ise mitosların yazılıp tapınak dinci okullarında kopyalanmalarından önce tapınak girdi çıktı kayıt ve hesaplarında kullanılmış olması da²¹ söz konusu işbölümü ve uzmanlaşmanın dincilere erk ve gönenç sağlayan saygınlıklarının ipucunu vermektedir.

Dinsel ideoloji

Özetle, insanlığın ilk sınıflı, devletli, eşitsizlikçi yapıli uygar toplumlarında, Sümer/Mezopotamya kent devletlerinde, ekonomik (çalıştırın-çalışan) ona koşut toplumsal (efendi-kul/köle) yönetsel (egemen-uyruk) farklılaşmalarını, düşünsel bir farklılaşma (profesyonel düşün-

ce/inanç üreticileri-inanç tüketicileri farklılaşması) izlemiştir. Ki bu “din” kurumunun oluşturulması, “dinsel ideoloji”nin temellerinin atılışı demektir.

Düşünsel farklılaşma, büyük sulama tarımı yürütölen “tapınak ekonomisi” koşullarında, üretim araçlarının (özel sahiplik yoluyla olmasa da) tapınak dincilerince denetlenmesinin ürünüdür.²² Marx-Engels'in, *Alman Ideolojisi* içinde belirtildiğı gibi²³ dincilerin düşünce üretim araçlarını da denetimlerine geçirmelerini içerecektir. Altyapı ile üstyapı arasındaki bu bağlantı da gözden kaçırılmaksızın Sümer/Babil Yaratılış Mitosu'nun hangi tarih, coğrafya, doğa; hangi üretim (ilişkileri) yönetim ve bölüşüm biçimi ortamlarında yazılıp, kopyalanıp, okunup, oynanıp (canlandırılıp) hangi koşullara göre geliştirilip değıştirildiğı (ya da değıştirilmemesi yolunda direnildiğı) söylenebilecek bilgi birikimini edinmiş bulunuyoruz.

Profesyonel kapıkulu düşünce/inanç üreticisi dinciler - İnanç tüketicisi uyruklar

Yaratılış Mitosu hiç kuşkusuz, içinde yaşadıkları toplumsal düzeni ve bu düzen içindeki üstün konumlarını anlamak, anlatmak, açıklamak, aklamak için düşünülmüştü. Eşitsizlikçi düzenin insan-doğa, insan-insan ilişkilerinin yinelenmesini, ama değıştirilmemesini (çıkarları gereğı olarak) isteyen tapınağa göbekten ve gönülden bağıli kapıkulu profesyonel (meslekten) düşünürler olan dinci yazmanlarca *Akitu* Babil Yeni Yıl Şenlikleri'nde oynatılan bir dinsel törendi.²⁴ Buna uygun olarak gerisinde, Sümer dincilerinin, tarımla (taşkın ırmakları arasında yürütölen büyük sulama tarımıyla) ilgili doğa güçlerini aşkınözneleştirmiş olmaları yatmaktaydı. Onların tanrılara tanrıçalara dönüştürölmesine varacak bu aşkınözneleştirme düşünsel işleminde, doğanın belirleyici rolü, mevsimlerin değışmez sırası hakkında bilgi birikimleriyle üretimin verimliliğini, dolayısıyla toplumlarının, kent devletleri dinci yöneticilerinin geleceğini (olumlu-olumsuz) belirleyen “yazğı” kavramına ulaşılmıştı. Yazğı içinde,

hem insan istencinden bağımsızlık ve insan istenciyle değiştirilemezlik düşüncesini taşıyor, hem de gerçeklik dünyasındaki (taşkın, kuraklık, savaş gibi) sıra dışı ve önlenemez görülen değişmelerin değişmez, yazgı düşüncesiyle çelişkili olmaksızın açıklanmasını gerektiriyordu.

Bu “yaratıcı” düşünsel cambazlık, yordamlamayla, kafalarda “aşkınözne” simgesinin oluşturulmasıyla başarılı görünüyor. O zaman da, her önemli toplumsal, hatta kişisel olayı, varlığına inandırılan aşkınöznenin istencinin toplumları, kişileri cezalandırma ya da ödüllendirme e-reğiyle (ereksel) açıklama yolları geliştirilecektir.

Gerçek insan öznelere - sanal aşkınözneler - şaşkınözneler

Kafalarda Tanrı-kul kavramlarının yaratılışında biraz daha derine inilirse şu süreçle karşılaşılacaktır: Önce aşkınözne tanrılar antroposantrik bakış açısına sahip dinci düşünürlerce kendilerine (insana) benzer biçimde düşünülmüştür. Buna uygun olarak onların bilen, ereksel davranışlarla eyleyen, yapan, yaratan (söz, yazı, sayı gibi simgeler yaratan) varlıklar oldukları varsayılmıştır. Bu yolda gerçek özne insanları bu niteliklerinden yoksun edip, insanın hayvanlardan ayırt edici bu asal nitelikleri sanal aşkınöznelere bağışlanmıştır. Tanrılara bağışlanınca, insanı (tanrı buyruğuna uymadığı için cennetten düşüşüne inananları anımsatırcasına) insanlıktan araçlığa (tanrıların canlı araçları konumuna) düşürmüşlerdir. Tanrıların ise, insandan alıp bağışladıkları bilme, gerçeği görme, eyleme, üretme yetilerini mutlaklaştırarak “her şeyi bilen”, “her şeyi görebilen”, “gücü her şeyi yapmaya yeten”, her şeyi (evreni, canlıları, insanları) yaratan aşkınözneler olarak insanların tepesine oturtmuşlardır.

Aşkınözneleri (kendi düşünce/inanç üretme işlerinden, işlevlerinden esinlenerek) kafalarında yaratan dinci ideologlar, onların kimliklerini kurmada, sınıflı toplumdaki çalışmayan efendilerden, buyuran yöneticilerden esinlenmişlerdir.

Tanrıların canlı araçları konu-

muna düşürülmüş insanların kimliklerinin kurulmasında ise, onlara tanrılar karşısında kul, efendiler karşısında köle, yöneticiler karşısında (yurttaş değil) uyruk (teba) rolünü vermeyi uygun bulmuş görünürler. Böylece kurulan tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki modeli, gerçeklik evreninde, hemen her türlü insan-doğa, insan-insan eşitsizlikçi ilişkilerinin hem kurulmasında hem sürdürülmesinde bir örnek, yeni eşitsizlikçi ilişkilerin (inançlar kanalıyla) dökülmesinde yararlanılan bir kalıp işlevi gördü.

Ancak, gerçeklik evreninde insanların önünde her zaman, bu tür mitoslar, aşkınözneler karşısında “gerçek bilen özne” olarak kendileri dimdik ayakta durmaktadır. Bu koşullar içinde inanan insanlar, bazen inançlarına, bazen deneyim ve düşünceleriyle (akıllarıyla) edinilmiş bilgilerine göre davranacaklar; bazen neye inanıp, ne düşünüp, nasıl davranacaklarını bilemeyen “şaşkınözne” dönüşeceklerdir. Neden? Çünkü:

Önce inanırız, düşünmek sonra gelir

Öğrenme sürecinde inanç, ezberleme, kopyalama önce gelir. Bu gerçekliği bebeklerin öğrenme sürecinden izleyebiliriz: Bebeğe, konuşmaya

başlamadan önce, tatlıyla ve acıyla koşullandırılarak öğretilir. Bebek konuşmayı, dille birlikte sözcüklerin anlamlarını (kurcalamadan) ezberleyerek öğrenir.²⁵ Kendine söylenenlerle (öcüyle ve ciciyle) korkutulup umutlandırılır. Bu yolda, anne baba, dede nene, dadı yakın çevresinin söylediklerinin doğruluğuna ve gerçekliğine “inanarak” öğrenir. Bilgilerini, kişisel gözlemlerinden, deneyimlerinden, eylemlerinden “düşünüp” sonuç çıkararak öğrenmesi sonra başlar. Onda bile inançlara uygun seçici gözlemlerle inanma-düşünme karışımı bir süreç işler.

Bu “doğal” ya da “normal” nitelenebilecek öğrenme, bilgi edinme, bilgi biriktirme süreçleri, dinsel inançların, yetişkinlerden çocuklara, eski kuşaklardan yeni kuşaklara aktarılıp sürdürülmesine ideal bir ortam sağlar. İnsanların düşüncelerinde, toplumsal artının endüstriden sağlanmasına geçildiği çağdaş toplumla birlikte, dinsel eğitim kurumlarının yerine (Aydınlanma ile) bilimsel eğitim ilke ve kurumlarının getirilmesiyle, bilim, bilimsel teknoloji destekli yaşam deneyimine uygun bilimsel bilgiler edinilmesiyle, inançların azalıp eğitimden, pratikten süzülen bilimsel bilgilerin ağırlığının birçok alanda artması bek-

İnsanlığın ilk sınıflı, devletli, eşitsizlikçi yapılı uygar toplumlarında, Sümer/Mezopotamya kent devletlerinde, ekonomik (çalıştıran-çalışan) ona koşut toplumsal (efendi-kul/köle) yönetsel (egemen-uyruk) farklılaşmalarını, düşünsel bir farklılaşma (profesyonel düşünce/inanç üreticileri-inanç tüketicileri farklılaşması) izlemiştir. Ki bu “din” kurumunun oluşturulması, “dinsel ideoloji”nin temellerinin atılışı demektir. (Pieter Bruegel’in “Babil Kulesi” adlı tablosu)

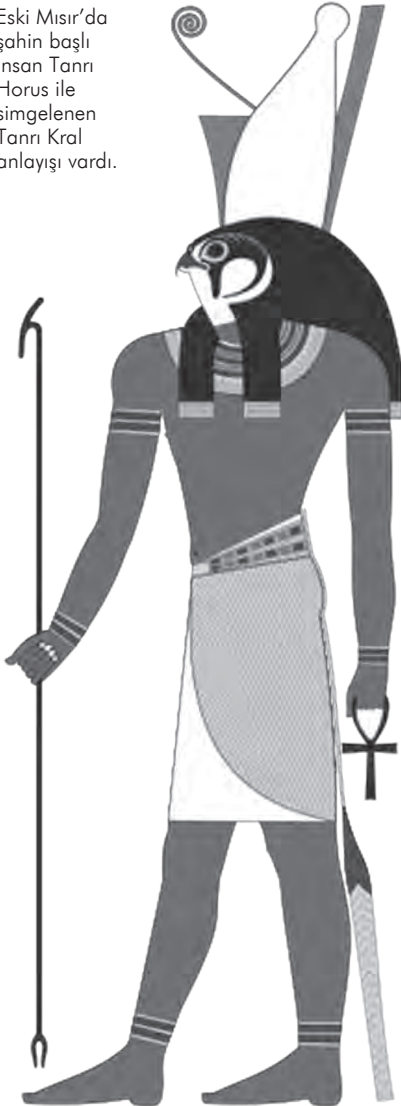

lenir. Buna karşın bazı alanlarda (“inançlarla çıkarların uzlaştırıldığı” noktalarda) dinsel ideoloji ürünü inançlar ayak diretebilmektedir.

Dinsel ideolojide “Tanrı Kral” kavramından “Tanrı Vekili” yönetici anlayışına

Mısır’da şahin başlı insan Tanrı Horus ile simgelenen Tanrı Kral anlayışı vardı. Mezopotamya’da I. Ur Hanedanı’ndan bir egemenin, ölünce kurban edilen yakın saray çevresiyle gömülmüş olmasından çıkarsamayla, kısa bir süre için yöneticinin tanrı sayıldığı dönemin yaşandığı yorumlanmaktadır. Daha sonraki dönemlerde Babil Yaratılış Mitosu’nda Marduk’un (tapınaklı Eserra dincileri kanalıyla) Babil imparatorluğu egemenini kutsayışı anlatılan satırlar vardır.²⁶ Bu, Mezopotamya tarihinde dincilerin kolektif denetiminden (“klerokrasi”den) savaşçı egemenlerin (kralların) yö-

Eski Mısır’da şahin başlı insan Tanrı Horus ile simgelenen Tanrı Kral anlayışı vardı.

netimine geçildiğinin, yazılı belgelerde egemenin sanının tanrı vekili (ensi) yerinde *lugal* (güçlü) olarak değiştirilmesi²⁷ yanı sıra) arkeolojide tapınak temelleri alanı çapında saray kalıntılarının görünüşü gibi ipuçları vardır. Anlaşılan, dinsel ideolojide de bu değişikliğe uyarlanan rötuşlara gidilmiştir. Bundan sonra bile dinci-savaşçı yönetici sınıf ya da kadrolar arası sürtüşmeler dinsel ideolojinin çözüm aranan sürekli sorununu oluşturmuştur. Ancak bu gelişmeler, dinsel ideolojiden yararlanılanlar çemberini genişletirken yakarmakla yetinen çoğunluğun kul konumunu değiştirmeyecektir.

Kenttanrıclıktan tektanrıclığa

Mezopotamya’da dinsel ideolojinin (Yaratılış Mitosu ile atılan temelleri değiştirilmeksizin) kent devletlerinin birbirlerine göre ekonomik siyasal konumlarındaki değişikliklere koşut rötuşlardan geçirildiği anlaşıyor. Söz konusu değişiklikler, kabaca, kent devletlerinden, bir kent devletin egemenliğinde kent devletleri birliklerinin oluşup değişmesine koşut olarak kenttanrıclıktan çoktanrıclığın baştanrıclık biçimine geçilmesidir. Bunun Yaratılış Mitosu’ndaki ipuçları baştanrının adının değiştirilmesidir. Sümer’in Gök Tanrısı Anu’sundan, Babil’in Marduk’una geçilmesidir. Asur’un Mezopotamya egemenliği üzerine Babil Yaratılış Mitosu’nun kopyalarında, tanrılar arası savaşın ve yaratılışın baş aktörü olarak Asur “devletinin” (aynı adı taşıyan tanrısı) Asur’un görülmesidir.²⁸ Yaratılış Mitosu çeşitlemelerinin bulunduğu tabletlerde çivi yazısı değişmemekle birlikte dilin Sümerceden Akadça (Sami) diline, ondan (gene Sami) Babilceye doğru değiştirilmesidir.

İmparatorluklarda baştanrıclıktan tektanrıclığa geçilişinin gecikmesi

Siyasal bütünleşmenin genişletilmesini izleyen ekonomik, toplumsal bütünleme alanı da, Mezopotamya’dan öteki Ortadoğu ülkelerini içine alacak yönde genişlerken, dinsel ideolojide buna koşut

bir değişiklik gerçekleştirilememiştir. Gerçekten önce Asur, sonra Yeni Babil egemenleri, devletlerini fetihlerle “imparatorluk” denebilecek çapa taşıırken, ideolojide imparatorluk düzeninin kavranmasına, savunulmasına yarayacak bir tektanrıci dini görmüyoruz. Oysa tektanrıci ideoloji “dört bir yönün tek bir egemeni” olursa dünyada kaos yerine düzen gelir savına dayandırılabilirdi. Böyle bir savla, “evrende de çoktanrı anarşisi görülmediğine göre Tek Tanrı efendidir” inancı gerçekliğe ters görünmeyecektir. Tersten başlanıp “Evrende nasıl tek bir yaratıcı, tek yönetici tanrı varsa, yeryüzünde de onun, kaosa (savaşa) son verip düzeni (barışı) getirecek tek bir temsilcisi olmalı” savı dinsel ideolojinin sağlam mantıksal temellere oturtulmasına yarayabilirdi.

Mezopotamyalı (toplumsal arıdan kendi koruyucu tanrıları tapınakları kanalıyla pay alan) dinciler, “Tek bir tanrı varsa öteki düzmece tanrıların tapınakları kapatılmalı, buralardaki dinciler susturulmalı” denmesi tehlikesini sezmiş olmalı ki, dinsel ideolojide tektanrıci açılımları başlatmamışlardır. Dıştan (İran’dan çifttanrıci Zoroastercilik gibi) tektanrıclığa varabilecek etkilere kapanmış, kısacası tektanrıclığı engellemiş görünürler.²⁹

Yolu tektanrıclığa hazırlayan gelişmeler

Dış etkilerden birinin, çifttanrıci Zoroastercilik (Zerdüştlük) ve onun Manici, Mazdekçi uzantıları olduğu söylenebilir. Söz konusu inançlar, yeryüzündeki acılar, haksızlıklar, mutsuzluklar gerçeği ile yaratıcı, yönetici, gücü her şeye yeten niteleyen tanrı(lar) inancı arasındaki gerilimin, tutarsızlığın, “iyilik güçleri tanrısı” ve “kötülük güçleri tanrısı” varsayımıyla aşılması amacının ürünüdür. Tektanrıci inanca etkisi kendini, “Şeytan” ve “günah” kavramlarının vurgulanmasında göstermiştir. Zoroastercilik bir inançlar kümesi olduğu kadar bir felsefe (rasyonel düşünüş ve etik değerler) dizgesiydi. Ve bu alanda tek düşünce akımı değildi. Ötekisi dinsel düşünüşe karşı olan (hiç değilse onu yok sayan) İyonya doğa felsefesi oldu.

İyonya doğa felsefesi: Dinsel düşünüş karşısına felsefi düşünüşün çıkarılışı

Bir toplumda yaygın ve egemen bir üretim biçimi varsa, orada sağlanıp egemen sınıfa aktarılan toplumsal artıyla beslenen belli bir düşünce/inanç üreten profesyonel düşünürler kesimi ortaya çıkar. Onlar, kamuya, bir parçasını oluşturdukları egemen sınıfın konum ve bakış açısından edinilmiş “tek bir gerçek” anlayışı sunarlar. Böylece düşünce tüketicilerine ona “inanmaktan” başka seçenek bırakılmamış olur.

Ortaya toplumsal artıdan pay koparabilecek yeni yeni palazlanan bir sınıf çıkarsa, onun kimi üyeleri ya da onun beslemeye başlayacağı yeni bir profesyonel düşünürler kesimi gelişebilir. O zaman birbirinden farklı iki dünya görüşü ortaya çıkacaktır. Aynı konuda birbirine zıt iki gerçek savı karşısında, insanlarda inançlar, yerini “hangisi doğru?” diye “düşünme” eylemine bırakacaktır.³⁰

İran’da görülen yarı dinsel yarı felsefi Zoroastercilikle aynı (MÖ VI.) yüzyılda deniz ticaretinden var-sillaşan (toprak ve köle sahipleri gibi tanrısoylu aristokratlar olmayan) kentli sınıfların yükseldiği İyonya kent devletleri toplumlarında görülen budur. *Homeros Destanları* içinde anlatımını bulan tarihsel, toplumsal olayların, tanrıların ve yeryüzündeki ölümlülerden edindikleri “kahramanlar” denen saygın aşkınöznelere istenç ve erklerinin ürünü olarak “dinsel inançlar” ile açıklanması duymazdan gelmiştir. Doğal ve toplumsal olayların (üretimle ve ticaret kârıyla ilgili) nedenlerini araştırıp düşünmeleri, onları, tanrısal yasalar (*nomos*) yerine *physis* (fizik), demek ki “doğa yasaları” ile açıklama geleneğini başlatmıştır. Varlığın ve olayların, “anamadde” (*arkhe*) olarak adlandırdıkları (toprak, su, ateş, hava olarak) dört maddeden birinin değişmesiyle açıklanması çabasına girilmiştir. İlerde felsefi düşünüşte “varlıkbilim” (ontoloji) denecek bilgi birikimi başlamıştır. Ereksellikçi düşünüş karşısına çıkarılan böyle bir nedensellikçi düşünüşten bilimsel düşünüşe eşitsizlikçi toplumsal yapılar içinde geçilemeyecektir.³¹

Peki, farklı düşünürler *arkhe* olarak farklı maddeleri önerirlerse ne olur? Bu, aynı olaya iki ayrı neden göstermek anlamına gelir. İkisinin birden “doğru bilgi” olduğu kabul edilemeyeceğine göre, ya biri ya öteki doğrudur diye düşünülüp araştırılmasına yol açacaktır. Bu yolda yaşamsal bir sorgulamayla karşılaşılacaktır. O zaman da sorgulamada “hangisi gerçek?” sorusundan önce “gerçeği bilebilir miyiz, bilemez miyiz? Hangi düşünme ve araştırma yöntemleriyle ne ölçüde bilebilir ne ölçüde bilemeyiz?” sorularının yanıtı ardına düşülecektir. Örneğin “mutlak gerçek” sorusuna yanıt aramaya geçilecektir. Bu da felsefenin bilgi kuramı (epistemoloji) sorununa giriştir. Bu bakımdan İyonya düşünürlerinin, dinsel inançlarla sınırlı düşünüş yerine, ontolojisiyle epistemolojisiyle felsefi, rasyonal, mantıksal düşünüşü başlattıkları söylenebilir.

Felsefi düşünüşün dinsel ideolojinin geliştirilip değiştirilmesine etkisi ilerde görülecektir. Dinsel kültürü *Tevrat’a* geçirilmiş inançlardan benimseyip izleyen Filistin Yahudilerinin İsacı mezhepleri, Grek/Roma kültürel etki bölgesinde filiz verecektir. Tektanrıci dinin inançlarına yöneltilecek rasyonel, felsefi eleştirilere karşı, bir inançlar dizgesi olan Hristiyanlığın “Kilise Babaları” denen (Augustinus gibi) düşünürleri, söz konusu eleştirilere karşı dini, dinsel inançları, (felsefeye meydan okuyan, “inanıyorum çünkü saçmadır” diyen kilise babası Tertullianus’tan (MS

Kentli sınıfların yükseldiği İyonya kent devletleri toplumlarında, doğal ve toplumsal olayların (üretimle ve ticaret kârıyla ilgili) nedenlerini araştırıp düşünme, onları, tanrısal yasalar yerine “doğa yasaları” ile açıklama geleneği başlamıştır.

160-230) farklı olarak taktik değiştirip “inanç ile akıl çelişmez” sloganıyla) akla, felsefi temellere dayandırarak kurtarmaya çalışacaklardır.

Tektanrıci dinin doğuşu

Tektanrıci dinin doğuşu süreci Babil sürgünüyle başlamış görünüyor. Kutsal kitaplarında kendine seçtiği halkın Avram (İbrahim) gibi kabile şeflerine seslenilen kabiletanrıci³² bir dine inanan halkın seçkinleri, Asur, Yeni Babil, Pers, Makedonya imparatorlukları çağında, Mısır-Ortadoğu imparatorlukları arasındaki savaşlarda yanlış yanı (Mısır’ı) tuttu diye, MÖ 587’de Babil’e sürgün götürülünce ülke-lerinde hiç de sargın olmadıkları dinlerine sarılmakla kalmamışlardır. Onu geliştirme yolunda “Yaratılış Mitosu”nu Babillilerden alıp kutsal kitaplarının (*Tevrat’ın*) başına “Yaratılış” (eski çeviride “Tekvin”) bölümü olarak kesip yapıştırılmalarıyla Yehova’yı baştanrı gösterip, eski metinlerde buna uygun bazı rötüşler yaptıkları ortaya çıkarılmıştır.

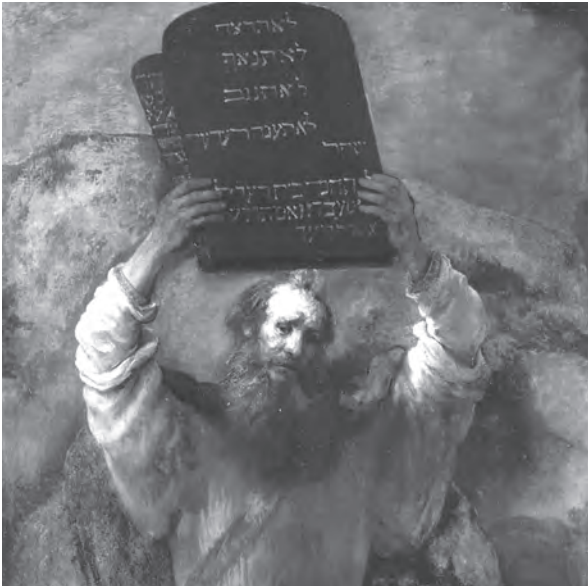
Babil sürgünü, Yahuda’ya dönüş ve Roma İmparatorluğu diasporası

Yahudilikte (*Kutsal Kitap’ın* Eski Antlaşma-Tevrat bölümünde adları önce İbraniler, sonra İsrailoğulları, Mısır’a göçleri ve Çıkış’larından sonra Peygamberleri Musa’dan gidilerek “Museviler” denen, en sonunda İsrail ve Yahuda olarak ikiye bölünen devletlerinden Yahuda’nın MÖ 587’de Babil’e sürgün edilen 20 bin kadar

seçkininden Pers Kralı Kyros'un MÖ 538'de tahta çıkışıyla verdiği izniyle Filistin'e dönenlerinin inancının adından gidilerek "Yahudiler" olarak çağrılmaya başlanan halkların inançlarında) ilk büyük değişiklik MÖ 1000 dolaylarında "Vaat Edilmiş" topraklarda yerleşik yaşama geçilmesiyle görülmüştü. O zaman toprak sahibi olup tarıma geçen kesimi, göçebeliliğin yoksul tanrısını bırakıp yörenin Baal denen baştanrısıyla, Aşerler denen verimlilik tanrıçalarına tapınmaya başlamışlardı. Buna tepki gösteren kimi Yehova peygamberleri, Yehova'nın kendine seçtiği ama verdiği ülkeye yerleşince "öteki tanrılarla zina" edip sırt çeviren halkını, düşmanlarının eline tutsak vererek cezalandıracağı yolunda "felaket tellallığı" yapmaya başlamışlardı. Böylece yoksul kesimlerin duygu ve değerlerini yansıtan inançlar tektanrıcılığa varacak bir dinin söylemine sokmuş oluyordu.³³

Babil Sürgünü dönüşü, *Tevrat*'ın başına Yaradılış Mitosu'nun eklenmesi yanı sıra, Tapınak'ın resmi inancı sözcüleri olan varsıl sayılabilecek "Ferisi" denen dincilerinin tutucu inançları, dinsel ideolojide terazinin eşitsizlikçi kefesinin ağır basmasına yol açan sonuçlar doğurdu. Roma emperyalizmi boyunduruğu altına girilince bir yandan Roma imparatorluğu ordu ve devlet görevlileri tarafından, öte yandan resmi tapınak görevlilerince yürütülen baskı ve sömürüye karşı, alt kat-

Tektanrıcı din olan Yahudiliğin peygamberi Hz. Musa.

manların öfke, umut ve beklentilerini, Yehova'ya inancın kalkması gerisinde dile getirilen tepki, Vaftizci Yahya ve İsa'nın sözcülüğünde örgütlenmeye başlayacaktır.

Mesihci (kurtarıcı) 'İsevilik'ten Pavluscu (boyun eğici) Hristiyanlığa

İsa, Filistin halklarının Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine boyun eğdiği bir dönemde, alaylı bir Yahudi peygamberi olarak ortaya çıktı. Okullu Yahudi rabbiler olan Ferisilerin imparatorlukla uzlaşma ve Tapınak'ı (dolayısıyla kendilerini) varsıllaştırma politikalarına karşı dinsel öğütlerine (vaazlara) başladı. Olasılıkla gerisinde, Vaftizci Yahya'nın kendisini desteklerken söylediklerinden ipuçları yakalanabilecek bir "direniş örgütü" vardı. Bu koşullarda İsa "İsevilik" denebilecek heterodoks bir Yahudi mezhebinin temsilcisi işlevini gördü.

Mesihcilik: İmparatorluğun boyunduruğu altında ezilen bir halkın yoksul kesimlerinin öfke, umut ve beklentilerini dile getiren bir söylem geliştirildi. İsa, bildik "bir varsılın Tanrı'nın cennetine girmesi, devenin iğne deliğinden geçmesinden güçtür" (karş. Matta, 19.23) sözünden de çıkarılabileceği gibi, kendini yoksul kitlelerin kurtarıcısı ("Mesih İsa") rolüne kaptırmış görünür.

Kimleri, nelerden, nasıl kurtaracaktır? Hristiyanlığın kutsal kitapları İncillerde onun söylediği yazılan şu sözlerden çıkarılabilir:

"Rabbi ruhu üzerimdedir [demek ki vahiy almış]. Çünkü yoksullara muştı [İncil] vermek için o beni kutsadı. Beni tutsaklara özgürlük ve körlere gözlerinin açılmasını bildirmeye, ezilenleri kurtuluş kavuşturmayla... [vurgu benim] gönderdi." (*Kutsal Kitap: Yeni Antlaşma*, Luka, 4.18)

Bu sözlerine inanıp İsa'nın ardına

takılan, ondan kurtuluş bekleyenlerin oluşturduğu topluluk için Yeni Antlaşma (*İncil*) içinde şunlar söyleniyor:

"İmanlıların tümü bir arada bulunuyor, her şeyi ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını mülklerini satıyor ve bunun parasını herkese ihtiyacına göre [vurgu benim] dağıtıyorlardı." (*Elçilerin İşleri*, 2.44-45)

Böylece İsa (ya da İsaclar) yoksullardan yana bir söylemi dinsel ideolojiye sokmuş oluyordular. Ancak, Yeni Antlaşma'nın Eski Antlaşma metinleri arasına alınmamasından da anlaşılacağı gibi, bu söylem ve içindeki yoksullardan yana değerler (İsa'nın üstelerek, salt İsrailoğullarının kurtarıcısı olduğunu vurgulamasına, elçilerinin (havarilerin) başka halklara gitmemelerini istemesine karşın) dışlandı. Yahudilikten giderek farklılaşan inançlar üzerine yeni bir din oluşmaya başladı.

Pavlus'un Hristiyanlığı eşitsizlikçi değerler üzerine kurulu

"Pavlus'la Barnabas ise... Tanrı'nın [İsa'nın] sözünü ilkönce size bildirmemiz [İsa böyle buyurduğu için] gerekiyordu. Siz onu reddettiğinize ve kendinizi sonsuz yaşama [ruhunuzu ölümsüzlüğe] layık görmediğinize göre, [köşeli ayraçlar arası açıklamalar benim] biz şimdi öteki uluslara [halklara] gidiyoruz." (*Elçilerin İşleri*, 13.46)

Bu sözlerin göstereceği gibi, kabile tanrıcılık ile başlatılıp "biricik tanrıcılık"³⁴ noktasına varan dinsel ideoloji, Yahudilerle sınırlı bir dinin (sünnet koşulu, domuz eti tabusu kaldırılarak) başka halklara açılmasıyla, dinin gerçek tektanrıcılığa (İslamlığa) götürülecek yola gireceği Hristiyanlık evresine geçilmiş oluyordu.

Kendisi de (Tarsuslu) sofı bir Yahudi olup, İsaçı yolun izleyicisi gizli toplulukları Roma imparatorluk yetkililerine bildirerek işkencelerle bastırılmalarına katkıda bulunuyordu. Sonra Saul, adını bile Pavlus olarak değiştirecek derecede pişmanlık duyup "Hristiyanlık" olarak adlandırılacak yeni bir tektanrıcı dinin kuramcısı ve (kiliselerinin) eylemci kurucusu oldu.

Pavlus, tektanrıcı dinsel ideolojide İsa'nın yoksullardan ve yönetilenlerden yana katkılarının yanına ve karşısına yöneticilerden ve varislerden yana inançları koyarak sınıfsal "ideolojik denge" durumunu sağlamış oldu. Böylece Hristiyanlık Roma tarafından kabul edilebilir bir din oldu. (Adam Elsheimer'in Pavlus tasviri, 1604)

Roma kovuşturmalarının ve çok yakından bildiği Ortodoks Yahudi mezhebinin dincilerinin (Ferisilerin) baskılarının ve kovuşturmalarının İsa'yı yolun (tarikatın) kökünü kurutabilecek şiddete ulaştığını görmüştü. Bunu görünce, o inanca başka halklardan kimselerin katılmasını kolaylaştırarak yaşatacak önlemler aldı. Dahası, Roma yöneticilerini ve köle sahibi varis efendileri İsa'nın bir başkaldırma akımı olmadığına inandıracak yapısal ideolojik değişiklikler getirdi. Bunların, yoksulların kurtuluşunun savunulduğu eşitlikçi değerlerle uyuşan nitelikte olmaması, gözüne, tümünden yok edilmelerinden iyi görünmüş olmalı.

"Herkes baştaki yönetime bağlı olsun: Çünkü Tanrıdan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanır." (Yeni Antlaşma, Romalılar, 13. 1-2)

Ve:

"Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin sözünü Mesih'in sözünü dinler gibi saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin. Bunu, yalnız insanları hoşnut etmek isteyenler gibi göze hoş görünmek için yapmayın. Mesih'in kulları olarak Tanrı'nın isteğini candan yerine getirin. İnsanlara değil,

Rab'be hizmet eder gibi gönülden hizmet edin. Çünkü ister köle ister özgür olsun, herkesin yaptığı her iyiliğin karşılığını Rab'den alacağını biliyorsunuz. Ey efendiler, siz de kölelerinize aynı biçimde davranın. Artık onları tehdit etmeyin. Onların da sizin de Efendiniz'in göklerde olduğunu ve insanlar arasında ayırım yapmadığını biliyorsunuz." (Yeni Antlaşma, Efesliler, 6. 5-9)

Bu sözleriyle Pavlus, tektanrıcı dinsel ideolojide İsa'nın yoksullardan ve yönetilenlerden yana katkılarının yanına ve karşısına yöneticilerden ve varislerden yana inançları koyarak sınıfsal "ideolojik denge" durumunu sağlamış oluyordu. Bu durumda İsa'nın yoksullara verdiği kurtuluş sözü "vaat edilmiş ötedünya" avuntusu benzeri bir işlev görecektir. Pavlus'un öngörüsü ve katkılarıyla Hristiyanlar (kendisinin Roma'da yargılanıp öldürülmesi örneğinde görüleceği gibi, bir süre daha kovuşturulsa da) İmparator Konstantinus (MS 312'de) kovuşturmayı kaldıracak, Theodosius (MS 380'de) öteki dinleri yasaklayıp, Hristiyanlık biçimiyle tektanrıcı dini devlet/imparatorluk inancı yaparak, dinsel ideolojinin iç mantığının bu açılımıyla imparatorluk ile tektanrıcılığı örtüştürmüş olacaktır.

Tektanrıcı dinsel ideolojinin bundan sonraki ve doruk evresi İslam-

lık olacaksa da, ona geçmeden önce "biricik tanrı" Yahudiliğinin ve de Baba Tanrı - Oğul Tanrı - Kutsal Ruh üçlemesiyle ("tek bir tanrının görünümüdür" dense de) Yahudilikle Hristiyanlığın yetkin bir tektanrıcılık olmadıkları akılda tutulmalıdır. Ayrıca, Hristiyanlığın Batı Roma İmparatorluğu'nun (395'te) yıkılıştan sonra Avrupa feodal düzenlerindeki yerine ve işlevine kısaca değinmek gerek.

Kilise'nin 'devletleşmesi'

İmparatorluk düzeni yıkılınca, Avrupa toplulukları bir süre için kargaşaya düştü. Yeni düzen kurulurken ortada kalan tek örgütlü güç olan (koğuşturmanın kaldırılmasıyla yeraltından yasal platforma çıkan gizli örgütler olan) kilise toplulukları, yargı, toplumsal güvenlik, eğitim gibi (bir bölümünü ilerde devletin de üstleneceği) işlevleri üstlendiler. Hatta daha önce yalnızca egemen sınıflardan bazı kimselerin çocuklarına öğretilen okuryazarlığı kilise okullarıyla yaygınlaştırarak kiliseyi sanki "devletleştirdiler". Giderek küçük küçük savaşçı beylerin (atlı savaşçıların, şövalyelerin) ekonomik toplumsal siyasal bütünleşme birimlerinin yanında, kendi toprakları, serfleri olan (dolayısıyla "toplumsal artı" aktarıp biriktirebilen) "klerje" denecek bir sınıf, toplumda egemen sınıfın bir

Ortaçağ Kilise Babalarının dinsel ideolojiyi açıklamasında kurulu eşitsizlikçi düzeni düzeltme olanaksız ve gereksiz görülecektir.

dalı olarak gelişti. Bu durum ister istemez aralarında toplumsal artı ve siyasal erk paylaşımı tartışmalarına yol açtı. Bu tartışmalar da, ideolojik savaşım alanında, din işleri-devlet işleri, budünya işleri-ötedünya işleri gibi işlev ve görev tartışmalarına (laiklik, sekülerlik sorunlarına) yol açtı.

Dinsel inançların felsefi-rasyonal düşüncelerle desteklenmesi

Bu gereksinimi, kilisenin “Kilise Babaları” denen dinbilgisi (teoloji) kurucu düşünürleri, dinsel inançları Grek/Roma felsefe kültürü kalıtından aktardıkları, Tanrı’nın varlığına, yetkinliğine, adaletine ilişkin rasyonal düşüncelerle desteleyerek karşılamaya çalıştılar.

Örneğin Augustinus (340-397) Tanrı’nın varlığının ve yetkinliğinin (Grek din felsefecisi Pythagoras’ın “sayı gizemciliği” yönteminden esinlenerek olmalı) matematik kesin-

likte kanıtlanabileceğini ileri sürdü: Sayılar arasında, çarpanlarının toplamı kendine eşit ($1 \times 2 \times 3 = 6 = 3 + 2 + 1$) olduğu için “yetkin sayı” sayılan tek sayı “6” idi. Bu da yetkin bir yaratıcının evreni yetkin bir sürede yarat-
tığını kanıtlıyordu.³⁵

Peki, yarattığı dünyada hakkın, denkserliğin (kişiyi, gerçekte var olan ama yasalarca verilmeyen hakları sağlamaya yönelten, zorlayan doğal adalet duygusu), özgürlüğün, sonuçta mutluluğun bulunduğu söylenebilir miydi? Elbette söylenemezdi. Augustinus bu durumun suçunu *Kutsal Kitap*’taki ilk insan çiftine yüklemenin “rasyonal” bir açıklamasını buldu. Cennet’te Adem ile Havva Rab’in buyruğunu dinlemeyip, yasak ağacın meyvesini yemişlerdi. Bu, haz alarak cinsel ilişkide bulunmalarına yol açmıştı. Böylece tutkuları Yaradan’ın onlara bağışladığı özgür istençlerini kullanamaz duruma düşmelerine neden olmuştu. Yaratı-

cılarına karşı bu ayaklanma girişimi nedeniyle lanetlenip Cennet’ten atılmışlardı. Düşükleri yeryüzünde kadını bekleyen yazgı “zahmetle doğurması”, erkeğinse “yerin toprağından” zahmetle (üretim çabasıyla) yemekle cezalandırılması oldu. Daha kötüsü [elbette ruhlarının] ölümsüzlük olan-
nağını kaçırmışlardı.

Dinsel ideolojinin böyle bir açıklamasıyla kurulu eşitsizlikçi düzeni düzeltme olanaksız ve gereksiz görülecektir. Bu yolda dinsel ideolojinin felsefeyle, akılla gözden geçirilip geliştirilmiş biçimi olan Protestanlığın köktendinci mezhebinin (Kalvenciliğin) kurucusu Calvin (1509-1561) “Adaletsiz ve diktatörce yönetenler de yine Tanrı tarafından insanları günahlarından dolayı onları cezalandırmak için görevlendirilmişlerdir” der. “İsa’nın krallığını [yönetimini] sınırsız özgürlüğü ve eşitliği bu dünyada aramayı bir Yahudi tersliği olarak görür.

TEKTANRICI DİN, İDEOLOJİK SAVAŞIMDA YOKSULLARIN SİLAHI OLARAK KULLANILABİLİR Mİ?

Bu soru, Hristiyanlık tarihinden “Çocuk Haçlıları” ve “Anabaptist ayaklanması” sonuçlarına bakılarak yanıtlandırılabilir.

Çocuk Haçlıları trajedisi

Haçlı Akınları Avrupa’nın feodal düzeninin iç çelişkilerinin (topraksız yoksul köylü - köylüsüz varıl soylu) sorununa dinsel ideolojiden yararlanılarak bir çözüm bulmak için (MS 11.-13. yüzyıllar arasında, sekiz dokuz akın olarak) örgütlenmişti. Sonuçsuz kalan ilk Haçlı akınları, gerilerinde, İsa’nın giysilerine diktikleri haç simgesinin koruyamadığı din şehitlerinin yetimlerini bırakmıştı. Hristiyanlığın dinsel ideologları, onların da yetişip topraksız köylülerin oluşturduğu, varsılların malikânelerini basan çetelere katılmalarını önlemek için, Çocuk Haçlı ordusunda toplanması çözümünü buldular. Yetişkin Haçlıların, üzerlerindeki haçlara karşın “İslam kâfirleri” öldüremeyip onlarca öldürülmelerinin nedenini, ilk günah yoluyla kalıttıkları cinsel suçları-

na verdiler. Kadını daha tanımamış, ilk günahı yinelememiş çocuklar (*Kutsal Kitap*’ta Musa’nın denizi geçerken suların yarılmasında görüldüğü gibi) İslamların topraklarından dolanmadan, kestirmeden Yeruslaim’e (Kudüs’e) gidip İsa’nın sızlayan kemiklerini İslamların elinden kurtarabileceklerdi. Yoksulların öksüz kalmış çocukları toplandı. Çocuk Haçlılar Ordusu, törenlerle Avrupa köy, kasaba ve kentleri içinden geçirilip İtalya’da deniz kıyısına getirildi. İlk atlayanlardan boğulanlar oldu. Deniz açılmamıştı. Ordu dağıldı. Çocuklar, oğlancılardan, çeşitli organları sakatlanarak dilenci, hırsız çetelerinin eline düştü. Köle ticaretini yürü-

ten İslam tacirlere satıldı. Gene de Musa’ya, İsa’ya, Hristiyanlığa duyulan inançlar sarsılmadı. Anabaptistlerin Hristiyan “komünist” yolu, ya

Çocuk Haçlı Seferini betimleyen bir gravür (Fransız ressam Gustave Dore).

da gerçek tektanrıcı İslam inançları, toplumların eşitsizlik, yoksulluk, hastalık, savaş, ölüm gibi büyük sorunlarına çözüm getirebildiler mi?

Yoksul köylülerin (Anabaptistlerin) ayaklanması Önderleri Thomas Münzer'in (budünyacı) din eleştirisi

16. yüzyılın başlarında (1525'te), Almanya'da patlak veren yoksul köylü ayaklanmalarının soğuk (ideolojik) ve sıcak savaşlarını anlatan tarihçi Zimmerman'dan aktaran, Engels'in *Köylüler Savaşı* ve Dieter Forte'nin, *Martin Luther ya da Muhasebenin Başlangıcı* kaynaklarından yararlanarak *Siyasal Düşünceler Tarihi* kitabına özetleyerek aldığı bilgiler şöyle:

16. yüzyıl başında Alman köylüleri, hem gelişen pazar ekonomisinin mallarını tüketmeye başlamalarının yarattığı artan giderlerini karşılamaya çalışan prensler, hem Roma Katolik Kilisesine gelirlerinden yüzde onunu gönderen Alman kiliseleri, hem de kent pazarlarından satın aldıkları malların satışından giderek varsıllaşan kentli tacir, malyapımcı gibi burjuvalar tarafından olmak üzere, üçlü sömürünün baskısı altında bunalmışlardı. Bu koşullara tepkiyle, önce, ideolojik savaşım alanında, çocukların doğuştan ilk günahı kalıtıp, vaftizle kutsanmadıkça şeytanın kandırmalarına açık olacağı inancına karşı çıkıldı. Vaftiz olmayarak egemen dinsel ideolojiye başkaldıranlardan oluşan "Anabaptistler" (Vaftizsizler) adı altında örgütlenmeye başlamışlardı. Bu yolda Katolik Kilisesi'ne karşı, Alman kiliselerinden topladığı vergilerle ve (Ermiş Petrus Katedralinin yapımı için) çıkardığı "Günah Bağışlama Senetleri" satışıyla büyük kazançlar edinen varsıllığı gidererek artan Papalığı protesto ederken Protestanlığın temellerini atan, kullarının Yaradan'a iman yoluyla, rahiplerin aracılığı olmadan yakarıp isteklerini iletebilecekleri savını geliştiren Luther, önceleri Anabaptistlerin davasını destekliyordu.

Daha 15 yaşındayken Manastır okulunda Papalığa karşı kurduğu gizli örgütün önderi olan, yirmi ya-

şında bir kadınlar manastırına keşiş atanan Thomas Münzer Anabaptist örgüte katılıp onu ayaklanmaya yöneltirken dinsel ideolojinin inançlarında akılcı ve budünyacı değişiklikler (reform) öneriyordu:

Önce, Vatikan'a karşı ulusal (Protestan) kiliseyi benimseyebilecek Saksonya prenslerine seslendi. Onlardan "İncil'in [eşitlikçi] yolunu tıkayan kâfirler" dediği Katolik din adamlarına karşı [eşitlikçi] İsa'nın buyruklarını yerine getirmelerini istedi. İsa'nın kendilerine verdiği kılıcı³⁶ kullanmaya çağırdı. Ne var ki köylü (Anabaptist) ayaklanmalarının yayılması üzerine, feodal beyler kılıçlarını, İsa adına ve ayaklananların topraklarını ele geçirmek için kınından çıkardılar. Kurdukları bir "iç haçlılar akını" için toplanan 1500 atlı ordusuyla 5000 dolayında köylüyü "cehenneme yollayıp" Münzer'i (27 yaşındayken) ağır işkencelerden sonra başını kestirerek öldürdüler.³⁷

Münzer, sıcak savaşın ve soğuk (ideolojik) savaşımın şiddetlenmesine koşut olarak söylemini sertleştirip, dinsel ideoloji reformunda, Hristiyanlığın yalnızca Katolik biçimine değil, tüm *Kutsal Kitap*'in inançlarını "ölü akıl" olarak niteleyip, karşısına "canlı aklın yaşayan vahyini" koyarak, dinsel konuşmalarında (vaazlarında) şunları söylemişti:

"Asıl canlı ve yaşayan vahiy, bütün halklarda her zaman var olan akıldır. Aklın karşısına *Kitabı Mukaddes*'i çıkarmak, akıllı yazıyla öldürmek demektir. Çünkü *Kitabı*

Mukaddes'te sözü edilen Kutsal Ruh (Ruh-ül Kuds) bizim dışımızda değildir. Kutsal Ruh denilen şey aklın ta kendisidir. İman, insanda can bulan akıldan başka bir şey değildir. Onun içindir ki, Hristiyan olmayanlar da iman sahibi olabilirler. Bu iman sayesinde, canlı ve yaşar hale gelmiş bu akıl sayesinde, insan tanrılaşır ve kutsallaşır. Onun içindir ki, cennet ahirette olan bir şey değildir. Onu kendi yaşamımızda aramalıyız. İman sahibi olanların görevi, işte bu cenneti, Tanrı Krallığını yeryüzünde kurmaktır. Nasıl ahirette cennet yoksa, tıpkı onun gibi cehennem, ebedi lanetlenme de yoktur. Yine tıpkı onun gibi, insanların kötü içgüdülerinden ve tamahlarından başka şeytan da yoktur."³⁸

Yahudilik ve Hristiyanlık, ne feodal Ortaçağ'da ne emperyalizm çağında insanlığın sorunlarına kökten çözümler getirebilmişti. Ya gerçek tektanrıcı İslam inançları, toplumların eşitlik, yoksulluk, hastalık, savaş, ölüm gibi sorunlarına kökten-dinci çözümler getirebilecek mi?

İslam yoksulun kurtuluşu oldu mu, olabilir mi?

Müslümanlık, kendilerini Muhammed'in söylediklerinin ve yaptıklarının; "Allah'ın sözü", O'nun buyruklarının bire bir kaydı olduğuna, dolayısıyla bunların mutlak doğruluğu inancına "teslim etmiş" anlamında "Müslüman" kimselerin dini olarak başlatılmıştı. Kendilerini İslam inancına teslim eden ilk Müslüman-

Thomas Münzer Anabaptist örgüte katılıp onu ayaklanmaya yöneltirken dinsel ideolojinin inançlarında akılcı ve budünyacı değişiklikler (reform) öneriyordu.

ların (kurtuluş yolunda bir umut arayışlarında İsa'nın arkasına takılan ilk Hristiyanlar gibi) çoğunluğunu yoksulların oluşturduğu biliniyor. Bu yüzden "Allah'ın sözü", *Kuran*'ın ayetleri ve Muhammed'in hadisleri arasında yoksulların öfkelerini, umutlarını, beklentilerini yansıtır, onları avutacak (eşitlikçi) söylem ve değerlerin bulunması doğaldır. İşte bir örneği:

"Allah kiminize kiminizden daha bol rızık verdi. Bol rızık verilenler [!] rızıklarını ellerinin altındakilere [!] verip de bu hususta kendilerini onlara eşit [!] kılmazlar. Durum böyle iken Allah'ın nimetine nankörlük [!] mü ediyorlar?" (*Kuran*, Nahl, 71; köşeli ayrıçlar içindeki ünlem imleri okuyucunun kafasında günümüz siyasal İslam sözcülerinin kimi sözlerini çağrıştırmayı amaçıyla konmuştur.)

Ancak, Yaratılış Mitosu'nun kapıkulu dinci profesyonel dincilerce "yaratılmasından" bu yana dinsel ideolojide (onun imparatorluklara uyarlanan öteki tektanrıci biçimlerinde de görüldüğü gibi) İslam'ın, eşitsizlikçi toplumsal yapıları değiştirmek gibi bir amacın aracı, bir işlevi olduğu söylenemez. Böyle bir yorumun karşısına kuramdan (*Kuran*'dan) hadislerden ve İslam tarihinden derlenen beş savla çıkılabilir:

Hiz. Muhammed Bedir Savaşında (Şiir-i Nebi).

Yazgı anlayışı düzene boyun eğip katlanmayı getirir: Yazgı inancı, uzun boylu açıklamaya gerek yok, kafaları, ideolojik savaşımı, kurulu eşitsizlikçi (varsıllardan, kapital, mal mülk sahiplerinden yana) düzeni onaylamaya, en azından ona boyun eğmeye götürür.

Kulluk/kölelik inancı şaşkınöz-neler yaratır: *Kuran*'da ne kadar "Tanrıdan/Allah'tan başkasına kulluk etmeyeceksin" buyrulmuş, dinde ne kadar "kulun kulu olmaz" yazılmış, söylenmiş olursa olsun, pratikte, tarihte ve hatta çağımız İslam toplumlarında, siyasal İslâm düzenlerinde, kölelik ve köleliğe benzer (zorunlu çalışma, serflik, bağımlı işçilik) unsurlar kaldırılmamış, sürdürülmektedir. Bunun dinsel ideolojideki en büyük dayanağı, insanın Yaradan'ına kulluk etmesi için yaratıldığı (bak. Zariyat, 56) inancıdır. Böyle bir inancın sonul etkisi, yaratıcı, ne yapması gerektiğini bilebilen özgür öznelardan çok şaşkınöz-nelerin yetiştirilmesi olur.

Kuran'da köleliği, sınıfları ortadan kaldıracak inançlar yoktur: "Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı [!] olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz [!] güzel rızktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir: bunlar hiç eşit [!] olurlar mı?"³⁹ (*Kuran*, Nahl, 75; köşeli ayrıçlar benim).

Kaldı ki bütün İslam tarihinde, nebisinin, halifesinin, padişahının, varıl kulunun tutsak alınmış ya da satın alınmış kölesi olmuştur. "Bir Allah'ın kulu" çıkıp da onlara "olamaz" dememiş, diyememiştir. Sosyalist İslamcılar "biz diyoruz" diyorlar. Birçok kanıtları yanı sıra temelde şu ayeti gösteriyorlar:

"Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğruyu ve eğriyi) göstermedik mi? Fakat o sarp yokuşu aşamadı. O sarp yokuş nedir bilir misin? Köle⁴⁰ azad etmek [!] veya açlık gününde [!] yakını olan bir yetimi, yahut aç açık bir yoksulu [!] doyurmaktır." (Beled, 8-16; köşeli ayrıçlar benim).

Bu tür ayetlerden bile İslam'da köleliğin kaldırılmasının buyrulduğu sonucunu çıkarmak zor. Ancak böyle bir buyruk İslam'da "hayır" (iyilik dağıtma) anlayışına değini-

lip değerlendirilmesini gerektirir.⁴¹ Çağdaş devletlerde, sosyal devlet anlayışıyla, yoksulluk sorununun hafifletilmesine yönelik çok daha sistemli, etkili kurum ve yöntemlerin işletildiği bir dönemde çağdışı bir zekat, kurban eti dağıtımı; yiyecek, yakıt yardımları (siyasal İslam'a oy getirebilirse de) yoksulluğa kesin çözüm getiremez.

Hadislerde İslam halife yöneticilerine ve cihatçılara ganimet toplama ayrıcalığı tanınmıştır: Miraçla ilgili hadiste Muhammed, Allah ile bire bir görüşmesi sırasında, "İbrahim'i dost edindin... Musa ile konuştun... Süleyman'a krallık verdin... Ya bana vereceğin neyin var?" diye sorar. Allah yanıtında, bunları kendisine de verdiğini söyledikten sonra şunu ekler:

"Seni yeryüzünün beyaz halklarına, siyah halklarına ve kızıl halklarına ile Cin tayfasına peygamber olarak gönderiyorum... Halkına savaş çapulu hakkı veriyorum ki onlardan önce hiçbir halka geçim için böyle bir hak tanınmamıştı." (as-Suyuti'nin *al-La'ali al-masnu'sa*, Kahire, 1899'dan, Mircae Eliade, *History of Religions*, Londra, 1977, s.517-520'den Türkçeye çevrilerek, Şenel, *Dinsel İdeoloji ve Gönüllü Kulluk*, s.280).

Savaş ganimeti ayrıcalığı tanınarak, aynı toplum içinde sınıflar kişileri arasında olduğu kadar toplumlar içinde etnik, dinsel vb. gruplar arasında varsıl-yoksul farklılaşması kaldırılarak eşitlik gerçekleştirilip mutluluk sağlanabilir mi?

İslam dinsel ideolojisinde reform yolu tıkanmıştır: Birincisi, Hristiyanlıkta Protestan reformunun (derecesi ve etkisi tartışmalı olsa da) yapılabilmesine karşın, İslam'da tektanrıci dinin çağdaş toplumların koşullarına uyarlanabilmesinin yolu tıkalıdır. Bunun tarihsel, toplumsal, siyasal nedenleri var:

En başta Muhammed'in vahyinin bire bir Allah sözü olduğuna inanılmasıdır. Kul, Yaradan'ının hepsi buyruk niteliği taşıyan sözlerinden bir tekini bile değiştiremez.

İkincisi, Halifelik yönetiminde ekonomik/siyasal erk ile ideolojik erkin birleştirilip ("sezaropapizm" olarak adlandırılan bir rejimle) tek kişinin, tek hanedanın eline, tekeli-

ne bırakılmış olmasıdır. Bunun sonucu, siyasal erki tekeline geçirmeye çalışan kesimlerin, “Allah’ın sözü”ne farklı yorumlar getirebilmesinin (Avrupa’da dinci-savaşçı (Kilise-Devlet) sürüşmesi ürünü reformların yapılabilmesinin) olanağının bulunmayışıdır.

Bu konuda İslam’da dinsel inançların eleştirel akılla değiştirilip geliştirilmesi yolunda felsefeden destek alınması kapısını kapatan İmam Gazzâlî’nin (1061-1111) ve onu izleyen dinbilgisi öğretmenlerinin sorumluluğu yadsınmaz. Öyle ki Gazzâlî’nin etkisi, bir günümüz siyasal İslam politikacısının sözlerinde bile görebileceğimiz derecede sürekli ve kalıcı olmuştur. Doğru mu yanlış mı? Şu iki alıntıyı karşılaştırın:

“Tabiat Allah’ın emri altındadır. Kendiliğinden bir şey yapamaz. Haliki [Yaradan’ı] ona yaptırır... Ben hareket etmedim o beni hareket ettirdi. Ben bir şey yapmadım. O bana yaptırdı.” [!]⁴²

Gazzâlî’nin bu inancı bu yıl (2021) bir partinin il merkezinin mikrofonunda “Bunu bize Allah yaptırıyor” sözlerinde üç kez yankılandı.

İslam’da cihat, fetih, ganimet: Kim can verir, kim toprak, mal ele geçirir?: Bu sorunun yanıtlarının ne olabileceğinin ipuçları, Kuran’dan ve hadislerden yorumu gerektirecek açıklıkta çıkarılabilir:

“Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın! (İnkâra) son verirse şüphesiz ki Allah onların yaptıklarını çok iyi görür.” (Enfâl, 39)

Tarihteki ve çağımızdaki İslam dini köktendinci kuramcılarının ve eylemcilerinin bu buyruğa uygun tepkileri, dünyayı “Dar-ül İslam ve Dar-ül Harp” diye bölmek olmuştur.

“Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir siz bilmezsiniz.” (Bakara, 216)

“Allah, müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler, ölürlere...” (Tevbe, 111)

Bir çağdaş (siyasal İslamcı bile olmayan) politikacının bu şehitlik anlayışını iç politika güvenlik sorunlarına “kurşun atan da yiyen de” biçiminde uyarlayışını anımsıyorum.

“Allah ve Resulüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi⁴³ yahut bulundukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır [rezil olmalarıdır]. Onlar için ahirette de büyük azap vardır.” (Maide, 33)

“Bu tür ayetler, hırsızın elinin kesilmesi cezasında (Maide, 38) olduğu gibi görmezden gelinebilir” diyenler çıkacaktır. Ancak bunlar, “Allah’ın sözü olduğuna inanılan bir kutsal kitap içinde durdukça ve her okunuşunda yinelendikçe, birilerinin çıkıp uygulamaya kalkması tehlikesi ortada durmaktadır. İşid üyelerinin eylemleri bunu gösterdiği gibi, bir siyasal İslamcı politikacının, sözde demokrasi düzeninde bi-

le “halktan ve Hak’tan” aldığını ileri sürdüğü yetkilerini, “dine, halkın inançlarına saygısızlık etmek, böylece nifak çıkarmak suçlamasıyla kullanmaya kalkmayacağına kimse (olağan dışı durumlarda kendisi bile) güvence veremez.

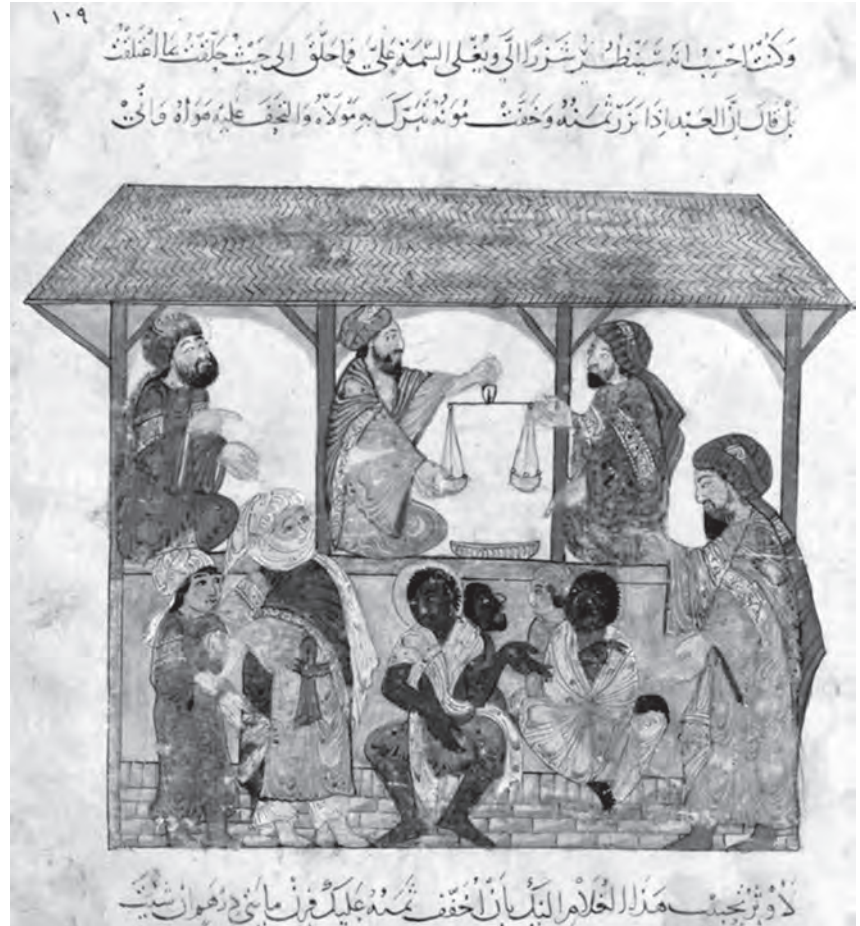
DİPNOTLAR

1) Bak. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (der.) *Dünya Sistemi* (Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?) Katkıda bulunanlar: William H. McNeill, Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, K. Ekholm, Jonathan Friedman, David Wilkinson, Samir Amin, Janet Abu-Lughod, Immanuel Wallerstein, çev. Esin Soğanclar, Ankara, 2003, İmge Kitabevi Yayınları.

2) Bak. Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara, 1982, A.Ü. SBF Yayınları, özellikle III. Bölüm; Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgecilere İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2006, İmge Kitabevi Yayınları, özellikle VI. Bölüm ve Alâeddin Şenel, *Kenttanrıçılıktan Tektanrıçılığa Dinsel İdeoloji ve Gönüllü Kulluk*, Ankara, 2021, İmge Kitabevi Yayınları.

3) Karş. *Kutsal Kitap* (Eski ve Yeni Antlaşma) İstanbul, 2001, Kitabı Mukaddes Şirketi, 1631 s. (Yeni Çeviri). *Kitabı Mukaddes*, (Eski ve Yeni Ahit [Tevrat ve İncil] İstanbul, 2000, Kitabı Mukaddes Şirketi, 900+274 s.; aralarında, ilk kitabına (bölümüne) eski çeviride “Tekvin”, yeni çeviride “Yaratılış” denişi, eski çeviride “Allah” yeni çeviride “Tanrı” adının kullanılması gibi dil farklılıkları bulunmaktadır. Burada yeni çeviri kullanıldı.

13. yüzyılda Yemen’de bir köle pazarını tasvir eden minyatür. Şeriat anlayışında köle mal gibidir; alınıp satılabilir, hibe edilebilir, kiralanabilir, miras bırakılır, ortak mülkiyete konu olabilir.

4) Bak. *Enuma Elis* (Babil Yaratılış Destanı) derleyen, çeviren ve açıklayan, Alexander Heidel, Ankara, 2000, Ayraç Yayınevi ve yeni çevirisi *Babil Yaratılış Destanı* -Enuma Elis-, Babilce aslından çeviren, Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü, İstanbul, 2016, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

5) Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2000, İmge Kitabevi Yayınları, s.53'te, Lahmu ve Lahumu adlarının denizle ırmakların buluşma noktasındaki mil birikintilerinden (adacklardan) gidilerek verilmiş olabileceği yolundaki Jacopsen'in yorumunu aktarır. 6) Köseli ayraç içinde verilen yorum ve çözümlemelerimde Levi-Strauss'un, mitos dilinin ve mantığının, toplumsal olgu ve olayların, doğadan alınan sembolere toplumsal anlamlar kodlanarak anlaşılmış olduğu görüşünden esinlendim; bak. Claude Levi-Strauss, *Totemizm*, Fransızca'dan çev. Roger C. Poole, Middlesex, 1973, Penguin, s.184'ten, Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s.133.

7) Bak. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, "İkinci Bölüm", s.140-219.

8) V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?* çev. Alâeddin Şenel, İstanbul, 2018, Kırmızı Yayınları, s.123.

9) Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.53.

10) İnsan, Sümer/Babil yaratılış mitosunun binyıllara uzanan etkisine bakarak, *Kur'an*, Lokman, 19'daki "Yürüyüşünde tabii ol, sesini alçalt. Unutma ki, seslerin en çirkinini merkeplerin sesidir (Türkçe Kur'an-ı Kerim, çev. Osman Nebioğlu, İstanbul, t.y.'de "... gerçekten de en çirkin ses eşeklerin anırmasıdır.") ayeti ile günümüz TBMM tartışmalarında kullanılan "anırsalar da anırmasalar da" sözünü çağrıştırmak, bunların kuşaklar boyu sürdürülegelen bir kültürel kalıtın çağrıştırmalarının ürünü olabileceğini düşünmekten kendini alamıyor.

11) Adalı-Görgü çevirisi [Birinci Tablet, 22-25: "hakaret... bağırıp çağırma... şamata... huzur bozma" ve 37: "rahat vermiyorlar. Gündüzleri huzurum kaçıyor, geceleri gözümü uyku girmiyor... Yaptıkları her şeyi yasaklarım, dağıtırm onları!" ile yukarıdaki Heidel çevirisi alıntılar arasındaki benzerlik ve farklar tartışılabilir derece ve nitelikte.

12) Bu Marduk övgüsünün altında, Babil'in yerel koruyucu ama Tanrılar Kurultay'ında önemsiz tanrısını Babilonya devletinin tüm Mezopotamya'ya egemen oluşuna yakışır bir baştanlılığa yüceltme amacı yatmaktadır. Bu yolda övülüşünde abartma, "baştanrı dedesinin, ona yetkinlik bağışlayıp, tüm tanrıların üzerine çıkardığı, herşeyi gören dört gözü, dört iri (dolayısıyla herşeyi duyabilen) kulağının varlığı, başının üzerinde elli hale (ışık halkası) taşıdığı, elinde savaş silahı olarak, yarattığı fırtınalara yol açan dört (yönün) yeli bulunduğu vb. yazılıdır. Amacın onu, tanrıların yaratılışında örnek alınan insanın ve öteki Mezopotamya kentleri tanrılarının üzerine çıkarmak olduğu besbellidir.

Hadislerde İslam halife yöneticilerine ve cihatçılara ganimet toplama ayrıcalığı tanınmıştır.

13) Bu ve öteki önemli bazı çeviri farklılıkları için karşı. Heidel çevirisi ile Adalı-Görgü çevirileri, aynı (Dördüncü) Tablet.

14) *Kutsal Kitap*'ta Yaratılış bölümünde de, yaratılış, evren, gökler, yerler [karalar] ile başlatılıp, *Enuma Elis*'teki gibi son olarak insanın yaratılması sırası izlenmektedir. Tanrı bu sıra içinde, Yıldızlar'a gökyüzünü, Güneş'e gündüzü, Ay'a geceyi olmak üzere yeryüzünü aydınlatma, herbirine zamanı, günleri gösterme görevi vermiştir. *Kur'an*'da yaratılış (bir surede derli toplu ve sıraları belirtilerek olmamakla birlikte) yıldızlara, Güneş, Ay, hatta Dicle ile Fırat'a aynı görevlerin yüklendiği belirtilmektedir: Ay, Bakara, 189'da, insanlara, özellikle hac zamanı için vakti bildirmekle görevlendirilip, Enam, 96'da "O [Allah] geceyi dinlenme zamanı güneş ve ayı (vakitlerin tayini için) birer hesap ölçüsü kılmıştır"; Enam 97'de, "O kara ve denizlerin karanlıklarında kendileri için yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır." denmekte. 15) *Kutsal Kitap*'ta Dicle ile Fırat'ın yaratılışında da (Yaratılış, 2.8-14'de) *Enuma Elis*'teki yaratılış sırası izlenerek "Rab Tanrı doğuda Aden'de bir bahçe dikti... Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp dört kola aynılıyordu" denir. Bunların Pison, Gihon, Dicle ile Fırat oldukları yazılıdır.

16) Babil çeşitlenmesinin dayandırıldığı Sümer Yaratılış Mitosu tablet parçalarından biri olan "Lahar ile Anşar" mitosunda kimi [olasılıkla tutsak] tanrıları, savaşçı kazanan tanrıların geçimlerini sağlamaları göreviyle çalışmak yükünden kurtarmak için, insanın, toprağı sürüp onları bu yükten kurtararak tanrılara hizmet etmesi ereğiyle yaratıldıkları

yazılıdır (bak, Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.36.)

17) Bak. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.36-37.

18) William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 17. baskı, 2019, İmge Kitabevi Yayınları, s.37-38.

19) Bak. Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev. Yavuz Sabuncu ve Alâeddin Şenel, Ankara, 2015, Phoenix Yayınevi, "Fetih Devleti" Kuramı.

20) Bak. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, III. ve IV. bölümler, s.225-426. Uygar toplumun ve devletin kuruluşunun açıklanması.

21) Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s.126'da arkeolojik veriler ve açıklaması.

22) Bu olgu, dinsel yazına Gölpınarlı, *Muhammed ve Hadisleri*, s.151'de 544 sayılı verilmiş hadiste "Mal-mülk sahibi olduğuna sanan kişiye Tanrı azabı şiddetlenir, mal-mülk sahibi ancak Allah'tır" sözüyle yansıtılmış olsa da varsıl İslam kesiminde beklenebilecek etkiyi yarattığı kuşku. Üretim araçları üzerinde böyle bir kolektif denetimin ürünü olan inanç, halkın dinsel kültürüne ise, günümüze dek, içi boşaltılmış "mülk Allahındır" özlüsüyle yansıtılmış olup, "mal da yalan mülk de yalan, var biraz da sen oyalan" deyişi benimsenilen varlıksız inançsız kesim üzerinde "avutucu" bir etki yaratacağı kesin.

23) K. Marx-F. Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara, 1976, Sol Yayınları, s.70: "Egemen sınıfın düşünceleri bütün çağlarda egemen düşüncelerdir... Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf aynı zamanda zihinsel [düşünsel] üretim araçlarını da emrinde [denetiminde] bulundurur."

24) Paul Connerton, *Toplumsal Nasıl Anımsar*, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul, 1999, Ayrıntı Yayınları, s.104.

25) Bu gerçekliği gözlemleyip kavramış olan Muhammed'in hadislerine (ya da gözlemlerini hadisler arasına sokmayı başaran bir İslam bilgininin saptamasına) göre "küçük çocuğun bir şey ezberlemesi taşa kazınan yazıya benzer; büyüdükten sonra bir şey ezberlemesiye su üstüne yazılmış yazıdır sanki (Abdülhakı Gölpınarlı, *Hazreti Muhammed ve Hadisleri*, İstanbul, Tarihi Yok, Okat Yayınevi, s.94, hadis No.168). Siyasal İslam politikacılarının ve eğitimcilerinin, dinsel eğitim yaşını ana okulu çağına dek erkene çekme çabalarının gerisinde bu hadisin ezberi yatıyor olabilir.

26) Bak. Mezopotamya'da tanrı-krallık için, Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara, 1995, Bilim ve Sanat Yayınları, s.252, MÖ. 2650 dolaylarından olduğu sanılan Ur Kral Mezarlarından birinde, kraldan başka 58 kişinin kemiklerinin bulunması böyle yorumlanıyor. *Akitu*

Yeni Yıl Şenlikleri'nde *Enuma Eliş*'in her yıl oynanışında, Kral'ın Marduk tapınağı başdincisine Marduk yontusu önünde sert bir tokatla aşağılandıktan sonra tacı ve asası geri verilirken Marduk'ça kutsanıp övülüşü anlatılır. *Ensi* ve *Lugal* sanları için, bak. 253,288.

27) Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, s.253.

28) Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.52.

29) Burada ..., "bir zamanların üretici güçleri geliştiren ilerici egemen sınıf daha sonra onların sınıfsal çıkarlarıyla uyumlayan gelişmesine ayak bağı olur" biçiminde özetlenebilecek Marksçı yorumun savını anımsamanın yeridir.

30) İnanma (bir hak olarak görülüp savunulabilirse de) birçok yazımda, konuşmamda belirttiğim gibi, hiç bir biçimde "düşünme özgürlüğü" değildir; bu özgürlüğün inanılan gerçek öznelerle, ya da sanalöznelerle bırakılmasıdır; bu yüzden inanmak, kulun övünülecek bir değeri, dinin dayanaklarından biri olarak yüceltilip kullanılmaktadır. Ayrıca, bu konuda dinsel düşünüşte inançların kişiden kişiye, kuşaktan kuşağa ezber yoluyla aktarılmasının etkisi gözden kaçırılmamalıdır. Bu niteliğinin bilincine ve değerine, tektarıca dinde (not 25'te gördüğümüz gibi) Muhammed'in olduğuna inanılan bir hadiste varılmıştır: Küçük çocuğa bir şey ezberletilmesi taşta kazınan yazıya benzer; kolay kolay unutulmaz.

31) Nedenlerini açıklama çabası için bak. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.712-713.

32) *Kutsal Kitap*, Yaratılış, 12.1: "RAB Avram'a "Ülkeni, akrabalarını, babaevinin bırak, sana göstereceğim ülkeye git" dedi. Seni büyük bir ulus yapacağım." yazılı olması kabiletanrıclığın kanıtlarından biri olarak gösterilebilir. Tam tersi bir görüşle, *Kutsal Kitap*'teki "İbrahim'in Tanrısı", "İshak'ın Tanrısı", "Yakup'un Tanrısı" gibi deyişlerin tek

tanrıyla kullarının bire bir ilişki kurabilmesini anlattığı ileri sürülebilmektedir (bak. Jean Bottero, Marc-Alain Ouaknin, Joseph Moigt, *İnancın En Güzel Tarihi*, çev. İsmet Birkan, İstanbul, 2019, Türkiye İş Bankası Yayınları, s.67.

33) Bak. Max Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Genel Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul, 1998, Can Yayınları'ndan, Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.651.

34) Marc-Alain Ouaknin "Yahudilerin Tanrısı", (*İnancın En Güzel Tarihi*) içinde, s.54'te Yahudiliği. (Öteki halkların tanrılarının varlığı yadsınmamakla birlikte görmezden gelinip Yehova'ya odaklanılarak) Tektarıncı inancına götürülecek "Biricik Tanrıçılık" olarak niteliyor.

35) Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.262.

36) Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.323,325. İncillerde İsa'nın Tapınak'ın dinâleri (Ferisiler) ile tartışmalarının bir noktasında, Tapınağı basma girişimi anlatılır. Elçilerinden silah satın almalarını ister. Toplanan paraları ancak iki kılıca yeter. Birini izleyicilerinden birine, ötekini diğerine verip, aralarında kendisi, gerilerinde topluluk, Tapınağın kapısını çalarlar. Kapıcısı ve başdinci kapıyı açar. Başdinci İsa'nın yokalanıp Roma komutanına götürülmesini buyurunca, bunu önlemek için korucularından biri kılıcını savurup kapıcının kulağını düşürür. Bunu gören İsa, "Kılıcını kınına sok, kılıcın vuranlar, kılıcın vurulacaktır" der. Buna dayanılarak Kilise, İsa'nın kılıçlardan birini kiliseye, ötekini, kanlı kirli işleri görece devlete yöneticiye verdiği yolunda, üzerinde çeşitli erk paylaşımları yorumları türetilen "çifte kılıçlar kuramı" geliştirilir (bak. Şenel, *Dinsel İdeoloji ve Gönüllü Kulluk*, s.186); örneğin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.270'deki Papa Gelasius'un çifte kılıçlar kuramı.

37) Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.326.

38) Engels, Köylüler Savaşı, s.57'den, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.327.

39) Diyanet çevirisinde bu ayetin hemen altına düşünülen notla bunun bir "benzetme" olduğu eklenmiştir.

40) İngilizce Penguin/Davood çevirisinde "bir köle" (İng. "a boundsmen") olarak çevrildiğine bakılırsa tüm köleler, kölelik durumu, kölelik kurumu için verilmiş bir buyruk değil bak.: *The Koran*, N. J. Dawood çevirisi, Middlesex, 1974, s.30; Yoksul ve yetim içinse Türkçe çevirideki gibi "bir" var.

41) Aristoteles, özel sahipliğin yararlarını sayarken, onun "varsıla" bir "yoksula" yardım etme hakkını vereceğini de yazmış; ben de bir yazımda buna "o hazzı bir de yardım alana sor" notunu düşmüştüm. Aristoteles *Ahlak* yapıtında ise (bak. S. Babür çevirisi, VII. 11'de) "köle canlı bir araç, araç cansız bir köledir" demektedir. (Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.183).

42) Gazzâlî, *el-Munkizü*, s.15: "Felsefecilerin Sınıflarına ve Hepsinde Küfür Damgasının Bulunduğuna Dair" içbaşı altında yazdıkları ve Hasan Aydın, *Gazzâlî*, s.42'den, Alâeddin Şenel, *Kenttanrıclıktan Tektarıncılığa Dinsel İdeoloji ve Gönüllü Kulluk*, Ankara, 2021, İmge Kitabevi Yayınları, s.339.

43) İngilizce Penguin/N.J. Dawood çevirisinde "shall be ... crucified" (haça gerilmeli) de var; Türkçeye çevirenlerin (anlamı netleştirme düşüncesiyle olmalı) araç içinde eklemelerinden biri olarak "yeryüzünde" sözünden sonra ve "düzeni" sözcüğünden önce (hak) eklemesiyle "yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların" yapılmış. İngilizce çeviride ayrıca Türkçesindeki "dünyada düzeni bozma" yerine "kargaşayı ülkeye yayma" (spread disorders in the land) çevirisi yeglenmiş. Son olarak, İngilizce çeviride Türkçesinde ayrıca içindeki (acımadan) gibi bir sözcük yok [!]

Hasan Aydın - Mehmet Dağ

Felsefi Antropolojinin Işığında Hz. MUHAMMED ve KURAN

Bu eserde, Kuran'ın ayrıntılı bir okuması yapılarak Müslümanlığın kutsal kitabının zaman ve mekâna bağlı tarihsel niteliği kanıtlanıyor. Hz. Muhammed-Kuran, Kuran-seslendiği toplum ve Kuran-insanlığın kadim kültürel mirası ilişkileri felsefi ve bilimsel olarak ele alınıyor.

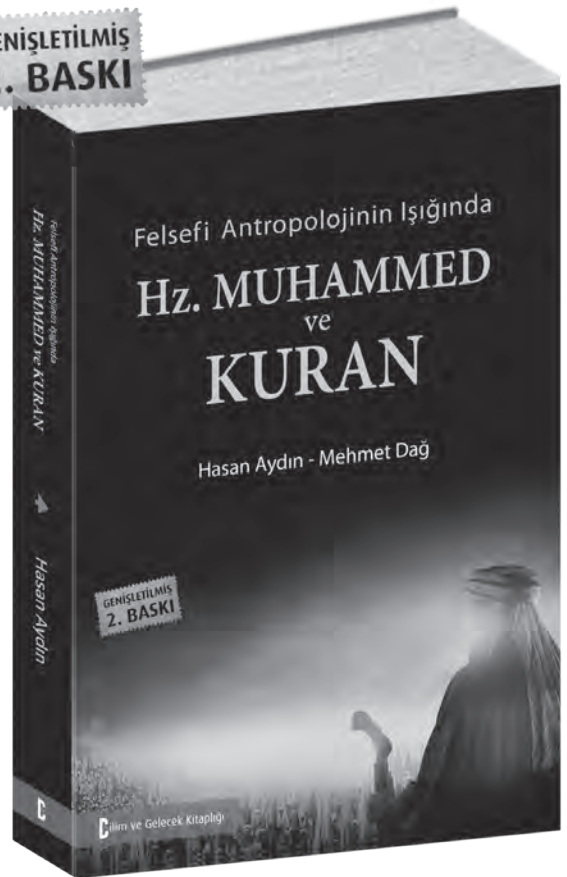
Hasan Aydın şöyle yazıyor:

"Eğer Kuran tarihsel ve yöresel bir metinse mutlak ve evrensel olamaz; sadece o dönemin bilişi, dili ve kültürü içinde bir devinim yaratmıştır. O dönemin sorunlarına yanıt vermiştir. Kozmolojik ve değerlere ilişkin öğretileri de o döneme aittir.

Sunduğu bilgi ve değerler açısından bugünü bağlayan bir tarafı olmaz."

"Kuran'ın tarihsel ve yöresel bir metin olduğunu göstermek onun değerini azaltmaz. O insanlık tarihinin klasik ve estetik metinlerinden birisidir. Hatta Hicaz bölgesi Araplarının 7. yüzyıldaki antropolojik ve siyasi özelliklerine ilişkin tarihsel bir belge konumundadır. Hz. Muhammed'in ve Kuran'ın yaptığı şey dönemi için ilerici bir hamledir."

GENİŞLETİLMİŞ
2. BASKI

Gazzâlî'nin siyasal teolojisinde seçkincilik ve sıradancılık öğretisi ve kimi sonuçları

Seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, peygamberlik ve velilik kurumunu temellendirirken insansal düzeyde varlıkbilimsel açıdan varlıklar arasında hiyerarşik bir düzen kurmakta ve bu düzene bağlı olarak bir yandan bilgiyi tümüyle seçkinlere özgü kılmakta ve onların bir ayrıcalığı olarak görmekte, diğer yandan ise, seçkinlerin elde ettiklerini söyledikleri kimi bilgileri halktan saklamalarına neden olmakta, seçkinci gruba siyasileri de dâhil ettiği için, siyasal açıdan çoğunluğu oluşturan halkı kendini seçkin olarak gören siyasilerin elinde eğip bükmektedir. Daha da önemlisi, dini tümüyle halkı itaate yönlendiren bir araca dönüştürmektedir.

Prof. Dr. Hasan Aydın

OMÜ Felsefe Bölümü

Ortaçağ İslam düşüncesinde, seçkincilik (havas) ve sıradancılık (avam) öğretisi önemli bir yer tutar ve hemen her düşünürün düşünce sisteminde karşılaşılır. Nitekim anılan öğretinin izlerini, Bağdadî, Bâkılânî ve Cüveynî gibi kelâmcıların, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslam filozoflarının, Hallac-ı Mansûr, Suhreverdî ve İbn Arabî gibi tasavvufçuların düşün sistemlerinde bulmak olasıdır. Onların düşün sistemlerinde bu öğretinin güçlü bir **varlıkbilimsel** (ontolojik) ve **bilgibilimsel** (epistemolojik) temeli de bulunmaktadır. Varlıkbilimsel temeli, Tanrı'dan maddeye doğru yetkinliği gittikçe azalan varlık hiyerarşisi; bilgibilimsel temeli ise, varlık hiyerarşisine koşut olarak varlıklarda ortaya çıkan yetenekler hiyerarşisidir. Buna göre varlıklar, ne varlıkbilimsel ne de bilgibilimsel bakımdan eşittir. Varlıkbilimsel bakımdan varlıklar, ilk neden, nedenler nedeni olan Tanrı, ilk akıl, akılsallar, göksel nef-

ler, insan, hayvan, bitki, madenler ve nihayet hava, toprak, su ve ateşten oluşan dört kök ve madde olarak sıralanır. Aynı anlayışın bilgikuramsal uzantısı ise şöyledir: Bilgi, ilk varlığı ifade eden ve mutlak olan Tanrı'ya aittir ve O, bilgiyi sırasıyla önce ilk akla, ardından göksel-ayrık akıllara ve tümel akıl ve tümel nefis aracılığı ile de insanlardan dilediğine, bir diğer deyişle, peygamber ve velilerden oluşan seçkin kullarına verir (feyz); oysa sıradan insanlar bu bilgiye doğrudan ulaşamazlar; sadece seçkinlerden öğrenirler ve onlara uyarlar. Aslında insansal düzeyde dile gelen seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, peygamberlik kurumunun onaylandığı düşün sisteminin zorunlu bir sonucudur ve peygamberlik kurumu, İbn er-Ravendî ve Ebû Bekr Zekeriyâ er-Râzî gibi birkaç istisna düşünür bir kenara bırakılırsa tüm İslam düşünürlerince onanmıştır. Çünkü Tanrı'nın insanlardan birisini seçip, kendi iste-

miyle ona bilgi ve hikmeti verdiğini, bir başka deyişle peygamberlik kurumunu kabul etmek, onları diğer insanlardan hem varlıkbilimsel hem de bilgilimsel açıdan ayrıcalıklı bir konuma yükseltmek demektir. Gerçekten İslam dinsel bildirilerine baktığında, peygamberlerin gerek bilgilimsel gerekse varlıkbilimsel açıdan diğer insanlardan üstün kılındığının ifade edildiğini, onlara diğer insanlara verilmeyen kimi ayrıcalıkların verildiğinin söylendiğini görürüz. Bu ayrıcalıklar, vahiyde olduğu gibi, kimi zaman bilgi kaynaklarındaki bir ayrıcalığa¹ kimi zaman da, Hz. Muhammed örneğinde olduğu gibi, dörtten fazla kadınla evlenebilmek ve eşlerine ayrıcalık tanımak gibi sosyal olgulara dönük olabilmektedir.² Ayrıca İslam dinsel bildirilerinde muhkem (açık anlatımlı) ve müteşâbih (simgesel anlatımlı) kavramlarından söz edilmesi³ ve kimi yorumlara göre, müteşâbih olanların yalnızca bilgide derinleşmiş (râsih) olanlarca bilinebileceğinin söylenmesi⁴ yine Tanrı'nın, peygamberlerin dışındaki diğer seçkin veli kullarına kendi katından kimi ilhamlar (ilm el-ledün) verebileceği düşüncesinin ileri sürülmüş olması⁵ seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin meşrulaştırılmasında ve kapsamının genişletilmesinde etkin bir rol oynamıştır.

Kendinden önce oluşturulmuş düşünce geleneğini ve İslam dinsel bildirilerinin genel eğilimini dikkate alan Gazzâlî, seçkincilik ve sıradancılık öğretisini onaylamış, ona varlıkbilimsel ve bilgilimsel anlayışında önemli bir yer vermiştir. Onun bu konuda en yakın esin kaynağının Fârâbî olduğu söylenebilir. Nitekim Fârâbî'deki anlatıma⁶ oldukça yakın bir ifadeyle genelde varlıkları, Tanrı'dan yola çıkarak varlıkbilimsel değeri gittikçe azalan bir varlık hiyerarşisi benimsemekte ve aynı hiyerarşiyi insanlara da uygulamaktadır.⁷ Ona göre, varlık hiyerarşisinin en tepesinde ilk neden olan mutlak güç ve irade sahibi Tanrı yer aldığı gibi, insansal-toplumsal hiyerarşinin en tepesinde de O'nun seçtiği kişiyi imleyen peygamberler bulunmaktadır. Ardından veliler, bilgeler (ulemâ) ve siyasiler gelmektedir.⁸ Çünkü veliler, Tanrı ile tıpkı peygamber gibi,

ilham kanalıyla da olsa, kimi bilgiler almakta⁹; siyasiler ise, onun kimi zaman dillendirdiği deyişleyle, **Tanrı'nın insanları yönetmeleri için yarattığı insanlar ve Tanrı'nın gölgeleri (zıl el-Allah) olmaktadır.**¹⁰ O, kelâmcı ve fıkıhçıları, onların kimi konularda, halk düzeyini aştıklarını söylese de¹¹ genelde halk düzeyine yakın bir konuma oturtmaktadır. Sıradan insanları, yani çiftçiler, esnaflar ve tüccarları ise en alta yerleştirmektedir. Kuşkusuz yaptığı bu sınıflama, insanların hem varlıkbilimsel değerini ham bilgisel yetilerini hem de yönetimsel durumlarını dikkate alan bir sınıflamadır. Bu sınıflamasını, kimi zaman seçkinler seçkini (havâss el-havâss), seçkin (havâss) ve halk (avâmm) olarak betimlerken¹² kimi zaman da seçkinler (havâss) ve halk (avâmm) olarak dillendirmektedir.¹³

Seçkincilik ve sıradancılık öğretisi: Varlıkbilimsel ve bilgilimsel temeller

Anılan sınıflama Gazzâlî'ye göre, insanların kendiliklerinden oluşturduğu, nedensiz, gelişigüzel bir sınıflama değildir. Bu sınıflamayı dört temelden hareketle meşrulaştırma-ya çalışır.

a) İnsanların bilişsel farklılıkları

Gazzâlî'nin seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı ilk argüman, "insanların bilişsel düzeyleri ile ilintilidir". Bu olguyu, "sana ruhtan soruyorlar" ayetine gönderme yaparak şöyle dillendirir:

"Tanrı elçisi, neden ruhun sırrının ve hakikatinin ortaya konulmasından men edildi denirse, şöyle yanıt verilir: Ruh, zihinlerin anlayamayacağı, algıların kaldıramayacağı birtakım niteliklere sahiptir. Çünkü insanlar, sıradan (avâmm) ve seçkinler (havâs) olmak üzere ikiye ayrılır. Doğasında sıradanlığın ağır bastığı insanlar, ruh hakkında, Tanrı'nın bildirdiklerine uygun olan bilgileri bile doğrulamıyor. Bu insanlar, ruhun niteliklerini nasıl kabul etsinler? Aynı şekilde, doğalarında sıradanlık bulunan Kerrâmiye ve Hanbeliye ve diğerleri, Tanrı'yı cisim ve onun ilintilerinden soyutlamayı (tenzîh) inkâr ettiler. Çünkü onlar, cisim ve cisimliğe işaret

eden niteliklere sahip olmayan bir varlığın olabileceğini düşünemediler. Bunların içerisinde, sıradanlıktan bir parça kurtulanlar Tanrı'yı cisim olmaktan uzaklaştırdılar. Fakat yine de, O'ndan cisimsel eklentileri tümünden uzak tutmaya akılları yetmedi; çünkü onun bir yönünün bulunduğunu iddia ettiler. Ama bunun yanında, Eş'arîler ve Mu'tezilîler, sıradanlıktan kurtularak, Tanrı'yı cisimlikten ve yönden soyutlamakta başarılı oldular. Şayet bunların yanında, neden ruhun niteliklerinin açıklanması olası olmuyor, diye sorulursa, deriz ki: Çünkü onlar, ruhun niteliklerini, Tanrı'dan başkası için imkânsız gördüler. Bu nitelikler, onların yanında ruha iliştirildiğinde, seni hemen dinsizlikle suçlarlar ve derler ki: 'Bu bir benzetmedir (teşbîh); çünkü sen, özel bir biçimde, kendini, Tanrı'nın nitelikleriyle donatıyorsun.' Oysa onların bu söylemi, Tanrı'nın en özgün niteliğini bilmemekten kaynaklanmaktadır."¹⁴

b) İnsan ruhunun çoklu boyutu

Gazzâlî'nin, seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı ikinci argüman, birinciyle iç içedir ve ruh öğretisinden yola çıkar. Ona göre Tanrı, insanın ruhsal yeteneği ile bilgisel düzeyi arasında doğru orantı kurmuştur. Çünkü bilginin mahalli, karanlık olan beden değil, saltanat (*melekût*) evrenine ait olan ruhtur.¹⁵ Ruh onun tarafından, duyuşal ruh, hayalî ruh,

Gazzâlî, seçkincilik ve sıradancılık öğretisini onaylamış, ona varlıkbilimsel ve bilgilimsel anlayışında önemli bir yer vermiştir.

aklı ruh, fikrî ruh ve kutsal ruh olarak değeri düşükten yükseğe doğru derecelenir. İlk ruh hayvanlarda bulunur; ikincisi çocuklarda bulunur; üçüncüsü çocuklar ve hayvanlarda bulunmaz, sıradan insanlarda bulunur; dördüncüsü ileri düzeye ulaşanlarda ve beşincisi ise peygamber ve kimi velilerde bulunur. Ruh anlayışında gündeme gelen hiyerarşi, Gazzâlî'nin, duyusal, hayalî, vehmî (kuruntusal) ve akli idrak aşamalarıyla iç içedir ve halk, en çok, vehmî idrak aşamasına ulaşabilir; oysa seçkinler, kalp gözü aracılığı ile tümel akıl ve tümel nefse (dindeki adıyla meleklerle ve özellikle cebraille) ilişki kurarak, akli idrak aşamasının zirvesine ulaşırlar.¹⁶ Bu nedenle halkın bilgisi kuruntudan ibarettir; gerçek tümel bilgi seçkinlerin bilgisidir ve Tanrı'nın vergisidir.

c) Dinsel bildirilerin farklı anlam boyutları

Gazzâlî'nin seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı üçüncü argüman, ilk iki argümanın bir uzantısıdır ve "Kuran'ın halka özgü (hatabî), kelâmcılara özgü (cedelî) ve seçkinlere özgü (burhânî) yargılar ve kanıtlar içermesi ve onun gizli, sadece seçkinlerin elde edebileceği içsel anlamlarının olduğu" düşüncesidir.

"Tanrı der ki: 'Rabb'inin yoluna, hikmet, güzel öğüt (el-mev'ıza el-hasene) ve onlarla en güzel şekilde tartışarak (câdilhum bi'lleti hiye ah-

sen) davet et.' Bil ki, hikmetle, güzel öğüt ve tartışmayla Tanrı'ya çağırın ayrı ayrı gruplardır."¹⁷

O, bu anlayışının uzantısı olarak, İslam felsefe geleneğine uyarak Kuran'ın insanbiçimci (teşbihi) deyişlerinin halka özgü olduğunu, oysa insanbiçimciliği (teşbih) yadsıyan kısımlarının ise, seçkinlere özgü olduğunu ima eder.¹⁸ İnsanbiçimci ifadelerin ve Kuran'ın içsel yorumunun, kimi kez halka anlatılmamasını önerir; halkı ondan uzak tutmaya çalışır¹⁹; ama Ibn Rüşd'ün deyişiyle, halka dönük eserlerinde, bu konuda ayrıntılı bilgiler aktarır.²⁰ Ancak, onun bu tutumu, halkı değişik grupların inançlarından uzak tutmaya dönüktür ve mücedditlik ve ihya hareketiyle iç içedir. O, olağan durumda, yani halkın inancını tehdit eden bir durum yoksa ve doğru inanç üzerinde iseler onları te'vîl ve içsel anlamlardan uzak durmaya çağırır.

d) Tanrı'nın öncesiz takdiri

Gazzâlî seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı tüm argümanları, tanrısal bir temele oturtmayı da ihmal etmez. Ona göre, insanların zihinsel ve toplumsal açıdan farklı düzeyde bulunmaları Tanrı'nın mutlak iradesinin bir sonucudur. Nitekim ona göre Tanrı, takdiri gereği, insanların kimilerini öne almış, kimilerini geride bırakmıştır ve bu durum değiştirilemez. O bu durumu hükümdar örneğiyle nesnelleştirerek şöyle der:

"Yaklaştıran da, uzaklaştıran da Tanrı'dır. Kimi yaklaştırmışsa, onu öne geçirmiş, kimi uzaklaştırmışsa, onu da geride bırakmıştır. Peygamber ve dostlarını, kendine yaklaştırmakla, öne geçirmeyi; düşmanları kendisinden uzaklaştırmak, kendisi ile onların arasına perde çekmekle, onları geride bırakmayı arzulamıştır. Bir sultan, iki kişiyi, kendine yaklaştırsa; fakat birini, kendine daha yakın bir yerde oturtursa, doğal olarak, onu diğerinin önüne geçirmiş olmakla, onu yüceltmiş (takdîm) olacaktır. Önde olma niteliği, ya yer ya da rütbe bakımından olur... Tanrı katında, kuşkusuz öne geçirilen, ona yakın (mukarreb) olanlardır. Önce melekler, sonra peygamberler, daha sonra veliler ve onları takip eden bilginler (ulemâ), diğer varlıklardan öne geçirilmişlerdir... İşte öne geçiren de, geride bırakan da Tanrı'dır. Çünkü onların ilerlemesini ve gerilemesini gördüğümüz zaman, onları ilerleten, ya da kimilerinin ibadetlerini azaltıp geriletan... Tanrı'dır. Bu yüzden o, hem ilerleten hem de geriletendir. Öne geçirme ve geri bırakmadan kasıt, rütbesini düşürme ve rütbesini artırmadır. Demek ki, ilerleyen ve öne geçen, kendi bilgi ve yetenekleriyle değil, Tanrı'nın ilerletmesiyle ilerlemektedir. Gerileyen de, kendisi değil, Tanrı'nın iradesiyle gerilemektedir. Bu iddiamızı, şu ayetler kanıtlamaktadır: 'Kuşkusuz, kendileri için, tarafımızdan en güzel mutluluk takdir edilmiş olanlar, cehennemden uzaklaştırılmışlardır' (Enbiyâ Sûresi, 101). 'Eğer biz dileyseydik, herkesi doğruya iletirdik. Fakat cehennemi insanlar ve cinlerle dolduracağım sözü hak olmuştur' (Secde Sûresi, 13)."²¹

Gazzâlî psikolojik ve teolojik bir zeminde meşrulaştırdığı seçkincilik ve sıradancılık öğretisini, her bir grubun sahip olduğu özellikleri dikkate alarak belirlemeye ve aralarındaki varlıkbilimsel ve bilgilbilimsel farklılıkları göstermeye ayrı bir özen gösterir. Onun seçkinler seçkini (havâss el-havâss), seçkin (havâss) ve sıradan insanlar (avâmm) şeklindeki sınıflamasını daha iyi kavrayabilmek için bu grupları kimlerle ilişkilendirdiğini ve bu grupların içine giren insanların özellikleri konusunda neler

söylediğini ayrıntısıyla ele almak ve araştırmayı derinleştirmek gerekir.

Seçkinler seçkini (Havâss el-Havâss): Peygamberler ya da Tanrı elçileri

Bu grup, peygamberleri, bir diğer deyişle Tanrı elçilerini içermektedir. Gazzâlî'ye göre onlar, her yönüyle diğer insanlardan üstündürler. Doğrudan, tümel-kutsal akıl, tümel-kutsal ruh, Cebrail ya da Tanrı ile iletişim kurup ondan bilgiler alırlar²²; bu, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi İslam filozoflarınca dillendirildiği gibi hayal gücünün yetkinliğine bağlı olarak uykuda iken gerçekleşebileceği gibi, uyanık iken de gerçekleşebilir.²³ Ona göre peygamberler, Tanrı'nın izniyle mucizevî olgular gerçekleştirirler²⁴ ve nefsleriyle doğayı ve diğer nefsleri etkilerler ve bu güçleriyle mucizevî olgular gerçekleştirirler.²⁵ Halkı, Tanrı'ya ve ahiret bilgisine yönlendirirler ve Tanrı adına şeriatı kurarlar. Bu şeriat, Gazzâlî'ye göre, hem dünya hem de ahiret mutluluğunun kaynağıdır.²⁶ Ona göre, şeriatı tesis eden peygamberlerin zihni, ateş değmeden tutuşan fitil gibidir²⁷; onlar peygamberliği çalışarak elde etmemişlerdir; uzlet hayatı yaşayıp, dünyadan uzaklaşarak Tanrı'ya yaklaşmaya çalışmışlarsa da, bu, peygamberliği kazanmak için değildir; çünkü peygamberlik, doğrudan Tanrı vergisidir.²⁸ Gazzâlî, yer yer peygamberlik (nübüvvet) ve elçilik (risâlet) arasında bir fark olduğunu ima eder. Zira onca peygamberlik, tümel-kutsal nefsin, bilgileri ve ussal olarak kavranabilen hakikatlerin kabul edilmesidir. Elçilik ise, bu bilgi ve hakikatleri, faydalanmak isteyen insanlara tebliğ etmektir. Ona göre, kimi kez, bazı nefsler bu bilgileri ve hakikatleri elde edebilirler ama, herhangi bir özür veya herhangi bir nedenden dolayı bunları tebliğ etmezler.²⁹ Onun kanısına göre peygamberler, güvenilir; yani doğru sözlü, ussal yetenekleri çok üstün, emanete sadık, günahsız, Tanrı katında en yüksek dereceye sahip, eşsiz kimselerdir.³⁰ Ancak onların, Tanrı katındaki dereceleri, birbirinden az da olsa farklıdır. Onların, Tanrı'ya en yakını, İslam peygambere Hz. Muhammed'dir.³¹ Gazzâlî bu anlayışı, "Hz. Mûsâ sağ olsaydı, ba-

na uymaktan başka çaresi olmazdı"³², "ben ademoğullarının seçkiniyim (seyyid); bununla gururlanıyorum ve ben Adem yaratılmadan da peygamberdim"³³, "Adem çamurla su arası bir şey iken ben peygamberdim"³⁴, "ben peygamberlerin yaratılışça ilki, gönderilişçe sonuncusuyum"³⁵, "Tanrı'nın ilk yarattığı şey Muhammed'in tözüdür"³⁶, "sen olmasan felekleri yaratmazdım"³⁷ gibi hadislerle dayandırır.³⁸ Gazzâlî, peygamberler arasında derecelendirmeye değinirken, tıpkı İslam filozofları, özellikle İbn Sînâ gibi dinin ve şeriatın geçirdiği bir evrimden de söz eder.³⁹ Onca, "din ve şeriat, Adem ile başlamış, Nûh, İbrâhîm, Mûsâ gibi peygamberlerden geçerek olgunlaşmış, Hz. Muhammed ile bu gelişim son noktasına ulaşmıştır."⁴⁰ Bu gelişim de göstermektedir ki, en önde olan peygamber Hz. Muhammed'dir. Onun seçkinin seçkinine yönelik imgesi, Hz. Muhammed'e bakışında belirginleşir. Bu yüzden, ona bakışını, en iyi örnekleyen uzun bir metinle nesnel hale getirebiliriz. Şöyle demektedir:

"Tanrı elçisinin insanlar üzerinde hakları bulunmaktadır. Bu hakların ilki, onun getirdiği her şeyi, söylediklerini, kalp ile tasdik edip, dil ile, o, Tanrı'nın tüm insanlığa gönderdiği elçisidir, diyerek tanıklık etmek, hem emrettiği hem de yasakladığı tüm şeylerde ona uymaktır. Aynı şekilde, ona karşı sevgi beslemek, içten olmak, onu ululamak, ona itaat etmek ve ona dua etmek (ûlâvât) gerekir. İşte tüm bunlar zorunludur (vâcib). Bil ki, tüm İslam topluluğu (ümme), Tanrı elçisinin şeytandan ve günahlardan korunmuş olduğu hususunda görüş birliğine varmıştır. Çünkü şeytan, herhangi bir yolla, ne görünüşüne işkence edebilir ne de içsel dünyasına vesvese türü şeylerle etkide bulu-

nabilir. Benzer bir biçimde o, Tanrı ve nitelikleri konusunda, bilgisizliğe düşmekten ya da peygamberliğinden sonra, akıl ve şeriat bakımından, tüm bu konularda, hakikate ters düşen bir durum içinde olmaktan, tüm bu konularda, Tanrı'dan, vahiy yoluyla gelen, dinsel bildirimleri bildirmekte ve yerine getirmekte, herhangi bir kusur içinde bulunmaktan uzaktır. Yine o, Tanrı'dan haber aldığı süre içinde ve elçiliği sırasında, bilerek veya bilmeyerek (kasd ev gayr kasd) yalandan ve sözünden dönmekten uzaktır. Çünkü bunlar, hem ussal hem de görüş birliği (icmâ) ile mucizeye aykırıdır ve kabulü imkansızdır. Onu, peygamberlikten önceki yaşamında da bundan soyutlamak gerekir. O, görüş birliği ile, büyük ve küçük günah ve sakıncalı (mekrûh) durumlar içeren tüm eylemlerden korunmuştur... Tüm hallerinde, rızadan, öfkeden, ciddiyetten, şakadan, sıhhat ve hastalıktan masumdur (ismet). Yanılmak, unutmak, aymazlık, verdiği haberlerde hata etmek de, onun için imkânsızdır; çünkü bunlar uzlaşma ile mucizeye aykırıdır. Bildirdiği şeylerde yanılma, sadece, bir koşulla olası olabilir; o da, derhal farkına varmaktır. Bu yanılma bir hikmete dönüktür; bu hikmet, ortaya koyduğu şeylerdeki incelikleri bilmeyi ve ona tâbi olmayı sağlamak içindir... Tanrı elçisinin yanılma durumunun nedeni, özde bilginin anlatılması ve şeriatın tes-

Gazzâlî insanları, seçkinler seçkini (havâss el-havâss), seçkin (havâss) ve sıradan insanlar (avâm) şeklinde sınıflar.

sini amaçlamaktadır. Nitekim o şöyle demiştir: 'Ben bir şey hususunda unutup yanılmam. Böyle bir durum ortaya çıkarsa, bu yalnızca, bildirmek istediğim şeyi açıklamak içindir'... Bununla beraber çoğu bilgin, Tanrı elçisine ait bu durumu, topluluğa (ümme) ait siyasal güçlükler, halktan gelen baskılar ve onlara göğüs germe, kendi ailesinin etkisi ve aile üyelerine yönelik düşünceler, düşmanlık ve hücumların ağırlığı gibi nedenlerle olası saymışlardır. Çünkü bunda, onun peygamberlik derecesini düşüren ve mucizeye aykırı olan bir durum bulunmamaktadır. Bilmelisin ki, Tanrı elçisinin, aynı zamanda bir insan (beşer) olduğunun bilinmesi için, bedenlerinin dışıyla acı duyması, açlık hissetmesi olasıdır. Fakat bu durum, onun daima, Rabb'inin gözetiminde ve onunla dostluk (ünsiyet) halinde olması sağlamayı amaçlamaktadır ve iç dünyasına bir etkide bulunmaz.

"Peygamberler, peygamberliği çalışarak elde etmemişlerdir; uzlet hayatı yaşayıp, dünyadan uzaklaşarak Tanrı'ya yaklaşmaya çalışmışlarsa da, bu, peygamberliği kazanmak için değildir; çünkü peygamberlik, doğrudan Tanrı vergisidir." (Siyer-i Nebi, Hz. Muhammed Hira Dağı'nda.)

Buraya kadar anlattıklarımızın hepsi, Hz. Muhammed için nasıl geçerliyse, diğer peygamberler ve melekler için de geçerlidir. Yine bilmelisin ki, peygamberin yapması zorunlu (vâcip) olan eylemler vardır. Bunlar, teheccüd, vitir, kuşluk namazları kılmak, kurban kesmek, danışarak iş yapmak, eşlerini seçmek, misvak kullanmak, düşmanların yaptıkları işkenceler karşısında sabretmek ve kötülüğü değiştirmektir. Sadece peygambere yasak olan kimi eylemler de bulunmaktadır. Bunlar, yazı yazmak, şiir okumak, sadaka, zekat, başkasının faydalandığı mala el koymak, savaşta hile yapmak, boşanmak isteyen eşi zorla alıkoymak, pırasa, sarımsak ve soğan yemek, yaslanarak yemek yemek,... anlaşıma yoluyla Müslüman olan ya da olmayan bir kadınla evlenmek, borçlunun üzerine namaz kılmak ... ve savaştan önce cariye edinmektir. Peygamberler için yapılmasında sakınca bulunmayan

(mübah) eylemlere gelince, bu eylemler şunlardır: Kendisi ve ailesi hakkında yargıda bulunması, tanıklık yapması ve kabulde bulunması, ganimetin beşte birinin helal olması ve evli bir kadını arzuladığında, eşinin kadını boşama gerekliliği, dilediği kadınla mehir vermek-sizin nikâhlanması, nikâhın vermek (hebbet) sözüyle gerçekleşmiş olması, ihtiyaç sahibinin elinden mal alması, ihtiyaç sahibinin isteyerek vermesi, dilediğinde ölülerini diriltmesi, bilgisiyle ebedi geçerli hüküm vermesi, zihnine ve amaçlarına ilişkin kötülüğü engellemesi, abdestinin uyumak ve bir kadınla birleşmekle bozulmaması, malına miras düşmemesi, nikâhlı ve iddet

süresi dolmamış kadına talip olduğunda, kadının kabul etmesi gerekliliği, nikâhını velinin izni olmadan ve şahit bulunmadan kıyabilmesi, dört ve dokuzdan fazla eş alması, ihramlı iken nikâhlanması ve nikâhının kendisi ve dilediği insan için geçerli sayılmasıdır. Peygamberin sadece kendine özgü üstünlükleri de bulunmaktadır. Bu üstünlükler, kendisinin ölümünden sonra eşlerinin başkalarına kesin olarak haram olması, onlarla cinsel ilişkide bulunduktan sonra, onların inananların anneleri olmaları, şeriatının, önceki şeriatları geçersiz kılması (nesh) ve şeriatının hükümlerinin ebedi olması, mucize olan kitabının değişim ve bozulmadan uzak olması, onun (Kuran) insanlar için Tanrı'nın varlığının kanıtı olması, onun için yeryüzünün temiz bir mescit kılınması, kendisine beş şefaatin verilmiş olması, en büyük şefaatin kendine özgü kılınmış olması, cennetin kapısını çalanların ilki olması, ümmetinin en seçkin ümmet olması ve sapkınlıkta birleşmemesi, ilk şefaate eden ve şefaati ilk kabul edilen olması, ümmetinin yarısının kıyamet günü melekler gibi olması, yerin ilk defa kendisi için açılması, idrarının temizleyici ve şifalı olması, önünü gördüğü gibi arkasını da görmesi, odasının önünden kendisine seslenilmesinin helal olması,... adıyla çağrılmasının doğru olmaması ve özlü konuşma yeteneğinin verilmiş olmasıdır." ⁴¹

Gazzâlî'nin bu kadar ayrıcalıklı kıldığı peygamberlere, olumsuz şeyler yüklemenin ya da onu aşağılamanın cezası acaba nedir? Bunu da onun söyleminden dinlemekte yarar vardır:

"Bilmelisin ki, Tanrı, Kuran'da, peygambere eziyet etmeyi haram kılmış ve edenleri de lanetlemiştir. İslam topluluğu ise, onda, açık ya da kapalı olarak kusur gören ve ona söven Müslümanların öldürülmesi hususunda görüş birliğine varmıştır. Tanrı elçisinde kusur gören, ayıplayan, huyunda, yaratılışında, dininde ve ahlakında, nesebinde, iffet ve şerefinde ona bir noksanlık ve kusur ilâştiren, hakaret amacıyla, onu bir şeye benzeten, önemsemeyen ve diliyle küçümseyen kimse, öldürülmelidir." ⁴²

Seçkinler (Havâss): Veliler, bilginler ve yöneticiler

Seçkinler, Gazzâlî'ye göre, veliler, bilgeleri ve siyasileri içermektedir. Ona göre veliler, Tanrı'nın seçkin kulları ve Tanrı dostlarıdır. Bu kimseler, bu dünyadan el etek çekerek, kendi çabaları ve içsel deneyimleriyle Tanrı'ya ulaşmaya çalışan kimselerdir.⁴³ Kuşkusuz, her çaba gösterenin bu aşamaya ulaşacağı konusunda bir güvencesi yoktur. Öncesiz tanrısal takdir onların veli olacağını belirlemişse bu makama ulaşılır; aksi takdirde kişiye veli olmak için geçilecek merhaleler zor gelir ve ağır şartlarına dayanamaz. Bu kimseler, Tanrı izin verdiği ölçüde, korunmuş levhaya (levhi mahfûz) uzanırlar ve tümel nefis (melekler) aracılığı ile oradan bir takım hakikatleri elde ederler ve tıpkı peygamberler gibi bu bilgi alma, hem uyanık hem de uyukuda iken gerçekleşebilir.⁴⁴ Aynı durum bilgeler için de geçerlidir. Onların yaşantısı tümüyle peygamberlerin yaşantısına benzer. Onlara, tıpkı peygamberler gibi, inziva hayatı sevdirmişti; gönül gözü açılmıştır ve hakikatleri bizzat yaşayarak elde etmeleri sağlanmıştır.⁴⁵ Velilerin ve bilgelerin temel amacı, ahiret ve tevhit bilgisine yönelmek, ihya ve tecdit hareketiyle insanları şeriata ve tanrısal yükselişe yönlendirmektir.⁴⁶ Onlar ahlakıyla, mizacıyla, dünyaya değer vermeleriyle, iradelerini Tanrı'ya teslim etmeleriyle halka örneklik ederler. Yani peygamberden sonra, onun yaşamının örneği olurlar.⁴⁷ Tanrı, bilginlerden çoğu dünyaya meyil gösterse de, ahiret bilgisini talep eden ve dinini canlandıran bilgeleri dünyadan tümüyle çekip almaz. Nitekim peygamber, her yüz yılın başında bir mücedditin (yenileyici) geleceğini bildirmiştir.⁴⁸ Bu anlayışa uygun olarak Gazzâlî, velilerin ve bilgelerin görevinin ihya (dinsel düşüncenin yeniden canlandırılması) olduğunu söyler.⁴⁹ Ancak onların başarı ve başarısızlıklarının Tanrı'nın takdirine bağlı olduğunu kaydeder. Nitekim şöyle der:

“Sıradan insanları diğer dünyadaki mutluluğa iletmeye çalışanlar, onları doğru yola yönlendirenler, görünüşte peygamberler, veliler ve bilginler gibi görülse de, aksi-

ne, onların dilleri aracılığı ile sıradan insanlara doğru yolu gösteren Tanrı'dır. Onlar, yalnızca Tanrı'nın tedbiri ve kudreti altında iş gören varlıklardır.”⁵⁰

Gazzâlî'ye göre, siyasiler peygamberlerin yaptığı **siyaset işinin** varisidirler; ancak peygamberlerin siyaseti, hem dışa hem de içe hitap ettiğinden onların görevi sadece dışa hitap etmekle sınırlıdır.⁵¹ Ona göre, Hz. Muhammed öldükten sonra, siyasal görevi seçkin dört halife sürdürmüş; ardından halifelik sona ermiş, sultanlık dönemi başlamış ve siyasal bozulmalar baş göstermiştir.⁵² Bu sultanlar, halkın sadece dışına hitap etmektedir. Oysa gerçek siyaset, hem iç hem de dış dünyaya hitap etmeli ve halkı birleştirmeyi başarmalıdır.⁵³ Bu anlayış, Gazzâlî'nin toplumsal birleştiricilik projesinin bir yansımasıdır ve siyasilere, bu konuda düşen görevleri anımsatmaya dönüktür. O, kendi hayatı siyasilerle iç içe geçmesine karşın, son dönem eserlerinde, bilgeleri siyasilerden uzak durmaya çağırır.⁵⁴ Bunun nedeni, siyasilerin yaşamını yakından gözlemesi, onların din ve dünya ve halkı birleştirmek ve adalet dağıtmaktan çok, kendi bencil arzularının peşine düşmüş ve şeriata uymayan bir yaşam biçimini benimsemiş olmalarını gözlemlemesi olmalıdır. Nitekim şöyle der:

“Sultanın ve adamlarının yanına gidip onlara selam vermek dinsel açıdan çok çirkin bir harekettir. Onların yanına sadece zorunlu olunca gidilir. Bu konuda Hz. Peygamber, devlet başkanlarını nitelerken, ‘za-

lim olurlar’ dedi ve ekledi: ‘Onlardan uzaklaşmak isteyen kurtulur; onlarla beraber olanlar ise bu dünyada düşkün olur ve böylece o da onlar gibi olur.’ O yine şöyle dedi: ‘Benden sonra zalim sultanlar gelir; onların yanlarına giden ve zulümlerine göz yuman ve bu hareketlerini beğenenler benden değildir. Kıyamet günü benim havuzumdan su içemezler.’ O bir başka sözünde ise, ‘Tanrı'nın en büyük düşmanları devlet başkanlarının yanında olan âlimlerdir’ demiştir... Tanrı'ya yemin ederim ki, âlim sultana yaklaştığı kadar, Tanrı'dan uzaklaşır... Sultanın yanına giden âlimlerin Müslümanlara zararı kumarıcılardan ve hilecilerden daha çoktur.”⁵⁵

Gazzâlî, anılan kötü durumu değiştirmek için, Platon ve ondan esinlenen Fârâbî'nin bilge hükümdarını anımsatırcasına siyasilerin bilge olmaları, şeriati iyi bilmeleri, halkı

Gazzâlî'ye göre Tanrı elçisinde kusur gören, ayıplayan, huyunda, yaratılışında, dininde ve ahlakında, nesebinde, iffet ve şerefinde ona bir noksanlık ve kusur ilâştiren, hakaret amacıyla, onu bir şeye benzeten, önemsemeyen ve diliyle küçümseyen kimse, öldürülmelidir. (Siyer-i Nebi, Hz. Muhammed, Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail melekleriyle birlikte Mekke'de ilerliyor.)

uhrevi saadete yönlendirmeleri gerektiğini söyler; çünkü ona göre siyaset, dinin ikiz kız kardeşidir.⁵⁶ Siyasal düzenin sağlam olmaması, dinsel yaşamı da tehlikeye sokar. Bu yüzden Gazzâlî, zalim de olsa, yöneticilere isyanı meşru görmez.⁵⁷ Bu anlayış, onun kaderci tutumuyla oldukça uyumludur. Siyasilerin, hem dünya hem de ahiret saadetine hizmet eden bir yönetim oluşturmaları, son çözümlemede tanrısal öncesiz takdirle bağlantılıdır. Ona göre, halkın ve sıradan insanların siyasilere özenmemesi gerekir; çünkü Tanrı, siyasileri ayrı bir zümre olarak, insanları yönetsinler diye yaratmıştır. *Nasîhât el-Mülûk*'de şöyle yazar:

“Tanrı, insanoğlundan iki grubu seçip, yaratıkları üzerine üstün kılmıştır. Bunlar peygamberler ve iktidar sahiplerdir. Peygamberleri, kullarına delillerle kulluk yolunu öğretmeleri ve onlara doğru yolu açıklamaları için seçmiş ve göndermiştir. İktidar sahiplerini de, kulları birbirine karşı yapacakları zulümlerden korumak, geçimlerini sağlama hususunda bir zorlukla karşılaşmalarını önlemek için seçmiştir.”⁵⁸

O, bu anlayışının uzantısı ve döneminin düşün geleneğine uyarak sultanları, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgeleri olarak nitelemeyi de ihmal etmez.

“Sultan Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir. Bilmelisin ki, Tanrı'nın kendisine iktidar verip yeryüzündeki gölgesi yaptığı insanı halkın sevmesi ve ona itaat etmesi farzdır. Ona karşı gelmeleri ve onunla çekişmele-

ri caiz değildir. Tanrı şöyle der: Ey iman edenler! Tanrı'ya itaat edin, Peygambere ve sizden olan ulu'l emre itaat edin. Her dindarın iktidar sahibini sevmesi, emrettiklerini yerine getirmesi gerekir. Bilmelisin ki Tanrı iktidarı dilediğine verir.”⁵⁹

Sıradan insanlar (avâmm): Mürşide gereksinimi olanlar

Gazzâlî'ye göre, toplumun çoğunluğunu oluşturan bu insanlar, bilimsel açıdan, kuruntusal (vehmî) idrak aşamasını aşamamış; bu yüzden hakikati elde etmek için, yol göstericiye (mürşid) gereksinimi olan insanlardır.⁶⁰ Gazzâlî'nin bu anlayışı da pek çok görüşünde gözlemlendiği gibi Fârâbî'nin yapıtlarına dayanır.⁶¹ Ona göre, eğer bu insanların zihni, sapkın gruplarca karıştırılmamış ve sapkın inançlarla doldurulmamışsa, bunları, gerek kelâmî gerekse hakikate yönelik diğer tartışmalardan uzak tutmak gerekir. Ancak inançlarında kuşku oluşmuşsa, o zaman kimi hakikatler onlara açılır.⁶² Bu nedenle, Tanrı'nın nitelikleri önceli mi öncesiz mi, *Kuran* yaratılmış mı yaratılmamış mı, herhangi bir ayetin içsel yorumu şu mu ya da bu mu veya ruh, kader ve Tanrı'nın nitelikleri türünden tartışmalardan onları uzak tutmaya çağırır. O bu çağırısını iki temele dayandırır. İlki, bunun sıradan insanların toplumda görecekleri işlevlerden alıkoyacağı anlayışına gönderme yapar.⁶³ Nitekim şöyle der:

“Sıradan insanlara tartışma kapısını aralamak doğru değildir; çünkü

bu onları, insanların geçimini sağlayan çalışmadan alıkoyar.”⁶⁴

İkincisi ise, sıradan insanların seçkinleri ilgilendiren tartışmalara girmelerinin fitne oluşturacağı gerekçesine dayanır. Bu olguyu ise şöyle dillendirir:

“Herhangi bir şey özünde herkesin anlayamayacağı kadar ince olur ve onu ancak seçkin insanlar (havâss) anlayabilir. Onlara gereken bunu başkalarına açmamaktır. Eğer açarlarsa, sıradan insanlar (avâmm) onu anlayamayacağı için fitneye neden olur. Peygamberin ruhun sırrını gizli tutup açıklamaması bu yüzden dir... Aynı şekilde, Tanrı'nın nitelikleri konusunda da herkesin anlayamayacağı incelikler vardır. Bu yüzden Tanrı elçisi onu, ilim, irade ve kudretlerine benzeterek anlattı.”⁶⁵

Ayrıca Gazzâlî'ye göre, sıradan halkı, Tanrı'ya cisim ve cisimsel nitelikler ilaştırmadıkları sürece, *Kuran*'ın insan benzeşimli ayetlerini te'vilden de uzak tutmak gerekir.⁶⁶ Hz. Muhammed'in deyişiyle, herkese algılama düzeyi ve zihinsel kapasitesi doğrultusunda konuşmak zorunludur. Yalın hakikati algılayamayacak düzeyde olana hakikati anlatmak, onu zayıf etmektir.⁶⁷ Ona göre, halka düşen, tahkiki iman değil, taklidi imandır. Şöyle der:

“Yükümlü olan kişinin, en asgari düzeyde inanması gerekenler, Tanrı'dan başka ilah yoktur, sözdür. Ardından Tanrı elçisini doğrulamak ve Tanrı'nın, diri, bilgili, kudretli, konuşucu, irade edici, duyucu, işitici olduğunu ve O'nun benzeri bir şey olmadığını onaylamaktır. Onun, bunları kabul etmesi ve hakikatini araştırmaması gerekir. Konuşma, bilgi ve diğer niteliklerin önceli mi öncesiz mi olduğu gibi soruları hatırına getirmeden ölen kimse mümindir... Ona, kelâmcıların büyük bir istekle tartıştukları kanıtlar gereksizdir. Aksine, her kimin kalbinde, kanıt ve kesin bilgiye (burhân) dayanmayan soyut bir inanç, tasdikle gerçeklik kazanmışsa, o inançlı bir kimsedir. Zira Tanrı elçisi, bundan fazlasıyla yükümlü kılmamıştır. Onun döneminde Araplar ve sıradan insanlar (avâmm) böyle inanmışlardır. Ancak kim yaşadığı yerde (belde) konuşulan, tanrısal konuşmanın öncelili-

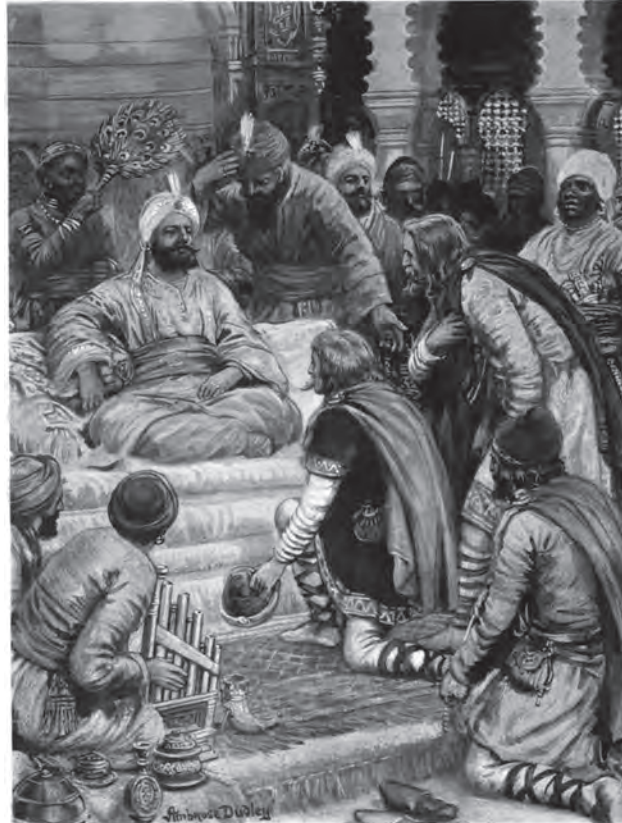

gi ve öncesizliği, tanrısal oturmanın (istivâ), tanrısal inmenin (nüztül) ve diğerlerinin neliği hakkında yapılan tartışmaları duyar, bunları kalbine sokmaz, ibadet ve eylemiyle meşgul olursa, iman sınırının içinde kalır. Eğer kalbine sokarsa, en azından ona gerekli olan, öncekilerin (selef) inandığı gibi inanmak ve *Kuran*'ın öncesizliğini doğrulamaktır. Onun, tıpkı öncekiler (selef) gibi şöyle demesi gerekir: '*Kuran*, Tanrı'nın yaratılmamış sözüdür. Tanrısal oturma (istivâ) gerçektir, kibirlenerek bu konuda soru sormak bir yenilik icat etmektir (bid'at); onun nasıllığı bilinmemektedir.' Yine, şeriatın getirdiği tüm şeylere, öz olarak (mücmel), gerçekliğini ve neliğini araştırmadan inanması gerekir. Eğer bu ona bir yarar sağlamaz, kalbini çeşitli kuşkular ve şüpheler sararsa, kuşku ve şüphesinin giderilmesi biraz kelâmî bilgi anlatılmakla gidebilecekse, bu ona anlatılmalıdır. Eğer kuşku ve şüphesi güçlü değilse, kelâmcının katında hasta olarak kabul edilmez. Az bir söz ona yeterlidir; onun kanıtlarının incelenmesi şart değildir. Aksine kuşku ve şüphesini, kanıt ve delillerin hakikatini vermeden dağıtmak daha doğrudur. Zira kanıt ya da delil, sorunun ve ona verilen yanıtın tam algılanmasını gerektirir. Dile getirilen kuşku, belki kalbindeki inkarı derinleştirmiştir ve bu da yanıtın algılanmasında algıyı zorlayabilir... Çünkü hem kuşku hem de yanıt ince ve dakiktir; bu yüzden onun aklı bunu kaldırmayabilir... Hakikatlerin algılanmasıyla uğraşan seçkinlere gelince, durum tam tersinedir. Sıradan insanların (gerekmedikçe) kelâmdan uzak tutulmaları, yüzme bilmeyen çocuğun nehir kenarından düşüp boğulma tehlikesi yüzünden men edilmesine benzer. Güçlüler ve yüzme bilenler bundan uzak tutulmazlar; çünkü onların ruhsatları vardır. Fakat burada önemli bir sorun vardır. O sorun şudur: Her akli zayıf olan gururludur ve önde olma isteğine sahiptir; çünkü herkes aklının yeterli olduğuna kanidir ve bu konuda Tanrı'dan razıdır. Bu yüzden, akıl zayıflığı olan kişi de, tüm hakikatleri kavrayabileceğine inanır. O da, zeki insanlar gibi denizin derinliklerine dalar ve farkı-

na varmadan boğulur. Halk için doğru olan sefelin yoluna uymak, elçiye inanmak, öz olarak Tanrı'nın indirdiği, elçisinin haber verdiği şeyleri araştırmadan, kanıtları incelemeyen onaylamaktır. Onların, tartışma yerine takva ile uğraşmaları gerekir. Peygamber, dostlarını tartışmaya dalmış görünce, kızmış ve yüzü kızarmış bir durumda şöyle demiştir: 'Ben size bunu mu emrettim? Siz durmuş kitabın bir kısım ayetlerini diğer kısmıyla tartıştıyorsunuz. Tanrı'nın size emrettiğini yapın; yasakladıklarından da sakının ve tartışmayın.' Peygamberin bu yaptığı, doğru olan yöntemi salık vermektir."⁶⁸

Gazzâlî, kelâmın kılı kırk yaran tartışmalarını bir kenara bırakıp, sağlam taklidi inancı olanları, peygamberleri, velileri ve selefi örnek almaya çağırır. Onları kurtuluşa ulaştıracak, peygamberler, veliler ve selef gibi mürşit olan kimselere uymak, tevhit ve ahiret bilgisine yönelmek, dünyadan ve maddi zevklerden mümkün olduğunca uzaklaşmak ve içe yönelip Tanrı'ya ulaşmaya çalışmak ve ahla-ki bir yaşam sürmektir.

Gazzâlî, zalim de olsa, yöneticilere isyanı meşru görmez. Halkın ve sıradan insanların siyasilere özenmemesi gerekir; çünkü Tanrı, siyasileri ayrı bir zümre olarak, insanları yönetsinler diye yaratmıştır.

Seçkincilik ve sıradancılık öğretisi: Takiyye ya da ikiyüzlülük mü?

İslam'ın klasik çağında hemen her İslam düşünüründe ve dolayısıyla İslam filozoflarında karşılaştığımız ve Gazzâlî örneğinde ayırtılarıyla ortaya koymaya çalıştığımız seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, modern dönemde kimi İslam düşünürlerince katı bir biçimde eleştirilmiş ve ikiyüzlülük olarak nitelendirilmiştir. Sözgelimi Fazlur Rahman şöyle demektedir:

"İslam'da geliştirilmiş ikiyüzlülük geleneği oldukça güçlü ve köklüdür. Sadece Şîa değildir geleneklerinin bir parçası olarak takiyye ya da inançları bilinçli olarak gizlemeye inanan; Sünniler de bu tutumun kuvvetli izlerine sahiptirler. Esasen bir diplomasi ilkesi olan ve görünüşte doğru gibi gözükken şu ilke ikiyüzlülüğü meşrulaştırmak için kullanılır: 'İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuşmalıdır.' Mesela İbn Sînâ, bütün temel felsefi eserlerinde bedenî olarak yeniden dirilişi kabul ederken, kendi özel dar çevresi için fiziksel yeniden dirilişin imkânsızlığını ispata

çalışan hususi bir risale kaleme almıştır. Ona göre fiziksel yeniden diriliş fikri sadece erdemli olsunlar diye halk için ikna ve uyarma tedbiri olmaya matuftur. Genel olarak Müslüman filozoflar, Yunanlılar gibi şunu kabul ediyorlardı: 'Bütün dinler kitlere yönelik tamamen pragmatik (ama hakikati olmayan) tedbirlerdir.' Gazzâlî bile, filozofları şiddetle eleştirirken, felsefenin birçok unsurunu içeren bazı Bâtınî eserler yazıyordu. Gerçekten de Bâtınîlik, ta-

savvuf kanalıyla Sünnî İslam'a gayet güçlü biçimde nüfuz etmiştir. Diğer başka önemli örnekler de vardır. Örneğin Muhammed İkbâl, reform tekniklerinin bulunduğu Reconstruction'ı o zamanlardaki halk ve ulemanın anlayamadığı dil olan İngilizce yazdı; Urduca yazdığı etkili ve hislendirici şiiri ise halka yönelikti ve böyle reformlardan genellikle uzaktı bu şiirler. Müslüman düşünce geleneğinde bu çeşitten yığınla ikiyüzlülük örneği bulunuyorsa da, çağdaş eğilimli Müslüman aydınları da salgın gibi etkisi altına almıştır.”⁶⁹

Seçkincilik ve sıradancılık öğretisi: kimi siyasal sonuçlar

Fazlur Rahman'ın anılan eleştirisi oldukça katı bulunabilir; ama açıkça söylemek gerekirse içinde kimi doğruları barındırdığı inkâr edilemez. Çünkü seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, peygamberlik ve velilik kurumunu temellendirirken insansal düzeyde varlıkbilimsel açıdan varlıklar arasında hiyerarşik bir düzen kurmakta ve bu düzene bağlı olarak bir yandan bilgiyi tümüyle seçkinlere özgü kılmakta ve onların bir ayrıcalığı olarak görmekte, diğer yandan ise, seçkinlerin elde ettiklerini söyledikleri kimi bilgileri halktan saklamalarına neden olmakta, seçkinci gruba siyasileri de dâhil ettiği için, siyasal açıdan çoğunluğu oluşturan

halkı kendini seçkin olarak gören siyasilerin elinde eğip bükme- dir. Daha da önemlisi, dini tümüyle halkı itaate yönlendiren bir araca dönüştürmektedir. Öğretinin, sıradan halkı eğip bükülen ve istenildiği gibi yönlendirilen bir topluluğa indirgemesi ve onların bilgisiz kalmasını teşvik etmesi, siyasal yönetimlerin de işine gelmiş, bu durum, İslam dünyasında son yüzyıllara kadar önemli bir değişim göstermeden devam etmiştir. Kuşkusuz bilginin bir yandan tanrısal aydınlanmaya indirgenmesi, diğer yandan da önemli bir bölümünün halktan gizlenmesi, toplumsal aydınlanmanın gerçekleşmesini önlediği gibi, deneysel temelli bilgilerin göz ardı edilmesine ya da dine hizmet etmediğine inanılan her bilginin küçümsenmesine neden olmuştur. Bu olumsuzluklara, Gazzâlî'nin Fârâbî'yi örnek alarak yöneticileri Tanrı tarafından seçilmiş insan olarak sunması ve bunun yönetimi sorgulamayı engellemesi de dâhil edilebilir. Yönetime ilişkin sorunlar ve yönetimlerin yaptıkları yanlışlıklar konusunda, İslam dünyasında, halkın sessiz kalması ve yönetimlere karşı ciddiye alınabilecek bir halk hareketinin yaşanmaması, İslam düşünürlerinin hemen hepsince onaylanan ve Gazzâlî'de en sistematik ifadesini bulan ve kaderci bir temele vurgu yapan seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin bir u-

zantısı olsa gerektir. Çünkü böylesi bir öğretisi, her insanın birey olma hakkının ve kendini gerçekleştirme olanağının olduğu gerçeğini yok saymakta ve yönetime katılmasını engellemektedir; zira, çoğunluk da olsa, tanrısal aydınlanmaya mahzar oldukları düşünülen seçkinler karşısında halkın talebini ve istemini hiçe saymaktadır. Öyle görünüyor ki, İslam toplumlarında halkın cehalete mahkûm edilmesi, siyasal olgularda ciddi anlamda sorgulamaların olmaması, demokratik siyasal anlayışın filizlenip kök salamaması, niteliksiz yöneticilerin baba, bilge, arif gibi sanlarla anılmaları ve şeyhlerin ve velilerin karizmatik güç sahibi olduklarına inanılması, seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin hâlâ yaşayan yansımaları olsa gerektir.

DİPNOTLAR

- 1) Örneğin bkz. Fussilet Sûresi, 6; Nisâ Sûresi, 163.
- 2) Örneğin bkz. Ahzâb Sûresi, 30-33, 50-53.
- 3) Kur'an'daki muhkem ve mütesâbih deyişlerinin geçtiği ayetler paradoks içerir. Nitekim Hüd Sûresi, 1. ayet Kur'an'ın tamamının muhkem olduğunu söylerken, Zümer Sûresinin 23. ayeti onun tamamının mütesâbih olduğunu söyler. Âli İmrân Sûresinin 7. ayeti ise bir kısmının muhkem, bir kısmının da mütesâbih olduğunu söyler.
- 4) Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 129.
- 5) Bkz. Kehf Sûresi, 65; Bakara Sûresi, 269.
- 6) Bkz. Fârâbî, *el-Medinet'ül Fâzıla*, çeviren: Nafiz Danışman, MEB Yayınları, İstanbul 1990, ss. 30 vdd..
- 7) Bkz. Gazzâlî, *Me'âric el-Kuds fi Medâric Ma'rife en-Nefs*, Beyrût 1988, ss. 105 vdd..
- 8) Bkz. Gazzâlî, *el-Mednün bihi 'alâ Gayri Ehlihi* (el-Mednün el-Kebîr), Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: II, Beyrût 1986, ss. 122-123 ve 141-142; *el-Maksad el-Esnâ fi Şerh Esmâ' Allah el-Husnâ*, tahkik: Ahmed Kabbânî, Beyrût, tarihsiz, ss. 28-29 ve 35-36 ve 45-56 ve 77-78 ve 80-82 ve 105; *İhyâ' 'Ulûm ed-Dîn*, cilt: I, Beyrût, tarihsiz, s. 19; *Miskât el-Envâr*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 6 vd.; *Me'âric*, s. 105.
- 9) Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 87 ve 105 vdd.; *Kimya-yı Saâdet*, çeviren: A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1979, ss. 29-30; *Mi'râc es-Sâlikîn*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III, Beyrût 1986, s. 139; *Miskât el-Envâr*, s. 35; *İhyâ'*, ss. 25 vd.; *Mizân el-Amel*, tahkik: S. Selim el-Bevvâb, Beyrût 1986, s. 53; *Ravda et-Tâlibîn ve 'Umde es-Sâlikîn*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 78-79. *Me'âric*, s. 89.
- 10) Bkz. Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına* (Nasihat'ül-Mülûk), çeviren: Osman Şekerci, Sinan Yayınları, Ankara 1978, s. 52.
- 11) Kıs. Gazzâlî, *İhyâ'*, cilt: I, ss. 60 vdd. ve 89 vd.; *el-Ecvibe el-Gazzâlîyye fi el-Mesâ'il el-Uhreviyye* (el-Mednün es-Sâgîr), Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III, Beyrût 1986, ss. 171-172; *er-Risâle el-Va'ziyye*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 57-59; *Faysal et-Tefrika*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986,

Gazzâlî'ye göre sıradan insanlara tartışma kapısını aralamak doğru değildir. Sıradan insanların seçkinleri ilgilendiren tartışmalara girmeleri fitne oluşturmaz. Halka düşen, tahkikî iman değil, taklidî imandır.

ss. 129-131; *Ravza et-Tâlibîn*, ss. 47-48.

12) Bkz. Gazzâlî, *Miskât el-Envâr*, s. 6.

13) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 89 vd.; *el-Mednûn es-Sagîr*, ss. 171-172; *er-Risâle el-Va'ziyye*, ss. 57-59; *Faysal et-Tefrika*, ss. 129-131; *el-İktisâd fî el-İtikâd*, tahkik: İ. Agah Çubukçu ve Hüseyin Atay, Nür Matbaası, Ankara 1962, ss. 51-52; *el-Maksad*, s. 116.

14) Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 47-48. Aynı anlayış için bkz. *el-Mednûn es-Sagîr*, ss. 170-172.

15) Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, ss. 90-91; *Radza et-Tâlibîn*, s. 40; *Me'âric*, ss. 41 vd..

16) Bkz. Gazzâlî, *Miskât el-Envâr*, ss. 34-39.

17) Gazzâlî, *el-Kistâs el-Müstakim*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 6-7; *İlcâm el-'Avâmm an İl'm el-Kelâm*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: II, Beyrût 1986, s. 120. Gazzâlî, anılan anlayışa dayanarak insanların inançlarını da sınıflandırır. Onca sırasıyla, insanların bilgisel derecelerine göre, burhanî, vehmî, hatabî, salt duymaya dayalı, bir kanıtla birlikte duymaya dayalı ve doğasına ve ahlakına uygun olan şeyi içitmeye dayalı inançtan söz edilebilir. O, bu inançların hepsinin geçerli olduğunu söyler; zira onca inancın özü, sadece tasdikdir. Bkz. *İlcâm el-'Avâmm*, ss. 114-117.

18) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 94.

19) Bu anlayış en belirgin olarak *İlcâm el-'Avâmm 'an İl'm el-Kelâm* (ss. 60 vdd.) adlı yapıtta belirir.

20) Bkz. İbn Rüşd, *el-Kesf an Minhâc'l-Edille*, Felsefe-Din ilişkileri içinde, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları 1985, ss. 267 vd..

21) Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 105.

22) Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, ss. 104 -106; *Me'âric*, ss. 89-90 ve 125; *Miskât el-Envâr*, ss. 35-36; *el-Hikme fî Mahlûât Allah 'Azze ve Celle*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III; Beyrût 1986, s. 77; *el-Mednûn el-Kebîr*, ss. 128-129; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 29-30.

23) Bkz. Gazzâlî, *Faysal et-Tefrika*, s. 122; *Kimya-yı Saâdet*, s. 29.

24) Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, ss. 208-209; *Tehâfût el-Felâsife*, Tahkik: Maurice Bouyges, Beyrût 1927, s. 192; *el-Mednûn el-Kebîr*, ss. 146-148.

25) Bkz. Gazzâlî, *el-Mednûn el-Kebîr*, ss. 147-148; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 28-29.

26) Bkz. Gazzâlî, *Kimya-yı Saâdet*, ss. 46-47.

27) Bkz. Gazzâlî, *Me'âric*, ss. 72 ve 132-133

28) Bkz. Gazzâlî, *Me'âric*, s. 131.

29) Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, s. 106.

30) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 51 ve 117; *Ravza et-Tâlibîn*, ss. 73 -75.

31) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 51 ve 82.

32) Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 51.

33) Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 51; *Ravda et-Tâlibîn*, s. 50.

34) Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, s. 50; *Me'âric*, s. 116.

35) Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 50-51; *Me'âric*, s. 116

36) Gazzâlî, *Me'âric*, s. 118.

37) Gazzâlî, *Me'âric*, s. 118.

38) Bkz. Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 50-51; *el-Maksad*, s. 51; *Me'âric*, ss. 116 vdd..

39) Bkz. Mehmet Dağ, *İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler*, OMÜİF Dergisi, sayı: 5, Samsun 1991, ss. 11-13.

40) Bkz. Gazzâlî, *Me'âric*, s. 119.

41) Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 74-77.

42) Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, s. 77.

43) Bkz. Gazzâlî, *Me'âric*, s. 89; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 27-28.

44) Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, s. 105 vd.; *Me'âric*, ss. 87-88; *Miskât el-Envâr*, ss. 35-36; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 29 vd.; *Faysal et-Tefrika*, s. 122.

45) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz min ed-Dalâl*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1984, ss. 75-76.

46) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 60 vd.; *el-Maksad*, ss. 45-46 83 ve 96 ve 116.

47) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 45-46 ve 82-83.

48) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s. 43.

49) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 96.

50) Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 116.

51) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 19. Gazzâlî'nin siyaset

Gazzâlî yöneticileri Tanrı tarafından seçilmiş insan olarak sunar. Bu, yönetimi sorgulamayı engeller.

konusunda görüşleri için bkz. Zerrin Kurtoglu, *İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, ss. 216-234.

52) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 44 vd.; *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

53) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 19-20.

54) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 66 vd.; *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

55) Gazzâlî, *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

56) Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, ss. 236 vd..

57) Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, ss. 239.

58) Gazzâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 52.

59) Gazzâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 52.

60) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 45-46 ve 82-83; *Eyyuhâ el-Veled*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 161-162; *Hulâsa et-Tasâñif fî et-Tasavvuf*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 146-147; *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 19-20; *er-Risâle el-Ledünniyye*, s. 109.

61) Bkz. Fârâbî, *es-Siyâset'ül-Medeniyye*, çevirenler: Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, KB Yayınları, İstanbul 1980, ss. 43-44.

62) Kır. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 88 vdd.; *İlcâm el-'Avâmm*, ss. 61 vdd.; *er-Risâle el-Va'ziyye*, ss. 57-59.

63) Bkz. Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 47-48 ve 85; *el-Mednûn es-Sagîr*, ss. 171-172. Gazzâlî aynı tutumunu *İhyâ*'da da sürdürür ve anlayışını, "herkese seviyesine göre muamele etmekle emir olunduk; insanlara akıllarının olmadığı bir sözü anlatmak fitneye neden olur" değişimleri aracılığı ile Hz. Muhammed'e dayandırır.

64) Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 57-58.

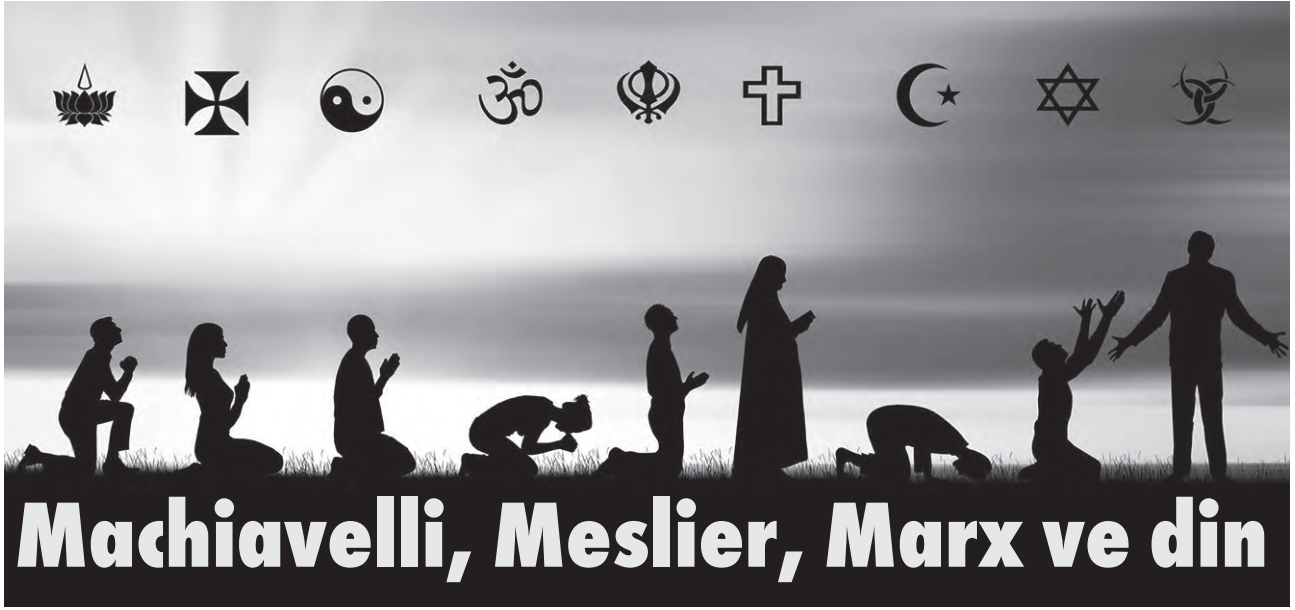
65) Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 94.

66) Gazzâlî, ruh, Tanrı ve nitelikleri konusunu halka açmamayı önerir; kader konusu anlaşılabilir bir konudur ama halka açılmamalıdır; insanbıçımıci (*tesbihi*) ifadeler konusunda ise, iyi anlatılırsa anlaşılabilirliğini söyler, ama bu konu da kimi zaman sıkıntı doğurabilir. O bu yüzden halka selefın, anılan deyişleri doğrultusunda susmaları anlayışını salık verir. *İhyâ*, cilt: I, ss. 94-98. Onun halka önerdiği selefî anlayışın insanbıçımıci nitelikler konusundaki tavır onca şunlardır: "Aşkınlıştırma ve maddî niteliklerden arındırma (ta'addis), olduğu gibi kabul (tasdiq), yetersizliğin itirafı (el-i'tirâf bi'l-'aciz), susma (sükût), olduğu gibi koruma (imsâk), içsel anlamı araştırmama (el-keff), seçkinlere teslim olma (et-teslim li ehl el-ma'rife)." *İlcâm el-'Avâmm*, ss. 61-62.

67) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 57-58; *Eyyuhâ el-Veled*, s. 165; *Hulâsa et-Tasâñif*, s. 151; *Miskât el-Envâr*, s. 6.

68) Gazzâlî, *er-Risâle el-Va'ziyye*, ss. 57-59.

69) Fazlur Rahman, *İslamî Yenilenme: Alanı, Yöntemi ve Sunduğu Seçenekler*, çeviren: Adil Çiftçi, İslamî Yenilenme / Makaleler III içinde, Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 69.

Avrupa toplumlarının modernite sürecinin farklı aşamalarını, farklı dönemlerde yaşamış üç büyük düşünürün (Machiavelli, Meslier ve Marx) din olgusuna yaklaşımlarını özetleyerek sunmaya çalışacağız. Farklı açılardan bakmalarına karşın ortaklaştıkları nokta, dinin, egemenlerin ezilen halk üzerinde ideolojik hegemonya kurmak için kullandıkları en etkili araçlardan biri olduğudur. Din, egemen sınıfların egemenliğin ve sömürünün sürekliliğini sağlamak amacıyla kullandıkları bir silahtır.

Ender Helvacıoğlu

Marx'ın deyişiyle “din, halkın afyonudur”. Peki din, yönetici sınıflar, egemenler açısından nedir? Onlar açısından hangi işlevi görür? Egemen sınıflar dindardırlar? Samimi olarak dinlerine bağlı mıdırlar? Yönetim işlevlerini dinsel kurallara göre mi yerine getirirler? Din, egemenlerin de afyonu mudur? Yoksa egemenler zaten dini kendi çıkarları doğrultusunda mı düzenlerler? Din, onların sınıfsal çıkarlarının bir aracı mıdır? Egemenlerin çıkarları dışında (sınıflar üstü) bir din var mıdır? Marx “din, halkın afyonudur” derken sınıflar üstü bir olgudan mı söz etmiştir? “Afyon”u üreten, yayan ve kullanan kimdir?

Avrupa toplumlarının modernite sürecinin farklı aşamalarını, farklı dönemlerde yaşamış üç büyük düşünürün (Machiavelli, Meslier ve Marx) din olgusuna yaklaşımlarını özetleyerek sunmaya çalışacağız. Farklı açılardan bakmalarına karşın ortaklaştıkları nokta, dinin, egemenlerin ezilen halk üzerinde ideolojik hegemonya kurmak için kullandıkları en etkili araçlardan biri olduğudur. Din, egemen sınıfların egemenliğin ve sömürünün sürekliliğini sağlamak amacıyla kullandıkları bir silahtır.

Niccolo Machiavelli: İşine geldiği gibi...

Niccolo Machiavelli'in (1469-1527) yazdıklarında dinin içeriğine ilişkin uzun uzadıya bir analize ve eleştiriye rastlanmaz. Dinin (çok-tanrıcılığın ve

ya Hristiyanlığın) içeriğiyle pek ilgilenmez. Bunun nedeni din konusundaki “cahilliği” olmasa gerekir. Machiavelli bunu boşa çaba olarak niteler. Aslında o, dinin hükümdar (egemenler de diyebiliriz) açısından işlevini net olarak kavramıştır ve bu işlevin nasıl daha iyi yerine getirilebileceği üzerine yoğunlaşır. Machiavelli dinin bir egemen aracı olduğu konusunda son derece berraktır. Onun için dinin içeriği değil, yöneticinin işine gelip gelmemesi önemlidir. Hükümdarın iktidarını sağlamlaştıran din iyidir. Din üzerine yazdığı az sayıdaki metinden bunları anlıyoruz.

Machiavelli, *Söylevler*'in¹ Birinci Kitabının 11-14. bölümleri arasında Romalıların dine yaklaşımını inceler ve yaşadığı dönem için dersler çıkarır.

Machiavelli, Roma'nın ilk yasa koyucusu Romulus'tan sonra iktidara gelen Numa Pompilius'un, selefının ihmal ettiği bir konuya özel önem verdiğini söyler. Bu konu dindir. Machiavelli şöyle yazar: “Numa, çok vahşi bir halk buldu ve onu barış sanatı sayesinde yasalara boyun eğdirmek arzusu ve iyi düzenlenmiş bir devletin varlığını sürdürmek amacıyla birlik için gerekli bir şey olarak yüzünü dine çevirdi.”² Machiavelli burada dinin işlevini de net olarak vurguluyor: Halka boyun eğdirmek ve devletin sürekliliğini sağlamak (bu işlev o gün için ilerici olabilir, o ayrı bir tartışma konusu-EH). Machiavelli Numa'nın bu girişiminin sonraki

tarih boyu etkili olduğunu, yöneticilerin işini kolaylaştırdığını belirtir ve bunun nedenini yurttaşların niteliği ile açıklar: “Çünkü tanrı gücüne insanlarınkinden daha fazla saygı göstermişlerdir.”³

Machiavelli, bir kurucu olarak büyük otoriteye sahip olan Romulus’un tanrı otoritesine ihtiyacı olmadığını, ama Numa’nın halka alışılmadık yasalar vermek için tamamlayıcı bir otoriteye (yani dine) ihtiyacı olduğunu söyler. Ona göre tarih boyunca bu otorite zayıflığını ortadan kaldırmak isteyen akıllı kişiler her zaman Tanrı’ya başvurmuşlardır; onların en büyük yardımcıları dindir. “Çünkü nerede Tanrı korkusu eksikse, orada ya bir krallık düşer ya da dinin eksikliğini karşılayan bir prensin korkusu yerini doldurur.”⁴

Machiavelli, bir ülkede kutsal ibadetlere verilen değerin azalmasının en iyi bozulma işareti olduğunu söyler ve dinin temellerinin korunmasının bir yöneticinin en önemli görevlerinden biri olduğunu belirtir. Hatta “dinden yana ortaya çıkan ne varsa, yanlış oldukları düşünülse bile kabul görmeli ve büyütülmelidir.”⁵

Romalı yöneticilerin dine yaklaşımlarını öven ve örnek gösteren Machiavelli, döneminin Hristiyanlığını ve onun merkezi Kiliseyi ise kıyasıyla eleştirir. “Hristiyanlık bozulmuştur”, “Kilise İtalya’ya zarar vermiştir”, “Ülkenin bir iktidar altında birleşmemiş olmasının nedeni Kilisedir” gibi tespitler yapar.⁶ Ironik tespitleri de vardır: “Biz İtalyanlar, şu halde dinsiz ve kötü olmamızı, ilk olarak kiliseye ve papazlara borçluyuz.”⁷

Machiavelli’nin Kiliseye yönelik ağır eleştirilerinin nedeni, gücün kilisenin değil yöneticinin elinde olması gerektiğini düşünmesidir ve bu önceki görüşleriyle paralellik taşır. Ona göre din devleti yönetmemelidir, devlet dini yönetmelidir.

Machiavelli’nin bu yaklaşımıyla teokraziyle (dine dayalı yönetim biçimi, siyasal otoritenin değil dini otoritenin devlet yönetimini elde tutması) arasında kesin bir sınır çektiği görülüyor. Machiavelli, öte dünyanın bu dünyayı yönetmesine keşkes karşısındır. Peki, ona “seküler”

veya “laik” diyebilir miyiz? Aristokrasinin tasfiye edilmesi sürecinde ortaya çıkmış, 18. ve 19. yüzyıl aydınlanmacılarının tarif ettiği biçimde bir laikliği savunduğu söylenemez. Onun derdi bu değildir; söylediğimiz gibi din eleştirisiyle de ilgilenmemiştir. Ama son derece “dünyevi” bir yönetim biçimini savunduğunu söyleyebiliriz. Din onun için bir amaç değil, araçtır. Hem de oldukça verimli bir araç!

Machiavelli aslında -amacı bu olmasa da- tarihteki bütün aristokrat sistemlerin foyasını ortaya çıkarmaktadır. Din ve tanrılar, tarih boyu yönetici sınıfların halkı yönetmek ve boyun eğdirmek için kullandıkları bir hegemonya aracıdır. Kiliseye ve din babalarına da bu verimli araç yozlaştırdıkları ve işlevsizleştirdikleri için düşmandır. Machiavelli, dinleri ve tanrılarını semadaki ulaşılmaz, sorgulanmaz, kutsal tahtlarından dünyaya indirir ve hükümdarın kullanımına sunar. Dini sekülerleştirir, herhangi bir ideoloji düzeyine indirir. Daha doğrusu egemenlerin yüzyıllardır çıkarları için oluşturdukları bir yanılsamayı açık eder. Elbette bunu bilinçli olarak yaptığını söyleyemeyiz, ama sonuç itibarıyla (nesnel olarak) yaptığı budur.

Bu anlamda Machiavelli’nin çoğu aydınlanmacıyı aştığı, hatta Marx’a (afyon kuramı) yaklaştığı bile söylenebilir. Çok daha evrensel bir noktaya dikkat çekmiştir. Burjuva yönetimleri de dahil, tüm sınıflı toplumlardaki egemen sınıfların din ile ilişkisine ışık tutmuştur: Egemenler -ne kadar dindar gözükmeye özen

gösterseler de, hatta bunu samimi olarak benimseseler de- dünyevidirler, kendi çıkarlarının peşindedirler, din ve tanrılar onlar için sadece bir hegemonya aracıdır. Egemenler “dindar” değil “dinci”dirler; o da halk inançlı ve dindar olduğu için...

Jean Meslier: Halkı boyunduruk altında tutmanın aracı

1664-1729 yılları arasında yaşamış olan Jean Meslier, Fransız aydınlanmacıların esin kaynağı olmuş bir materyalist filozof, ütöfik komünist ve büyük bir din eleştirmenidir. Papaz olan Meslier, *Testament* (Vasiyetname) adlı eserinde⁸, sadece dinsel dogmaları derinlemesine sorgulayıp çelişkilerini ortaya çıkarmakla kalmaz, tarih boyu dinler ile egemen sınıflar arasındaki ilişkiye dair sosyolojik analizler de yapar. Biz konumuz itibarıyla bu ikinci kısım ile ilgiliz.

Jean Meslier bir materyalist olarak dinlerin ve tanrıların “insan buluşu” olduğunda nettir. Fakat bir adım ileriye de gider: Dinler ve tanrılar birer “egemen buluşu”dur ona göre. Meslier, dinin halkı baskı altına almak ve sömürüyü devam ettirmek için kullanılan bir egemen aracı olduğunu net olarak tespit eder: “Din, hükümdarlar için, kavimleri daha sağlam bir şekilde boyunduruk altında tutmanın özel bir aracından başka bir şey değildir.”⁹ O kadar ki, “tüm dünya zorbalığının ve soylularının, rahiplerin bağırsaklarından yapılmış ilmlerle boğulmalarını” diler. Böylece din adamlarıyla sömürücü sınıfların, halkı

Machiavelli dinin bir egemen aracı olduğu konusunda son derece berraktır. Onun için dinin içeriği değil, yöneticinin işine gelip gelmemesi önemlidir.

din aracılığıyla boyunduruk atına almaktaki ortaklıklarını da vurgulamış olur. Şöyle der: “Krallarla rahipler arasındaki barış, hep milletlerin zaraflarına olarak yapıldı.”¹⁰

Meslier, Avrupa’da barbar şeflerin Hristiyanlığı şaşılacak bir hızla benimsediklerini belirtir ve nedenini şöyle açıklar: “Hristiyanlık, Avrupa’nın vahşi ve özgür kavimlerine, bunların başkanlarına; dini ilkelerin despotizme elverişli olduğunu ve ellerine bir mutlak hakimiyet imkânı verdiğini göstererek nüfuz etmiştir.”¹¹ Meslier, dinin egemen den yana ve halkı bastırmanın bir aracı olarak çalıştığını net olarak ifade eder: “Hristiyanların dini, zorbaları güvenlik altına almayı düşünerek, kavimlerin zorbalara karşı meşru müdafaa hakkından vazgeçmeleri gerektiğini ilke olarak koydu.”¹² Ve ekler: “İnsanların ruhlarını bağlamak için kullandıkları zincirler Allah’tan gelmiştir.”¹³

Meslier, dinin hükümdarlara “sömürü ve zorbalık özgürlüğü” sağlamak gibi bir işlevi olduğunu da tespit eder: “Din, hükümdarlar için bir dizgin olmak şöyle dursun, tersine, onları korku ve vicdan azabı duymaksızın, kendileri için olduğu kadar yönettikleri millet için de kötü taşkınlıklara sevk etti... Hükümdara, eyleminden dolayı Allah’tan başka kimseye hesap vermek zorunda olmadığını söyleyiniz; hemen, kimseye hesap vermek zorunda değilmiş gibi hareket eder.”¹⁴

“Tanrılar, insanlardan daha ucuz satın alınır” diyen Meslier, egemenlerin din karşısındaki konumunu (ve dinin egemenler karşısındaki konumunu) çok güzel a-

çıklar: “Krallar, eylemlerinin hesabını yalnız Allah’a; rahipler ise, yalnız kendi kendilerine vermek zorundadırlar. Her iki taraf da, sanılır ki, yeryüzünün hoşgörüsünden çok, gökyüzünün hoşgörüsünden emindirler. Biraz masrafla yatıştırılan ve tatmin edilen ilahların hükümlerinden kurtulmak, sabrı tükenmiş insanların hükmünden kurtulmaktan daha kolaydır.”¹⁵

Meslier bütün bu yazdıklarıyla “Allah korkusunun” hükümdar için değil halk için oluşturulduğunu vurgulamıştır. Allah korkusu halkı dizginler, hükümdarı ise özgürleştirir. Burada da Marx’ın “din, halkın afyonudur” önermesine geliyoruz. Afyonu egemenler zerk eder. Meslier bunu çok net ifade eder: “Dini yargıların ve ilkelerin tek hedefi, toplumlara asla saygı göstermeyen zorbalanın ve rahiplerin çıkarıdır.”¹⁶

Asist Machiavelli’den, gol Meslier’den

Machiavelli ve Meslier birbirlerine zıt konumda mıdır? İlk bakışta böyle gözükebilir. Machiavelli hükümdara dini kullanmayı öğütle-mektedir. Meslier ise dinin hükümdarın bir aracı olduğunu ortalığa serip kıyasıya eleştirmektedir.

Aslında bu iki yaklaşım arasında bir fark yok. Fark sadece aralarındaki iki yüzyıldır. İkisi de dinin bir egemen aracı olduğu konusunda nettirler. Tarihsel olarak önemli olan da bu tespittir. Çünkü halk açısından bakıldığında en önemli mesele dinin hangi sını-

fın çıkarlarının bir aracı olduğunun tespit edilmesidir. İki farklı konumdan ve açıdan, egemenin foyası ortaya çıkarılır. Sonuç olarak din, bir egemen ideolojisi ve siyasetidir. Machiavelli (nesnel olarak) asist yapar, Meslier ve aydınlanmacılar da golü atar.

Karl Marx: ‘Aldatıcı mutluluklar’ üreten bir egemen aracı

Peki, Machiavelli’den 3,5 yüzyıl, Meslier’den ise 1,5 yüzyıl sonra yaşamış olan Karl Marx’ın (1818-1883) din olgusuna yaklaşımı nedir?

Marx’ın bu konudaki ilk çözümlemelerine, 1843 sonu 1844 başlarında kaleme aldığı *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı eserinde ve 1845 baharında yazdığı *Feuerbach Üzerine Tezler*’de rastlıyoruz. Marx’ın iki ustasıyla kuramsal hesaplaşmasını içeren bu metinler, yazarı henüz çok genç (25-27 yaşında) olmasına karşın, bundan sonraki yaklaşımının teorik zeminini oluştururlar.

Marx, Fransız aydınlanmacılarının, İngiliz materyalistlerinin ve klasik Alman filozoflarının din eleştirisi bağlamında da yarattıkları 300 yıllık muazzam entelektüel birikimin; aristokrat sınıfları tasfiye eden, Kilise egemenliğine son veren demokratik devrimlerin oluşturduğu toplumsal-düşünsel ortamda çözümlemelerine başlar. Dinin içeriğinin eleştirisi anlamında yol esas olarak düzlenmiştir; dolayısıyla Marx, dinin toplumsal kökenleri ve işlevi konusuna yoğunlaşır. Gerçeğe ulaşmanın yolunun da bu olduğu noktasında nettir. Düşünürleri teolojiden sıyrılıp ekonomi-politiğe yoğunlaşmaya davet eder. Marx’ın bu yaklaşımını -konumları farklı da olsa- Machiavelli’inkine benzetebiliriz. İkisi de din eleştirisiyle fazla ilgilenmez, dinin işlevi (deyim yerindeyse: dünya işle-rindeki rolü) konusuna yoğunlaşır.

Marx’ın *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nin “Giriş” bölümünde geçen “din halkın afyonudur” önermesini içeren paragraf çok tartışılmıştır: “Dinsel sıkıntı bir yandan gerçek sıkıntının ifadesi, bir yandan da gerçek sıkıntıya karşı **protestodur**. Din, aklın içinden atıldığı toplumsal koşulların ruhu olduğu gibi, ezilmiş yaratığın iç çekişidir, taş yürekli bir dünyanın ruhudur da. Din halkın afyonudur.”¹⁷

Bazı yorumcular paragrafın bütününe dayanarak “din halkın afyonudur” önermesinin dine ilişkin olumsuz bir önerme olmadığını söylemişlerdir. Hatta Marx’ın, dinin halk açısından olumlu bir yö-

Ateist papaz Jean Meslier, sadece dinsel dogmaları derinlemesine sorgulayıp çelişkilerini ortaya çıkarmakla kalmaz, tarih boyu dinler ile egemen sınıflar arasındaki ilişkiye dair sosyolojik analizler de yapar.

nü (hem rahatlatıcı hem de protesto yönü) bulunduğunu ifade ettiğini iddia edenler de bulunur. Bu paragrafa, egemenlere karşı toplumsal mücadele ile dinin bir biçimde ortaklaşabileceğini söyleyenler tarafından sıkça başvurulmuştur.

Bize göre bu yorumlar, metnin tamamını gözden kaçırıyor ve Marx'ın yaklaşımıyla hiç uyumuyor. Marx, söz konusu "Giriş" metninde din olgusuna nasıl yaklaşmak gerektiğini ve din eleştirisinin salt din eleştirisi olarak kalmayıp toplumcu eleştiriye dönüşmesi gerektiğini ortaya koyarak klasik Alman felsefesiyle bir tartışma yapıyor. Yani Marx, dinin bir egemen aracı olduğu bilinciyle, hakim sistemi dikkate almadan yapılacak bir din eleştirisinin yetersiz kalacağını belirtiyor.

Tarihsel materyalist toplum kuramının ilk metinlerinden biri sayılabilecek bu yazıya Marx, şu temel çözümleme ile başlıyor: "Dine karşı eleştirinin temeli şöyledir: insanı yapan din değil, dini yapan insandır. Gerçi din, henüz kendi kendini bulmamış olan ya da kendini yeniden yitirmiş insanın kendi hakkındaki duygusu ve kendi hakkındaki bilincidir. Ama insan, dünyanın dışında bir yerlere çekilmiş soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, dünyanın tersine çevrilmiş bilinci olan dini yaratırlar... O halde dine karşı mücadele etmek, dolaylı olarak, dinin manevi kokusu olan dünyaya karşı mücadele etmektir."¹⁸

Marx, bırakın din ile uzlaşmayı, dinin toplumsal kökenine vurgu yaparak onun ortadan kaldırılmasının yöntemini vermektedir:

"Halkın aldatıcı mutluluğu olarak dinin ortadan kaldırılması, halkın gerçek mutluluğunun beyan ettiği taleptir. Durumu hakkında hayallerden vazgeçmesini istemek, onun hayallere gereksinmesi olan bir durumdan vazgeçmesini istemektir. Öyleyse dinin eleştirisi, ilke olarak, dinin halesi olduğu bu göz yaşları vadisinin eleştirisidir."

"Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece, insanın çevresinde dönen hayali bir güneşten başka bir şey değildir... Öyleyse tarihin görevi gerçeğin ötesinin ortadan

kalkmasından sonra, bu dünyanın gerçeğini göstermektir... Böylece cennetin eleştirisi yeryüzünün eleştirisine, dinin eleştirisi hukukun eleştirisine, tanrıbilimin eleştirisi politikanın eleştirisine dönüşür."¹⁹

Marx, dinin emekçilerde "aldatıcı mutluluklar" üreten bir egemen aracı olduğunda nettir ve bunu *Feuerbach Üzerine Tezler*'de daha da netleştirir: "... yeryüzü ailesinin, gökyüzü ailesinin sırrı olduğu bir kez bulunduktan sonra, yeryüzü ailesinin teorik eleştirisi yapılmalı ve pratikte devrimcileştirilmelidir."²⁰ "Feuerbach, 'dinsel düşünüş'ün kendisinin bir toplumsal ürün olduğunu ve incelediği soyut bireyin aslında belirli bir toplum biçimine ait olduğunu görmüyor."²¹

Marx, 1847'de yayımlanan bir makalesinde Hristiyanlığın toplumsal işlevini şöyle belirler: "Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri antik köleliği haklı çıkardı, ortaçağ serfliliğini yüceltti ve hafif üzülmüş gibi bir havada olsalar da, gerektiğinde, proletaryanın ezilmesini savunmak için de hazırlar.

"Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri, ezen bir sınıfın ve ezilen bir sınıfın gerekliliğini öğütüyorlar ve ezilen sınıfa, ezen sınıfın lütfen merhametli davranması konusunda dindar bir dilekten başka verecek bir

şeyi yok.

"Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri bizim danışmanın (papazlar meclisi danışmanı) sözünü ettiği bütün rezilliklerin zararının ödenmesini gökyüzüne yerleştiriyor, böylece de bu dünyada sürekli olarak kalacaklarını doğruluyor.

"Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri, ezenlerin ezilenlere karşı yaptıkları bütün aşağılıkların ya ilk günahın ya da diğer günahların haklı cezalandırılması, ya da Tanrının, sonsuz bilgeliği içinde, bağışladıklarına uyguladığı sınavlar olduğunu bildiriyorlar.

...

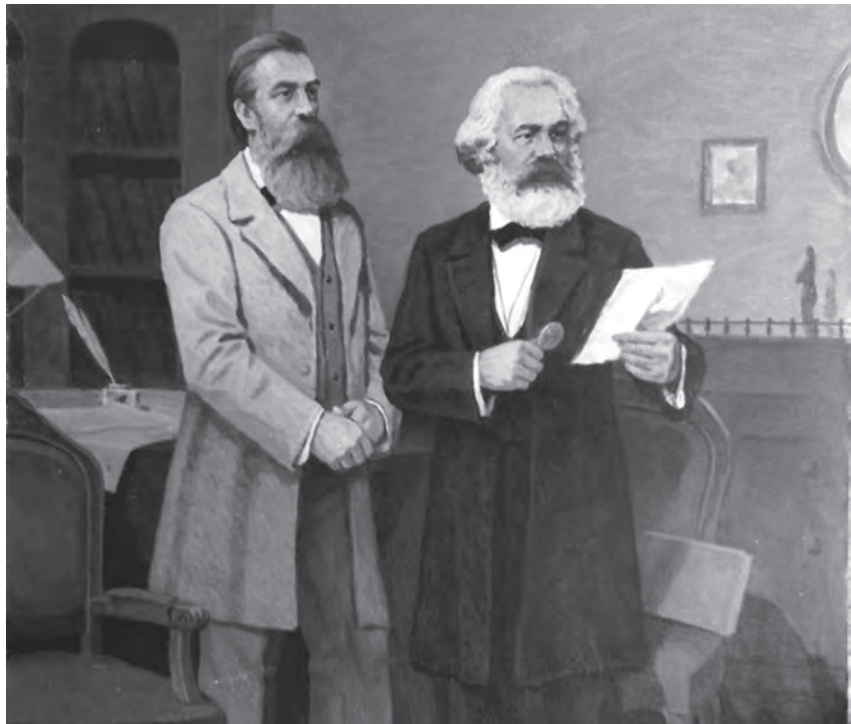
"Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri yalancı sofuların ilkeleridir, oysa proletarya devrimcidir."²²

Marx, aktardığımız bu paragraflarında "halkın afyonu" saptamasını açmakta ve işlevini çok güzel açıklamaktadır. Eleştirinin okları afyonu üretenlere yöneltilmelidir. Afyonu üretenler ortadan kaldırıldığında afyonun ortadan kalkmasının da yolu açılacaktır. Marx'ın din eleştirisi konusundaki tarihsel ve diyalektik materyalist yaklaşımı budur.

Günümüzde din nasıl yaşıyor?

Egemen sınıfların düzenlerinin sürekliliğini sağlamak amacıyla kul-

Bilimsel sosyalist kuramın kurucuları Marx ve Engels, bırakın din ile uzlaşmayı, dinin toplumsal kökenine vurgu yaparak onun ortadan kaldırılmasının yöntemini verirler.

landıkları pek çok araç var. Bunların en önemlilerinin, sınıflılığın (yani uygarlığın) başlangıcına kadar giden kökleri bulunur. Uygarlık paketini, yönetme tekele (devlet), silah tekele (ordu), inanç tekele (din) ve bilgi tekele (bilim) olarak özetleyebiliriz. Üretim ilişkileri ne olursa olsun, bütün sınıflı sistemlerin egemenlerinin hegemonya araçlarını bu biçimde (devlet, ordu, din, bilim) kategorileştirebiliriz.

Dinin, bu araçlar içinde en köklü olanını ama en zayıf halkayı oluşturduğunu söyleyebiliriz. En köklüdür, çünkü on binlerce yıllık insan inançlarından kök alır; onların zemininde yükselir. Neden-sonuç ilişkisi kurabilen bir beyne sahip olan insanın neden ile sonuç arasındaki çözümlemeyemediği halkaları doğaüstü güçlerle açıklamaya çalışmasının ürünüdür inançlar. Dinler ise bu inançların egemen sınıflar tarafından bütünleştirilmiş, sistematikleştirilmiş ve böylece ideolojiye dönüştürülmüş halidir. Et-kisini kökünden alır.

Öte yandan en zayıf halkadır; çünkü neden ile sonuç arasındaki halkaları açıklayan doğa yasalarının bilincine erilmesiyle giderek zayıflayan bir yanılsamanın ürünüdür. Teknik bilginin gelişmesiyle, bilinmeyenlerin bilinmeye başlamasıyla, doğaüstü güçler giderek mevzi yitirirler ve daha da soyutlaşırlar, göklerle (az bilinen alanlara) doğru çe-

kilirler. İnsanlığın düşünsel gelişimi dünyevileşmeye, doğallaşmaya, sıradanlaşmaya doğrudur. Bilimsel devrimler (Kopernik evren modeli, Darwin'in evrim kuramı, Marx'ın toplum kuramı vb.) ve modernite, insanı ve toplumları sekülerleştirir, doğallaştırır örneğin... Devlet, ordu, bilim-teknoloji gibi diğer egemen araçları ise gerçek dünyevi ihtiyaçlara dayanırlar ve dinin aksine giderek güçlenirler. Din ile diğer araçlar (devlet, bilim) arasında da tarih boyu bir iç gerilim yaşanmıştır. Burjuva anlamında laiklik de bu çatışmanın ürünüdür: Devlet ile din işlerinin birbirinden ayrılması, dinin siyasallaşmasının engellenmesi, dinsel düşünce ile bilimsel düşünce arasındaki çatışma...

Uygarlığa geçiş döneminde dinler, çeşitli inançlara ve etnik kökenlere sahip toplulukları bir toplum haline getirmek için birleştirici ve bütünleştirici bir işleve sahiptiler. Uygarlığa geçişin dünya çapında tamamlanması ve özellikle modernite ile birlikte bu "ilerici" (toplumları geliştirici) işlevlerini yitirdiler.

Günümüzde din, arkaik bir ideoloji olarak, kocaman bir yalana dönüşmüştür. Günlük yaşamlarında ve günlük siyasette, ne egemen sınıflar ne de sıradan insanlar dindardırlar. Machiavelli'nin 550 yıl önce "açık ettiği" gibi egemen sınıflar zaten hiçbir zaman "dindar" olmamışlardır; onlar

"dinci"dirler, dini halkı yönetmek için kullanırlar. Bu tespit günümüzün hakim sınıfı burjuvazi ve onun devleti için hiç olmadığı kadar doğrudur. Bir örneğini 20 yıldır ülkemizde gördüğümüz Siyasal İslamcı iktidarlara için ise çok daha doğrudur.

Ezilenler ve yönetilenler açısından ise din, manevi dünyalarını dolduran bir inançlar silsilesi olarak kültürel düzlemde işlevini sürdürüyor. Fakat günlük yaşam göz önüne alındığında din, sıradan halk açısından da dünya işlerinden çekiliyor. Dinin siyasallaşmasına yatırım yapan politik akımların giderek belirginleşen çıkmazıdır bu. Kimse, örneğin pandemiden kurtulmak veya depreme karşı tedbir almak söz konusu olduğunda dine başvurmuyor. Artık kimse virüs salgınlarını, deprem tahribatını veya ekonomik krizleri dua ile engelleyebileceğini düşünmüyor; çarenin bilimsel düşünce ve yöntemde aranmasını ister istemez kabul ediyor. Modernite yaklaşımları pratikte üstünlüğünü kabul ettirmiştir.

Din ne kadar siyasallaşırsa, egemen aracı bir yanılsama olduğu o kadar ortaya çıkıyor. Zaman zaman dinci gericiliği bayrak edinen akımlar güç kazansa da, uzun vadeli süreç dinin giderek zayıflaması yönündedir.

DİPNOTLAR

- 1) Machiavelli, Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler, İngilizceden çeviren: Alev Tolga, Say Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2017.
- 2) Aynı eser, s.69.
- 3) Aynı eser, s.69.
- 4) Aynı eser, s.71.
- 5) Aynı eser, s.74.
- 6) Aynı eser, s.74-76.
- 7) Aynı eser, s.75.
- 8) Jean Meslier, Sağduyu: Tanrısızlığın İlmihali, Kaynak Yayınları, 1. baskı, Nisan 1995.
- 9) Aynı eser, s.249.
- 10) Aynı eser, s.242.
- 11) Aynı eser, s.245.
- 12) Aynı eser, s.245.
- 13) Aynı eser, s.246.
- 14) Aynı eser, s.255.
- 15) Aynı eser, s.243.
- 16) Aynı eser, s.247.
- 17) K. Marx, F. Engels, Din Üzerine, Çev. Kaya Güvenc, Sol Yayınları, 1. baskı, Nisan 1976.
- 18) Aynı eser, s.37, 38.
- 19) Aynı eser, s.38, 39.
- 20) Aynı eser, s.67.
- 21) Aynı eser, s.68.
- 22) Aynı eser, s.80.

ALFA

Özel Hayatın Tarihi

Özel Hayatın Tarihi'nin beş ciltlik araştırmasında alanında uzman yazarlar tarafından kişi, beden ve mahremiyet kavramları odak noktası alınıp inceleniyor. Roma İmparatorluğundan günümüze, domus'lardan apartmanlara, hayatın evrimi mercek altına alınıyor.

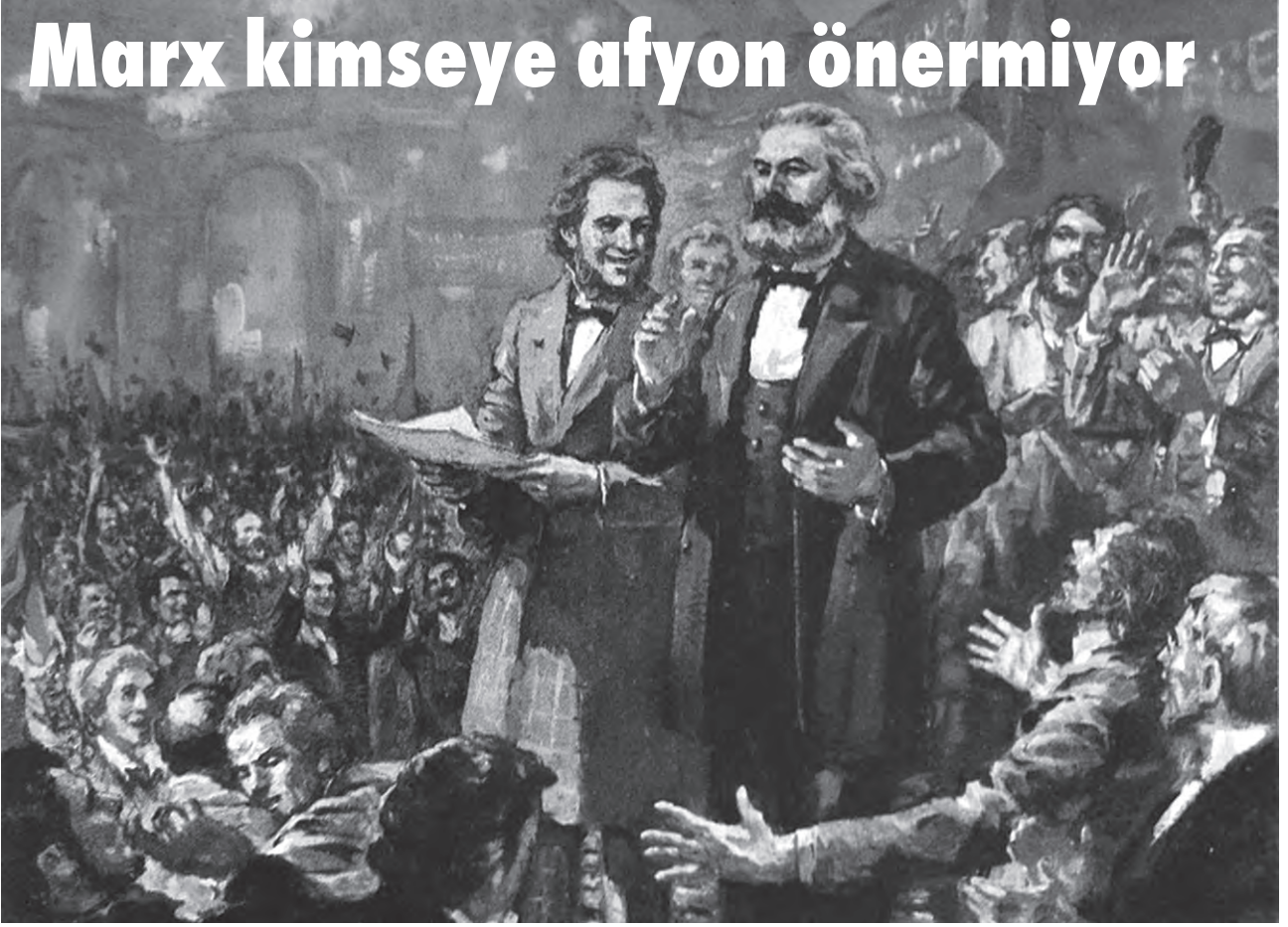

Bedenin Tarihi

Bedenin Tarihi serisinde Rönesanstan 20. yüzyıla uzanan zaman diliminde “somut insan”, “yaşayan insan”, “etten kemikten insan” yeniden mercek altına yatırılıyor...

Marx kimseye afyon önermiyor

Devrimciliğin yükseliş zamanlarında sosyalist olmak rağbetleyken, Marx'ın "Din halkın afyonudur" vurgusu ilk öğrenilen düsturlardan olurdu. Bu boğucu gericilik evresinde ise, hidayete erilirken aynı sözü kendine siper etmenin acıklı çabasıyla da sık sık karşılaşır olduk. Bir kez daha netleşiyor ki, dünü ve bugünü devrimci olarak aşmanın tek yolu bilimsel sosyalizmde sebat etmenin yanı sıra Aydınlanma kültüründe ve materyalizm cephesinde de ödünsüz bir ideolojik mücadeleden geçiyor.

Haldun Çubukçu

Oysa bu kadar net önermeleri, bu denli net hükümleri dönüp dolaşıp tartışmak yerine tartışılması gereken nice olguyu gündeme getirmek ya da gündemdeyse hakkını vererek üzerinde durmak; sosyalizmin bugününün ve geleceğinin değişkenleri, teorideki eskiyen yanları olabildiğince geniş tabanlı tartışma konusu yapmak ve aşmak, insanlığın karşı karşıya kaldığı ve hiçbir çağdakiyle karşılaştırılmaz hızda, niceliksel ve niteliksel değişimlerin içerdiği "yeni"leri ve en az "ne olacak bu memleketin hali" kadar efkâr konusu "ne olacak bu sosyalistlerin hali"ni içeren ciddi kapsamları dert edip çözüm aramamız gerekirken...

Neden, "Marx 'din halkın afyonudur' derken aslında ne demek istedi" bağlamında tartışmaya gerek duyuluyor? Marx'ın ne dediği son derece açık, net ve somut değil mi?

Hayır!

Anlaşıyor ki literatürdeki en net ifadeler, kendini kanıtlamış süreçler, doğrular bile zamanın ruhuna uygun olarak kendi içeriğine yabancılaştırılarak tartışılabilir ve kendisi olmaktan soyutlanarak, kendi kendinin yadsıyanı haline dönüştürülebilir!

Zamanın ruhu budur!

İlk olarak, birkaç yıl önce, şimdi İslamiyet'in "benzersizliğini" keşfederek kendi keşfine mest olan ve Gazzâlî'de bile nice esin verici nitelikler bulmaya başlamış olan bir eski dostum "Marx din halkın afyonudur derken, aslında ne demek istedi" yaklaşımıyla Marx'a tevil getirmişti. Şaşırmıştım. Üzüncü barındıran şaşkınlıkla haliyle, sonuçta su yatağında aktı ve iş "gerçek müminlere" dinin selameti açısından Cuma namazlarını bir süreliğine olsa da boykot edin çağrısına ulaşmış. Ne denilebilir ki, "yarabbisi sen yenice mümin kullarına akıl ih-san eyle"den başka!

Ancak, bu tevil çabasının azımsanmayacak kadar solcuğu etkilediğine tanık olmuşken, *Eskimiyen* portalında karikatür sanatımızın ustalarından Köksal Çiftçi'nin de Marx'a aynı söz üzerinden açıklama getirme çabasını¹ okumak, durumun en azından, benim sandığımdan da ciddi olduğunu ortaya koydu.

Böyle kalmıyor. Bir kez din konusunda Marx'a tevil getirildikten sonra arkası kendiliğinden geliyor: "İslam'la neden barışmalıyız", "Sosyalistlik dinsizlik midir?" vs. türünden sorular bir çekim alanı yaratabiliyor. Pek çok yerde Marx'ı nasıl anlamak gerektiğinin keşfi "gerçek" kılavuzlarının eşliğinde bir kez daha keşfettiriliyor. Bunu keşfetmek, kaçınılmaz olarak şunu da keşfetmek anlamına geliyor: Halkımızın dini duyarlılığının bir parçası olunmadığı için ateist sol devrim yapamıyor ve halktan kopuyor!

Peki ama Marx gerçekte ne dedi?

Özellikle de İslam konusunda kendisini Marksist (bilimsel sosyalist) görenler arasında bir netleşme tartışmasına gerek var. Bu hava bu kadar dumanı kaldırmaz. Bunun için de Sayın Çiftçi'nin diğerlerine göre daha teorik, daha samimi ve ikna etmeyi amaçlamış yazısını tartışma metni olarak öne çekmeyi anlamlı bulduğum için asıl onun tezleriyle tartışmayı netleştirme niyetindeyim.

Nitekim dinin bir zamanlar sahiden de ilaç olduğunu, komünist köylü hareketlerinde ilaç-deva niyetine işleve sahip olduğunu, burjuvalar köylülüğü yok etmek için karar almasıydı bu sürecin farklı olacağını, dolayısıyla "din afyondur" saptamasına artık başka yaklaşılması gerektiğini anlatıp teorileştirmeye çabalarken, tezlerinin girizgâhını da şöyle kuruyor Köksal Çiftçi:

"Din halkın afyonudur" ama ilaç olarak mı, zehir olarak mı? Marks'ın bu sözünü bağlamında anlayan ilk ben değilim elbet. Kendilerini 'Liberal Sol' diye tanımlayanlar ve 'İslam Sosyalizmi'ni savunanlar da var olguyu doğru algılayanlar içinde."

Güzel.

Neymiş: Marx'ın "din halkın afyonudur" sözündeki dinin afyonla

özdeşleşmesi metaforu, sanıldığı gibi uyuşturucuyu ya da zehri değil, ilacı işaret etmekteymiş! Yani din halkın ilacıdır!

Ama ne yazık ki bunun böyle olduğunu doğru anlayan pek azdır! Garip şekilde bunu doğru anlayanlar içinde "liberal solcular", "İslam sosyalizmi" savunucuları ve içlerinde Köksal Çiftçi'nin de, pek mütevazı şekilde "bağlamında anlayan bir tek ben değilim, başka arkadaşlar da var" diye işaret ettiği bazı "Marksistler" in olduğunu ama genel olarak Marksistler, özel olarak da "Sol liderler" in olmadığını yine vurgusundan anlıyoruz; bizler sözü bağlamında anlayamamışızdır!

Çiftçi, cümlesinin maliyet açmazını pek iyi kavradığı için hemen liberal solcuları ve İslam sosyalistleri ile kendi farklarını koyma çabasına giriyor, ötekileri bir çeşit mahkûmiyete maruz bırakıp kendi haklılık paylarını liberallikten ve İslamcılıktan arındırdığı kanısına içtenliğiyle ulaşmış oluyor. Tıpkı, bir dönem Rusya'nın "din aslında halkın ilacıdır" cılarına karşı Lenin'in "İdealist olmadığına Allah'ın adına yemin" edenlere² dikkat çekmekten kendini alıkoymadığı entelektüellerin çabalarına benzer şekilde.

İşin ilginç bir yanı da, *Eskimiyen* portalının yazının sosyal medya sunumunu "açıklama getiriyor" ibaresiyle paylaşmış olması.

Ne garip... ya da değil; ama eğlenceli, Marx'ın belki de en çok alın-

tılanan sözünün gerçekten ne anlama geldiğini en yakın dostu Engels anlamamış, Lenin anlamamış, Stalin, Troçki, Buharin, Zinovyev, Lunaçarski, Plehanov, Rosa Lüksemburg ve Sovyetler Birliği devletinin akademileri, teorisyenleri anlamamış, Mao Zedung, Çin Halk Cumhuriyeti ideologları ve akademisi, Doğu Almanya, Yugoslavya, Küba, dünyanın seçkin Marksistleri anlamamış, hatta ve hatta Karl Marx kendi lafını anlamamış; nihayet yaklaşık 200 yıl sonra Türkiye'de de birileri cümlemin doğru anlamını keşif ve bizi çağımıza tanık ediyor.

Bu "gerçeği" nasıl keşfettiğini şöyle anlatıyor Çiftçi: "Dinlerin sanatla ilişkisini irdelemeye merak sardığım zaman kabul görmüş Marksist metinler dışında da kaynak okumaya başladım. Kısa sürede beynimdeki 'koruyucu' çitler bir bir yıkılmaya başladı. Marks'ın ve Engels'in pek çok söyleminin sol liderlerin iddia ettiklerinin tam tersi yönde olduğunu hayretle gördüm. Bunların başında da elbette bağlamından koparılmış 'Din halkın afyonudur!' söylemi geliyordu."

Böylece 60 yaşından sonra, karikatürüyle Erdoğan'a hakaret ettiği iddiasıyla yargılanmaya maruz bırakılan Köksal Çiftçi bütün gençliğinin ve olgunluğunun yorumlarını ve "kabul görmüş Marksist metinler"i dıştalayarak kabul görmemiş Marksist metinlerden kendine bir zihin açıklığı oluşturduğunu duyuruyor.

Din halkın afyonudur; uyuşturucudur. Halkı uyuşturur. İşte bu kadardır. Başka hiçbir açık, kapalı, ikincil, alt katmansal anlamı filan yoktur. Bu kadardır.

Ve başlıyor “Din halkın afyonudur” saptamasına tevیل getirmeye.³

Oysa ve oysa!

Marx’ın ifadesindeki “afyon” metaforu başlı başına bir koç-başıdır. Dinin sahte huzur, rahat, katarsisden oluşturulan “kurtuluş ülkesi”nin kale kapılarını yerle bir etme işlevselliğindeki metafor. “Dine dönüşçüler”in, “tanrı kâşifleri”nin kendileri yararına bulacakları kozmik bir zerre bile yoktur bu acımasız, net, keskin ve kesin tanımlamada.

Din halkın afyonudur; uyuşturucudur. Halkı uyuşturur. İşte bu kadardır. Başka hiçbir açık, kapalı, ikincil, alt katmansal anlamı filan yoktur. Bu kadardır.

Afyon metaforu hiçbir koşulda, hiçbir tevیل yarışında, hiçbir teslimiyet töreninde ve hiçbir şekilde “Mevlayı bulma yollarında” dine râm olunurken anlam kaymasına uğrayacak denli zayıf, çürük, belirsiz bir metafor değildir. Son derece açıklayıcı ve ikna edici olarak “uyuşturucuya” kilitlidir.

Yoksa “afyon”u “ilaç” olarak okuyup “din halkın ilacıdır” gibi Marx’ın söylemeyi akıl edemediği şahane bir metaforu onun adına ortaya çıkarıp materyalizme karşı idealizmi, diya-

lektiğe karşı metafiziği öneren “valla liberal değilim”ci arkadaşların, hatta Marx’ı Marx’a karşı eleştirel olarak kavrayış ve algı ile tepe üstü dikmeye çabalayan “meğerse Marx ne demek istemiş cânım”cı İslam’da benzersizlikler bularak aşkınlıklarını yaşayan tanıdıkların, geriye kalan her devrimciyi teslim almak için bu denli karşı konulmaz ölçekte transandantal argümanlar ileri sürmeyi göze alan “biz gerçeği bulduk, siz de bulun” çağrısına hayran olmamak elde mi!

Ne var ki...

Her şeyden önce, çağının afyon tekkelerine, batakhanelerine, hatta insanlığın en rezil savaşlarının ikisini teşkil eden Afyon Savaşları’na⁴ tanık olmuş Marx’ın, hele o zaman hiçbir tedavi edici kimyasal sentezlenmemiş (20. yüzyılda ve yeni bin yılda sentezlenmiş midir bilmem) bir uyuşturucunun ve türevlerinin; sadece acıyı azaltan, hissedilmesini engelleyen bir uyuşturucunun işlevini bilemediğine ve ilaç değeri taşıdığına işaret ettiğine ilişkin kanı sahibi olacağız, öyle mi?

Ama ne Marx algısı!

Varsın Marx, bağlamından alınıldıkları afyon teşbihini yaparken, çok zekice bulduklarını sandıkları o bağlama, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* – Giriş bölümünün

daha ikinci cümlesinde gümbürdeten şu pimi çekilmiş el bombasını atmamış olsun: “Dinin eleştirisi tüm eleştirinin başlangıç koşuludur.”⁵

Dine yaklaşımları bu eleştirinin kurulması ve yetkinleştirilmesinden ibaret olan Marx ve Engels’in tek bir cümlesinde bile “gerçek Marksizm bu değil”cilerin bulabileceği dini olumlayan tek bir satır bile yoktur. Olması da Marx ve Engels’in kendilerinin kendileri tarafından yadsınması anlamına gelirdi.

Aynı yerde, şu müthiş tümceyi kuran Marx’ın aslında ne söylemiş olduğunu yorumlamaya kalkmak bile fazlasıyla gerçeği zorlamak değil midir: “Cennetin düşsel gerçekliğinde, insanüstü bir varlık arayan ve orada kendi yansıısından başka bir şey bulamayan insan...”

Apaçık ortada olanın açıklamasına kalkışmaktaki ıstırabımın faturasını, bizlerden oluşan âlemi budala, kendilerini de yeni şeylerin pek zeki kâşifleri sayan dostlara çıkarmaktan başka seçeneğim yok.

Çünkü nasıl edip o tümcelerin anlam dizgesini ıskalamışlardır bilemem; “düşsel gerçekliğin” içerdiği “insanüstü varlık” aramanın acıklı haline girizgâh oluşturmuşlardır ki, çabalarında, daha ilk satırlardan itibaren geriye o “düşsel gerçekliği” ve “insanüstü” varlığı arayanların çaresizliği kalmaktadır.

Her ne kadar o meşhur şiarı bağlamında anlayamayan dar görüşlü ya da kısmetsizlerden diyelim, olsa da Lenin, değil dinde komünizm bulmak, dine kapı aralayanlara bile Engels’in ne denli acımasız olduğunu işte şöyle vurguluyor:

“...materyalist ve ateist Dühring’i, dine ve din felsefesine açık kapı bıraktığı için, materyalizminin tutarsızlığıyla suçladığını anımsatalım. Ludwig Feuerbach ile ilgili eserinde Engels’in, onu, dini ortadan kaldırmak için değil, aksine dini yenilemek, yeni, ‘daha yüce’ bir din icat etmek için vs. mücadele etmiş olmakla suçladığını anımsatalım. ‘Din halkın afyonudur.’

“Marx’ın bu veciz sözü, din sorununda Marksizm’in tüm dünya görüşünün köşe taşıdır.”⁶

Bir an düşünmekten kendimi alamıyorum; Lenin yaşıyormuş ve biz

ona “Yoldaş, sen bu işin bağlamını yanlış anlamışsın, aslında bu senin sandığın gibi köşe taşı filan değil, ilaç ilaç...” diye bi güzel izah ediyorduz! Ne hoş olurdu!

Metinler arasında nafile bir gezinti

Sayın Çiftçi ustamız, hayranlığını belirttiği *Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisine Katkı*’da alıntılanmış metinden kendi önermesine, ne kadar güreşe de dayanak çıkartmadığının farkında olduğundan Engels’in *Köylüler Savaşı*’na atlayarak oradan çaresizce destek ile yardım bulmaya çalışıyor ve haliyle onların değil ama kendi vardığı sonucu tebliğ ediyor:

“Buradan hareketle şunu söylememiz olasıdır: Marx da halk kitlelerinin inandığı şekliyle dinin devrimci, hatta komünist olduğu konusunda Engels’le aynı fikirdeymiş.”

Bir kere Marx ve Engels hiç böyle bir şey söylemiyorlar.

İkisi de çok düşkün oldukları tarih incelemelerine sınıflar sosyolojisi, diyalektik ve tarihsel materyalizmin ufuklarından yaklaşırlar ve üretim ilişkilerinin tarihi koşullarda bilinçlere yaptığı etkiyi ve saflaşmaları yorumlayıp sentezlerler.

Halk kitlelerinin devrimci akımlarının feodal çağda kaçınılmaz olarak dini ideolojinin içinde ama egemenlerin önerdiklerinden başka bir yorumla kendi önermelerini oluşturmalarından ve Marx’la Engels’in bu çizgiye derin sempati duymasından daha doğal olan ne vardır?

Luther’in Protestan ahlak ve ideolojisine karşı, köylü ayaklanmalarının İsevi ilkel eşitlikçi ve komünal ama siyasi iktidarı dünyanın efendilerine bırakan mirasına atıfta bulunup “gerçek” dinin adına savaştıklarını saptamaktan özge nasıl bir ideoloji ve “dünya görüşü-algısı”nın tarihinin yorumlanışını oluşturabilirlerdi?

Bunun için Almanya’ya gitmeye de gerek yoktur; Bütün İslamiyet tarihinde de İslam’ın Sünni egemenlerinin teolojisine/ideolojisine karşı halk kitlelerinin İlkel Komünal Toplumdan hatıralarıyla da oluşturdukları karşıt, Rafizi, Batıni ideolojilerinin simgeleri de böyle değil midir?

Örneğin Pir Sultan’daki Şah hatta Ali; Kerbelâ simgesi halk sınıflarının

kendi “gerçeklik” tahayyüllerinin simgeleri olarak değer kazanmamış mıdır?

Karmatilerin, Serbazar Derviş Cumhuriyeti’nin, hatta Fatımilerin ve hatta “zihnin bütün köleliklerine kıyam” çağrısı yapan Alamut batınilerinin mücadelesinde de bu komünist “çınılamaları” bulmuyor muyuz?

Neleri?

Komünizmi değil, “çınılamaları” yani nüveleri, yani kalıntıları, yani sezgiyi...

Öyle der çünkü Engels: “Bu komünist çınılamalar, ancak Müntzer’dedir ki, gerçek bir toplum bölüntüsünün özlemlerinin ifadesi durumuna gelirler. Ancak ondadır ki, bu komünist çınılamalar belli bir açıklıkla formüle edilmişlerdir ve ondan sonra, bu çınılamaları, modern işçi hareketi ile kaynaşmalarına kadar, her büyük halk ayaklanmasında bir kez daha duyarız.”⁷

Oysa ne denmişti:

“Buradan hareketle şunu söylememiz olasıdır: Marx da halk kitlelerinin inandığı şekliyle dinin devrimci, hatta komünist olduğu konusunda Engels’le aynı fikirdeymiş.”

Öyle miymiş?

Yukarıda öyle demedikleri bariz. “Çınılamalar, “sezgiler”den bahsediyorlar. Tarihteki saflaşmalardan gö-

rece doğruyu, devrimci olanı saptamak başka şeydir, tarihin tarihte kalmış yanılmasını “dinin devrimci, hatta komünist olduğu” vargısına zorlayarak dayanak yapmak ve devrimcilere mahcup mahcup din önermek bambaşka bir şeydir.

Bu noktada yine, asıl alıntıya dönmek gerekiyor, konuyu nasıl anlamak gerektiği orada apaçık çünkü:

“Din bu dünyanın genel teorisi, onun ansiklopedik özeti, halkın düzeyine indirgenmiş mantığı (...) insani özün **düşsel gerçekleşmesidir**, çünkü insani öz asıl gerçekliğe sahip değildir. Dolayısıyla dine karşı savaşım vermek, tinsel **kokusu** din olan **dünyaya** karşı, dolaylı olarak, savaşım vermektir.

“Dinsel açlık, bir yandan gerçek açlığın dışavurumu, bir yandan da gerçek açlığa karşı protestodur. Yaratığı bunaltan içli bir ezgi olan din, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tini, kalbi olmayan bir dünyanın ruhudur. O, halkların afyonudur”^{8,9} (Vurgular Marks tarafından yapılmış)

Anlaşılmış mıdır acaba?

“Bu dünya” derken ne kastedilmiştir, her zaman özellikle bugün için geçerli bir dünya mıdır dinin genel teorisi olduğu belirtilen dünya?

Ne olduğunu meşhur alıntının tam üstündeki cümlelerden yanıtlatabiliyoruz:

Halk kitlelerinin devrimci akımlarının feodal çağda kaçınılmaz olarak dini ideolojinin içinde ama egemenlerin önerdiklerinden başka bir yorumla kendi önermelerini oluşturmalarından ve Marx’la Engels’in bu çizgiye derin sempati duymasından daha doğal olan ne vardır?

“insan, dünyanın dışında herhangi bir yere çekilmiş soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, tersine çevrilmiş dünya-bilinci olan dini yaratırlar, çünkü onların kendileri tersine çevrilmiş bir dünyadır.” (Vurgular Marks tarafından yapılmış)¹⁰

Tersine çevrilmiş dünyanın bilinci

Başka bir yoruma gerek var mıdır artık “afyon”un mahiyeti konusunda?

Bu kadar apaçık anlama sahip olan yargı, nasıl olur da bulandırılmaya çalışılır?

Din eşittir “tersine çevrilmiş dünya bilincidir”. Yani bir bilinç değil sanıdır. Yanlış bilinçtir. Tepe taklak edilmiş bilinçtir.

Thomas Münzer için de böyledir, Luther için de böyledir.¹¹

Münzer’in komünist çınlamalı, eşitlikçi, kandaş demokrasisine dayanan özlemi ile Luther’in egemen sınıf ideolojisi gerçeklik temelinde, ama her ikisi de tersine çevrilmiş dünya bilinci olarak, tarihsellik içinde ve asıl olarak üretim ilişkileri ve üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden karşı karşıya gelirler. Ne var ki, Münzer’in komünal özleminin, eşitlikçiliğinin Luther’in ideolojik muhafazakârlığı ama burjuvazinin geleceği örgütleyen atılımı karşısında şansı yoktur. Çünkü tarih niyetlerin, özlemlerin, “ruhsuz bir dünyanın ruhunun” değil maddenin akışının tarihidir.

Bu tarih içinde de Münzer’in “komünist” dinini Luther’in Protestan kapitalizminin dinine yeğ tutmak

Köylü isyanlarından dehşete kapılan tarihsel olarak burjuvazi değil, feodallerdi.

diye bir seçenek yoktur. Tersine dünyanın sınırlı, geri, ilkel ve bilim dışı algılarında din ne kadarını ifade edebilirse o kadarını ifade etmiştir.

Ve bütün bir hayatı sonuç olarak köylüler, köylü dini, köylü eşitlikçiliği filan değil burjuvazi belirlemiştir. Çünkü:

“Burjuvazi tarihte son derece devrimci bir rol oynamıştır. ‘İktidarı ele geçirdiği her yerde feodal, ataerkil ve kırsal ilişkileri sona erdirmiştir. Feodalite insanını ‘doğal üstlerine’ bağımlı kılan çeşitli ve karmaşık bağların tümünü acımasızca parçalamış, insanla insan arasında yalın çıkardan, duyarlıktan yoksun ‘peşin parayla ödeme’den’ başka bir bağ bırakmamıştır. Dinsel esrimenin kutsal ürpermelerini, şövalyelik coşkusunu, küçük burjuva duygusallığını bencil hesabın buz gibi sularında boğmuştur. Bireysel saygınlığı sıradan bir değiş tokuş değerine dönüştürmüştür ve onca zahmetle kazanılmış olan sayısız özgürlüklerin yerine tek bir özgürlük, gözü dönmüş ticaret özgürlüğünü koymuştur. Kısacası, dinsel ve siyasal aldatmacaların perdelediği sömürünün yerine açık, utanmaz, doğrudan ve acımasız bir sömürü getirmiştir.”¹² Dolayısıyla burjuvazinin değerli Çiftçi’nin aşağıdaki satırlarda ifade ettiği türden dehşetleri pek yoktu. Köylü isyanlarından dehşete kapılan tarihsel olarak burjuvazi değil, feodallerdi: “Köylü isyanları tüm Avrupa’da patlak verince burjuvazi dehşete kapılmış, bu görkemli komün isteğini büyük çabalar ve bedellerle bastırmıştı. Yeniden böyle bir kâbus ya-

şamamak için ne pahasına olursa olsun köylülüğü yeryüzünden silme kararı aldı ve bunu yıllara yayarak maalesef başardı. Köylüleri toprağından, köklerinden koparıp şehirlerin varoşlarına tıktı, proleterleştirmediklerini lümpenleştirdi.”¹³

Hele hele bu tür şeylerin; bir sınıfın diğer sınıfı tasfiyesi türünden büyük, devasa sıçramalara “hadi arkadaşlar köylülüğü tarihten silelim” diye alınan kararlar sonucunda ulaşıldığını düşünmek ne yazık ki pek naif oluyor; üstelik “köylülüğü yeryüzünden silme kararı”na üzülme, “maalesef” başarılı olduğunu düşünmek, hayatı, sınıf mücadelesini, üretim şekillerini ve üretici güçleri iradi süreçlerle değiştirebildiğini sanmak gibi haddinden de fazla bir idealizm içeriyor.

Bunda maalesefi gerektirecek hiçbir şey yoktur; tarihin tekerleği devrimden ve ilerlemeden yana dönmüştür. Yeniden *Komünist Partisi Manifestosu*’nun o olağanüstü satırlarına dönerek bu konuda Marx’ın ve Engels’in bakışının ne olduğunun altını çizmiş olayım: “Burjuvazi üretim araçlarını, dolaşısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim tarzının olduğu gibi korunması daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varoluş koşuluuydu. Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı burjuva dönemini öteki bütün dönemlerden ayırt eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar. (...)

“Burjuvazi henüz yüz yılı bulmayan sınıf hâkimiyeti süresince daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler yarattı. (...) sözün kısası feodal mülkiyet ilişkileri, gelişmiş bulunan üretici güçlere artık ayak uy-

duramaz olmuştur. Bunlar üretimi geliştirecek yerde köstekliyordu. O ölçüde birer ayak bağı olup çıkmışlardı. Bunların sökülüp atılmaları gerekiyordu, sökülüp atıldılar.” Sonuç olarak, görüldüğü üzere Marksizm’in olağanüstü birikiminde dine dönüşçülüğü, Allah arayıcılığını meşrulaştıracak, ona açık kapı bırakacak, maddeden, bilimden ve akıldan koparacak en ufak bir zaaf yoktur.

Olması da düşünülemez.

“Din halkın afyonudur” dediklerinde din uyuşturucudur anlamından başka bir anlam içermez. Dahası, Lenin’e göre; “Din halkın afyonudur. Din, sermayenin kölelerinin insani görünümünü ve az buçuk insan onuruna yaraşır bir yaşam taleplerini içinde boğdukları bir tür manevi alkoldür.”¹⁴

Dahası, 20. yüzyılda dinlerin neden olduğu rezilliklere, felaketlere tanık olmuş Mao Zedung için çok daha nettir: “...bir şeyi bilmeniz lazımdır. Din zehirdir. İnsanların kafasını uyuşturur. Halkın afyonudur.”¹⁵

Kuşkusuz, kişi Marksist’ken, “tutarlı” materyalistken dünyanın milyon çeşit hali içinde hidayete erebilir, “tersine dünyanın” bilinci olarak dine kapı arayabilir, hatta efsane ve masal çağlarına dönüş hasreti içinde yanıp rüzgâr üfleyen meleklerle, sur düdüğü çalacak İsrail’e, hatta ve hatta “üç harfililere” bile inanabilir. Kim ne karışır? Bu durumda, o arkadaşımızı “insani olan hiçbir şeye yabancı olmayışımız” çerçevesinde anlamaya çalışır, elimizden gelen bir şey varsa yardımı da esirgemeyiz... Ya da pek önemsemez geçer, hafif bir tebessüme eşlik eden hüznümüzle yetiniriz.

Ama... Hidayete ermenin hangi biçimiye, dine inanmak bir propagandaya dönüşüyorsa, bilimsel sosyalizmin 200 yıllık bilgi birikimi ve tutarlı sosyalistler ebleh yerine konarak din-Allah propagandasına maruz bırakılıp aslında Marx’tan neyi nasıl anlamamız gereği hidayet ufuklarından derlenmiş hezeyanlarla bir ideolojik ağırlık olarak ayağımıza bukaştırılmak isteniyorsa; yok ama, o kadar değil. Buraya kadar.

Kendinizi istediğiniz kadar ilaç niyetine afyonlayabilirsiniz, Marx’ın ve Marksizm’in eczanesinde din i-

lacı yoktur, çünkü din ilaç değil bir zamanlar için plasebo, şimdiyse tam bir zehirdir; ama... bizatihi Marksizm’in kendisi dine karşı çok güçlü bir ilaçtır.

Sahte ilaçlardan ve uyuşturucudan sakınmak başta zihin sağlığı için vazgeçilmez önemdedir.

Bitirirken; dinciliğin saflarında ki insanlar dinden kaçıp özgürleşme olanaklarını ararken, matah bir şey sanarak da olsa, eski tersine bilincin yerine daha akıl işi bir tersine bilincin halinde deizmi, daha gerçekçi ve cesur olanların ateizmi keşfettiği bir ülkede eski Marksistlerin hatta aynı özel geçmişi paylaşan eski Marksistlerin hidayete erme, ererken de “gerçek Marksist oluyoruz” gibi kıvançlar bulmalarının nedenselliğini araştırırsak hangi sonuçlara ulaşabiliriz? Bunu da ayrıca tartışmak gerek.

DİPNOTLAR

- 1) <https://eskimiye.com/din-halkin-afyonudur-ama-ilac-olarak-mi-zehir-olarak-mi/>
- 2) Materyalizm Ve Ampiryokritisizm Gerici Bir Felsefe Üzerine Eleştirel Notlar, V. İ. Lenin, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, s.362.
- 3) Bu konuda elbette tek değildir, ilk olmadığı gibi. Sözün “Sol liderlerin” anladıkları gibi olmadığına ilişkin bir sürü lügat parçalayan, metinle güreşen, akla hayale gelmeyen açıklamalar bulan nice yığıt daha vardır. Birkaç yıl önce Köksal Çiftçi ile de aynı çevreden sayılabilecek bir arkadaş da girdiği İslam Felsefesi çalışmalarından kendi kendini ajite ve kendine hayran ederek İslam’ın benzemezliği ve insanlığın çaşa çaşa ve koşa koşa İslam’ı kabul ettiği gibi teoriler yayarken, aynı alıntıya kendi Facebook sayfasında değinmişti. O da “din halkın afyonudur” derken Marx’ın anlatmak istediğine tercüman oluyor, 40 derecenin su getirerek oradaki “afyon”un uyuşturucu değil ilaç olduğu kanısına varıyordu. Ancak, sonradan benim internette yaptığım taramalarda bu beyanın olduğu gibi bir başka

siteden kaynak verilmeden alıntıldığını görünce hem zavalıca intihale hem de yaygın tevile tanık oldum. Belki şimdilerde kaynak vermiştir! Ve yine gördüm ki, onlarca belki yüzlerce Türkçe sayfada birileri Marx’ı bu konuda nasıl anlamamız gerektiğine dair, “Kabul görmüş”, “Sol liderlerin” dışında son derece içli, kalpli, ruhlı atıştırmalıklar ortaya koymuşlar. Kimler mi? “gerçek Marksizm bu değil” aler! Naçizane, bu yanıtlar hepsinedir.

4) Geçerken, Afyon Savaşları konusunda meraklısı için kayda değer bir çabayı işaret edeyim: Sömürgecilik Bağlamında İngilizlerin Çin’i İnşa Etme Süreci: I. Afyon Savaşı, Yasir Yılmaz <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/472400>

5) Marx - Engels, Din Üzerine, Sol Yayınları, s.36.

6) V.I. Lenin, Din Üzerine, derleyen: İsmail Yarkın, İnter Yayınevi, s.14.

7) Friedrich Engels, Köylüler Savaşı, Sol yayınları, s. 42.

8) Karl Marks, Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı, a.y. s.35.

9) “Din halkın afyonudur” önermesinin anlam derinliğinin Türkiye koşullarında yeniden algısı üzerine bir dikkat çekme yazısı olarak ilgilisi için, Haldun Çubukçu, Pir Sultan Abdal Dergisi, Sayı 2, 1992, PSAKD yayını.

10) Karl Marks, Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı, a.y., - K. Marx - F. Engels, “Din Üzerine” Sol yayınları, s. 34.

11) Türkiye’de dinde reform yaptığı için “ilericiliği” genel onay almış Martin Luther’in Almanya ve dinler tarihi -aynı zamanda sınıf mücadelesi tarihi- için gerçekte ne ifade ettiği birkaç yapıt dışında uzun yıllar boyunca Türkiye’de bilinmemiş, eksik ve “tersine bilinc” olarak kalmıştır. 12 Eylül’den çıkışta bir açıdan kendi “Aydınlanma”sını yaşayan Aydınlik hareketinin entelektüel düzeyi bu tartışmayı da unutulmuşluktan çıkarmış, o zaman müthiş bir atılımla yayın hayatına başlamış Kaynak Yayınları - (ve muhteşem Saçak dergisi) tarih tartışmalarına bağlı olarak Halil Berktaş’ın da önerisiyle 1980’lerin başlarında, Almanya’da çok ses getirmiş Dieter Forte’nin “Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı” adlı yapıtını, Sargut Şölcün’ün çevirisiyle Türkçeye kazandırmıştı. Oylumlu bir kitap ve hem de bir tiyatro oyunu olan Martin Luther ile Münzer’in simgeledikleri, din, köylü ve sınıf savaşımı üzerine ne yazık ki çok bilgilendirici bir kaynak olmasına karşın yeterince ilgi görmemişti. Bu nedensellik içinde okur ilgisinin ufkuna getirmiş olayım.

12) Karl Marx - Friedrich Engels, Komünist Parti Manifestosu, Çev: Rekin Teksoy, Oglak yayınları, s.18.

13) <https://eskimiye.com/din-halkin-afyonudur-ama-ilac-olarak-mi-zehir-olarak-mi/>

14) V.I. Lenin, Din Üzerine, İnter yay., s.8.

15) Mao Zedung, Dalay Lama ile görüşme, 1964.

Marx’ın ve Marksizm’in eczanesinde din ilacı yoktur, çünkü din ilaç değil bir zamanlar için plasebo, şimdiyse tam bir zehirdir; ama... bizatihi Marksizm’in kendisi dine karşı çok güçlü bir ilaçtır.

2022'de pandemi

Viral evrim devam ediyor!

Önceki yıla göre rakamlardaki birkaç katlık artış, pandeminin henüz hız kesmeden sürdüğünü gösteriyor. Özellikle “Batı cephesi” yine dökülüyor. Aşı, elimizdeki en büyük silah. Aşıların etkinliği ve koruma süresi hakkında bilgiler ediniyoruz. Turkovac’ın etkinliği tartışmalı. Virüsün evrimi devam ediyor. Omikron: Pandeminin yeni patronu. Omikron’un nasıl ortaya çıktığı ve korunma tedbirleri tartışılıyor. Sürü, bağıışıklığı bekliyor ama henüz çok erken.

Haluk Ertan

hertan@unsw.edu.au

Bu yazıyı, görevlerini büyük özveriyle yapan dünyanın ve ülkemizin sağlık personeline ithaf ediyorum.

Bilim ve Gelecek’in Ocak 2021 sayısında, editörümüz Ender Helvacıoğlu’nun önerisiyle Kovid-19 pandemisinin ilk yılı üzerine bir değerlendirme yazısı yayımlamıştım. Bu sene de aynı öneri geldi.

Pandeminin ilk yılında yani 2020’de, SARS-CoV-2 virüsünün bulaştığı insan sayısı 82 milyon idi ve yaklaşık 1,8 milyon kişi yaşamını yitirmişti (Dünya Sağlık Örgütü, WHO verisi). Geçen sene yani pandeminin ikinci yılındaki vaka sayısı yaklaşık 270 milyona, yaşam kaybı 3,8 milyon kişiye erişti. Buna göre pandemi başladığından beri Kovid-19 hastalığına yakalanan toplam insan sayısı yaklaşık 350 milyon ve yaşamını kaybedenler ise 5,6 milyon kişi (WHO verisi). Salgın hastalık uzmanlarına göre, gerçek rakamlar bunların çok daha üstünde olmalı.

İlk yıla göre rakamlardaki birkaç katlık artış, pandeminin henüz hız kesmeden sürdüğünü gösteriyor. İlk yılda pandemiyle mücadelede yaşanan beceriksizlik ve acemilikler 2021’de daha azdı ama yoğun aşılama rağmen yaşam kayıplarındaki iki

kattan fazla artış herhalde hem Delta varyantından hem de 60 yaş üstü insanları korumadaki yetersizlikten kaynaklanıyor.

Batı cephesi dökülüyor!

Geçen sene başındaki yazının alt başlıklarından biri “ABD ve Britanya’nın içler acısı durumu!” idi. Bazı bilgileri anımsayalım:

“a) Dünyanın en iyi 100 üniversitesinden 48’i ABD ve Britanya’dadır. Nobelli bilimcilerin de önemli bölümü buralarda çalışır.

b) Bu ülkelerdeki tıp fakülteleri ve sağlık kurumlarında, iyi bir sağlık sigortanız varsa, dünyanın en gelişmiş sağlık hizmetlerini almanız mümkündür.

c) İlaç, tıbbi alet ve malzeme üreten dünya lideri firmaların da çoğu bu ülkelerdedir.

d) Küresel Sağlık Güvenliği Göstergesine göre (GHSI), bunlar 2019’da en iyi durumdaki ülkeler listesinin ilk iki sırasındadır (www.ghsindex.org, 2019 raporu).

“Gelin görün ki hem Kovid-19 vaka sayısı hem de yaşam kayıplarında ABD epeydir açık ara dünya lideridir. Britanya ise çoğunlukla dünya sıralaması-

nın ilk beş, altı ülkesi arasında olup, yaşam kayıplarında genelde Avrupa lideridir. Bu tablonun ilk bakışta bize gösterdiği şu: Dünyanın en iyi sağlık hizmeti ve teknolojisinin bulunduğu iki ülkede de 'halk sağlığı' yerlerde sürünmektedir.”

Son duruma bakıldığında, değişen bir şey olmadığı görülüyor: Toplam vaka sayısında ABD hâlâ dünya lideri, Britanya ise yine ilk beş ülke içinde. Dünyadaki beş Kovid-19 vakasından biri ABD'dedir. Türkiye ise bu ligde yedinciliğe yükselmiş halde.

Yaşam kayıplarına gelince, ABD yine liste başı ve Britanya ilk altı içindedir. Yani bu iki devlette eski tas eski hamam durumu devam ediyor. Yüksek vaka sayısı listesindeki ilk 10 ülkenin beşi Avrupa Birliği üyesi. Kısacası “Batı Cephesinde Yeni

Toplam vaka sayısında ve yaşam kayıplarında ABD hâlâ dünya lideri. Britanya da ilk 5 içinde.

Bir Şey Yok”. Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin pandemiye kontrol-

de gösterdikleri toplumsal disiplini Batı'nın yakalayamadığı açık.

AŞILAR VE AŞILAMAYA DAİR

a) Yan etkiler

Aşılar ve aşılama konusuna girmeden yanlış bir kanıyı düzeltmekte yarar var. Şu andaki Kovid-19 aşılarının hiçbirisi resmi sağlık kurumlarından kesin ve kalıcı kullanım onayı (lisans) almış aşılar değildir. Bunlar, elde daha iyi bir çare olmadığı için, “acil kullanım izni verilmiş” aşılardır. Çünkü yasalara, tıp etiğine ve bilimsel kurallara göre Faz III çalışmalarını, kuralına uygun şekilde tamamlamayan aşılar tam kullanım onayı verilmez. Normal koşullarda aşılardan en az 2-3 yıllık bir Faz III deneme süresi geçirmesi gerekir. Ama denemelerde 6 ayını tamamlayan aşılar acil kullanım izni verilmek zorunda kaldı. Zaten yaygın aşılanmanın başladığı 2021 başından beri bunun sakıncalarıyla her yerde karşılaşılmakta. Birçok insanda aşılardan karmaşık yan etkileri görülmekte. Aşı olan birkaç milyar insan arasında oranları düşük olsa da, binlerce insan bu yüzden yaşamını yitirdi. Kalpte ve kanda ciddi sorunlar çıktı. Mesela şempanze adenovirüsünü aşı taşıyıcısı (vektör) olarak kullanan AstraZeneca aşısının 60 yaş altında kullanımını Britanya dahil birçok gelişmiş Batı ülkesinde yasaklandı. Kanda

pıhtılaşmaya neden oluyordu. Aynı pıhtılaşma sorununu Janssen aşısı da yaratıyordu. Aşılar az sayıdaki insanda sinir liflerinin etrafını kuşatan kılıfta hasar oluşturdu. Aşıların yan etkileri yüzünden yatağa düşenler, kalbinde ritim bozukluğu ya da ciddi nefes darlığı çekenler oldu.

b) Aşı işi zor zanaat

İnsanda hastalık yapan yaklaşık 1500 patojen organizma vardır ama eldeki aşı sayısı sadece 100 dolayındadır. Bunun nedeni güvenli ve etkili bir aşı yapmadaki büyük güçlükler. Bunun en yakın örneği, 43 yıldır mücadele edilen ölümcül Ebola hastalığı için icat edilen aşıya ilk kullanım onayının ancak 2019'da verilmesidir.

Aşı araştırmaları çok aşamalı ve uzun bir süreçtir. Özellikle Faz I-II denemeleri işin en masraflı, uzun ve başarısızlığın en fazla yaşandığı aşamasıdır. Bu sırada karşılaşılan en büyük sorunlardan biri aşıların saman alevi gibi parlayıp sönen, kısa ömürlü bağışıklık yanıtı oluşturmalarıdır. Pandeminin yıldızları olan Moderna ve Pfizer/ BioNTech'in mRNA aşılarında bu durum ortaya çıktı. İsrail Sağlık Bakanlığı'nın şeffaf tavrı sayesinde bu aşıların oluş-

turduğu hümmoral (yani antikorların sağladığı) bağışıklığın etkisinin, ikinci dozdan sadece birkaç ay sonra hızla azaldığı öğrenildi. En geç 5 ay içinde üçüncü aşının yapılması gerekiyordu. Bu da yetmedi artık aynı aşıların dördüncü dozunun vurulma gereği konuşulmaya başlandı. Buna karşılık AstraZeneca, J&J/Janssen, Sputnik V gibi adenovirüsleri vektör kullanan aşıların oluşturduğu bağışıklık yanıtı en az 8-9 ay sürüyordu ama buna karşılık koruyuculuk düzeyleri mRNA aşılarına göre daha düşüktü. Bu nedenle onların da 3. hatırlatma dozunu yaptırmaları gerekiyordu (Gerçi AstraZeneca ve Janssen 3. dozu henüz önermemektedir). İnaktive edilmiş tam virüsü antijen olarak kullanan CoronaVac-Sinovac'ın da koruyuculuğu ikinci dozdan sonraki altı ay içinde hızla düşüyordu (Zeng ve ark., 2021). Özellikle yaşlılarda bu koruyuculuk birkaç ayı geçmiyordu.

c) Bir, iki, üç yetmez, daha çok aşı...

Üçüncü doza neden ihtiyaç olduğu ve ondan sonraki gelişmeleri soranlar oluyor. Bağışıklık sistemi ordu gibi, farklı savunma ve saldırı hatlarından oluşan çok katmanlı

bir yapıdır. SARS-CoV-2 virüsü vücuda girdikten sonra bağışıklık sistemindeki bazı özel hücreler bu antijene karşı farklı tipte antikorlar oluştururlar. Bu antikorlar bazen yıllar boyu görev yaparlar, bazense birkaç ay içinde yok olurlar. Fakat sistemdeki bazı özel hücreler, virüsün proteinlerini hafızasında (arşivinde) saklayarak aynı virüsle tekrar karşılaşıldığında daha çabuk antikor oluşturulmasını sağlarlar. İşte 6 aydan önce 3. aşı dozunun yapılma gereği, bu tip hücrelerin hafızasındaki bilgi silinmeden onlara “düşmanın” tekrar hatırlatılmasıdır. Aşı yoluyla tehlikeyi anımsayan hafıza hücreleri sisteme talimat vererek, savunma hattının tekrar oluşumunu sağlayacaklardır.

Üçüncü doz, bir yanıyla, herkese 5-6 ay daha zaman kazandırma işlemdir. Bu nedenle geçen zaman içinde pandemiyle ilgili olumlu bir gelişme olmazsa bu yıl içinde, 4. doz, belki de 5. doz hatırlatma aşısına gerek olabilecektir. Fakat kimi immunologlar bu tip hatırlatma aşılama-sının fazla devam edemeyeceğinden söz etmektedir, çünkü bir süre sonra düzeneğin dejenere olup, bağışıklık kalitesinin düşeceği endişesi vardır.

d) Aşılamanın büyük tesellisi!

Farklı araştırma gruplarına ait birçok üst düzey bilimsel yayın, çaresizliğin olduğu mevcut durumda kullanım izni verilen aşılardan hatırlatma dozlarıyla birlikte sağladığı korumanın; hastaneye yatma, yoğun bakıma düşme veya yaşam kaybı olasılığını dikkate değer şekilde azalttığını bildirmektedir. Bir başka iyi haber, i-

kinici doz sonrası “antikorların sağladığı” bağışıklık savunması birkaç ay içinde zayıflarken, bağışıklık sisteminin bir başka savunma hattı olan “hücresel savunmanın” daha uzun süreli olarak görevde kaldığıdır. Bağışıklık sistemi çok hatlı bir savunma sistemi olduğu için, aşılardan ve SARS-CoV-2 varyantlarının onunla nasıl bir etkileşim içine girdikleri tam olarak bilinmemektedir. Sonuç olarak hepimiz olduk, olabilen herkesin de aşı olması gerekir. Şu anda Dünya nüfusunun ne yazık ki sadece yarısı çift aşıdır. Hastaneye yatan, yoğun bakıma giren veya yaşamını yitirenlerin içinde aşı olmayanların oranı büyük bir yer tutmaktadır.

Aşılamanın yararıyla ilgili bir başka önemli bilgi yeni yayımlanan bir makalede yer alıyor. İki doz Pfizer aşısı olanların “Uzamış Kovid-19’a” yakalanma olasılığı oldukça düşüktür ve bu durum özellikle 60 yaş üstünde daha belirgin şekilde görülmüştür (Kuodi ve ark., 2022). Uzamış Kovid-19, aşı olmayan yaşlıların, hamilelerin, kronik hastalığı olanların vb. yaşamını aylar boyu mahveden çok ciddi bir sorundur. Uzamış Kovid-19 mağdurlarının çektiği sıkıntıları bilenler aşılamanın değerini daha iyi anlamaktadır.

e) Aşı karışıklığı şovu

Bazı yerlerde aşı karışıklığının aşılamanın önünde ciddi bir engel yarattığı duyuluyor. Bu karışıklığın hiçbir geçerli tıbbi ve biyolojik gerekçesi yoktur. Tamamen yersiz korku ve safsatalara dayanmaktadır; yani bilgisizliğin bir sonucudur. Çokluk sahibi olmayı engellediği, insan-

lara çip takıldığı, salgına karşı fayda sağlamadıkları safsataları sık duyulan haberlerden.

Bu konuda birçok şey yazılabilecek olsa da safsatalardan sadece birine değinmek yeterli. mRNA aşısı yapılan, 16-54 yaş arası 35.691 hamile kadının katıldığı, yayımlanmış bir araştırmada (Shimabukuro ve ark., 2021) dikkate değer bir sorun olmadığı saptanmıştır. Özellikle hamileler, hamile olmayan aynı yaş grubundaki kadınlara göre Kovid-19 hastalığına yakalanma riskini daha fazla taşıdıkları için mutlaka aşı olmaları önerilmektedir. Örneğin Avustralya ve İsrail, -18 yaş ve üstü ergin nüfusta- % 90’ın üzerinde çift aşılama oranına erişmiş az sayıdaki ülke arasındadır. Tıbbi istatistiklerin ve şeffaflığın güvenilir olduğu bu ülkelerde, aşılardan, erkek veya kadın açısından, doğurganlığı engellediği yönünde en küçük bir kanıt saptanmamıştır.

Tabii ki aşı karıştırlarının pandemi-den dolayı yaşamını yitiren hamile kadınlar diye bir sorunu yoktur. Dile getirdikleri temelsiz safsataları bilimsel dergilerde yayımlayıp, uzmanların eleştirilerine açmak yönünde bir cesaretleri de yoktur. Böyleleri, toplumun bilgisizliğini ve çaresizliğini kendi kişisel ya da grup şovlarına sahne yapan fırsatçılardır. İnsanlara aşılardan söylediklerinden daha çok zarar verdikleri kesindir.

Aşılardan yan etkilerini kendilerine paravan yapmak isteyen karıştırlar da var. Daha önce söylendiği gibi, aşılardan yan etkileri çok seyrek olarak görülen sorunlardır ve istatistiki olarak aşı olan 100 bin kişi içinde sadece birkaç kişi bunları yaşamaktadır. Bugüne kadar kullandığımız ve bundan sonra da kullanacağımız bütün ilaçlar vücudumuz için yabancıdır, hatta bir kısmı toksiktir ve farklı türde yan etkileri vardır. En basit ilaçların bile prospektüsleri okunduğunda bu görülür. Bütün ilaçların, uygun dozda ve sürede alındıklarında yararları zararlarından çok daha fazladır. Aşılar bu kuralın dışında değildir.

İlaç ve aşı araştırması yapan kurumlar büyük bir hızla çalışmaktadır. Bu sayede, uzun vadede yararlı olacak yeni teknoloji ürünleri icat edilecektir. 1990’lı yıllarda yo-

Aşı araştırmaları çok aşamalı ve uzun bir süreçtir. Özellikle Faz III denemeleri için en masraflı, uzun ve başarısızlığın en fazla yaşandığı aşamasıdır.

günlaşan AIDS hastalık araştırmaları, günümüz pandemisi dahil olmak üzere, viral hastalıkların tanı ve tedavisine ciddi katkı sağlamıştı. “Kötü komşu insanı ev sahibi yaparmış” misali bu pandeminin de böyle bir yararı olacağı kesindir.

5) Aşı ırkçılığı!

Avrupa ve ABD’de sadece kendi ürettikleri Moderna (mRNA-1273), Pfizer/Biontech (BNT162b2 ya da COMIRNATY), AstraZeneca (ChAdOx1-S [recombinant]) ve J&J/Janssen aşılarına acil kullanım izni verdi. Çin ve Rusya’nın aşıları Batı ülkelerine giremedi. Oysa, örneğin Çin’in Sinovac aşısı 19. yüzyıldan beri uygulanan, hastalık etmeni olan virüsün öldürülüp aşı olarak kullanıldığı bilindik yöntemle hazırlanmıştı. Şu ana kadar hepatit B virüsüne, rotavirüsüne, insan papilloma

virüsüne karşı etkili şekilde kullanılanlar hep bu tip klasik aşılardır. Buna karşılık Amerikan ve İngiliz firmalarının kullandığı aşı hazırlama yöntemleri pandemiden önce hiçbir başarı sağlayamamış aşılarıdır. Örneğin mRNA aşıları son 10-15 yıldır Ebola ve HIV-1 (AIDS hastalığı etmeni) virüslerine karşı denenmişler ama işe yaramamışlardı. Örneğin 2008’de kurulan BioNTech’in ve 2010’da kurulan Moderna’nın Kovid-19 aşılarına kadar geliştirip sattıkları tek bir ürün dahi yoktu (Langreth ve Kresge, 2020).

Mesela Rusların insan adenovirüslerini taşıyıcı (vektör) olarak kullandıkları Sputnik V aşısı, insan yerine şempanze adenovirüsünü kullanan AstraZeneca aşısıyla oldukça benzerdir. Amerikan J&J/Janssen aşısı ise Ruslarınki gibi insan adenovirüsünü taşıyıcı olarak

kullanan çok benzer bir aşıdır.

Pandeminin yarattığı çaresizliği bilen ilaç firmaları, milyarlarca dolarlık pazarı kapırmamak için yandaşları politikacılarla el ele verip aşı ırkçılığı yapmaktadırlar. Rus ve Çin aşılarına yeşil ışık verilmeme gerekçesi güya, faz çalışma sonuçlarına ait yeterince bulgu, bilgi olmamasıydı. Oysa 2021’ye girilirken hepsi deneme sonuçlarını ötekiler gibi aynı bilimsel dergilerde yayımlamışlardı. Bu aşıların hepsinin sahip olduğu avantaj ve dezavantajların toplamı sonuçta aynıdır. Neredeyse tümünün ikinci dozdan sonraki en geç 6 ay içinde 3. doza ihtiyacı vardır. AstraZeneca ve J&J/Janssen aşılarının koruyuculuğu ve güvenliği Rus ve Çin aşılarından fazla değildir. Hatta bu tip aşıların koruyuculuğu mRNA aşılarına göre biraz daha uzun sürelidir.

AKLA GELEN BAZI SORULAR

1) Aşıların koruma süresi nedir?

Geçen yıl ortaya çıkan bilgiye göre şu anda piyasada yaygınlıkla kullanılan bazı aşıların (ör., mRNA aşıları, CoronaVac) oluşturduğu antikorlara bağlı (hümorale) koruma ikinci dozdan sonraki ilk bir-iki ay yüksekken daha sonra süratle azalmaktadır. İkinci dozdan sonraki 3 ve 5. aylar içinde üçüncü dozun yapılması gerekmektedir. Bağışıklık sisteminin aşısındaki antijeni hatırlaması için bu süre altı ayı geçmemelidir. Bağışıklık sistemi baskılanan kişilerde 3. dozun daha kısa sürede yapılması gerekmektedir. Aşıların yarattığı hücrel koruma hümorale korumadan daha uzun sürmektedir. Buna karşılık AstraZeneca aşısının sağladığı koruma en az 9-10 ay azalmadan sürmektedir. Tek doz yapılan J&J/Janssen aşısında ise bu süre 6-7 ay kadardır. Son iki aşı şu an için hatırlatma dozunu önermemektedir.

Virüsle infekte olunması sonucu gelişen doğal bağışıklık en az 8-10 ay sürmektedir fakat WHO, daha güçlü bir bağışıklık için bu tip hastaların da aşı olmasını önermektedir. Daha önce söyleneni yinelemek gerekirse, iki doz aşı olanların, Ko-

vid-19 nedeniyle hastaneye yatma veya yaşamını yitirme olasılığının oldukça düşük olduğu farklı tip otiteleri tarafından onaylanmıştır.

2) Aşıların varyantlara karşı etkinliği nedir?

WHO’nun endişe ettiği varyantlardan (Tablo 1) Alfa, Beta Gama ve Delta’ya karşı piyasadaki aşıların ikinci dozdan sonra ilk beş ayda içindeki koruyuculuğu % 50’nin üzerindeydi. Fakat 2021 Kasım’ında ortaya çıkan Omikron varyantına karşı yaygınlıkla kullanılan aşıların koruyucu-

culuğunun, daha önceki varyantlara göre çok daha düşük olduğu görülmüştür. Bu durum sadece aşılar için değil daha önce hastalığa yakalanıp doğal bağışıklık sağlamış hastalar için de geçerlidir. Onlarda hâlihazırda oluşmuş antikorların Omikron’u etkisiz hale getirme gücü de düşüktür. Bu nedenle örneğin Delta varyantıyla infekte olmuş bir kişi rahatlıkla Omikron varyantıyla da tekrar Kovid-19 hastalığına yakalanabilmektedir. Ya da Omikron varyantıyla Kovid-19 olmuş kişi Delta varyantıyla infekte olabilmektedir.

Hastaneye yatan, yoğun bakıma giren veya yaşamını yitirenlerin içinde aşı olmayanların oranı büyük bir yer tutmaktadır.

Omikron varyantının bir anlamda pandeminin kilometresini başa sardığı söylenebilir. Son iki yılda kazanılan doğal ya da yapay bağışıklık büyük oranda yararsız hale gelmiştir. Siyasi yöneticiler ve tıp danışmaları çaresizlikle 3. hatta 4. aşı dozlarına bel bağlamış durumdadır. Aşıların içindeki antijenin ve adjuvanın bağışıklık sisteminde yaratacağı birkaç aylık koruma herkese biraz da olsa zaman kazandıracaktır. Fakat bazı bilimciler Omikron varyantının neden olduğu hastalığın Kovid-19'dan farklı, yeni bir hastalık olduğunu dile getirmeye başlamışlardır. Omikron birçok ülkede Delta'nın yerine geçmeye başladığı için artık ona uygun yeni bir aşının gerektiği düşünülmektedir. Büyük olasılıkla aşı üreticileri bu hazırlıklara başlamışlardır. Çünkü yeni aşının hazırlanıp, Faz I, II ve III aşamalarından geçmesi en az 8-9 ay alacaktır. Sonuç olarak 2020 yılının aşıları yerine, Delta ve Omikron varyantlarının spike proteinlerini etkisizleştirecek antikolların yapımını sağlayan "yeni aşıların" zamanı gelmiştir.

3) Üçüncü dozu farklı bir aşıdan olmak daha mı iyidir?

WHO, ilk iki dozu aynı platform aşıdan olanların 3. dozu farklı bir türden olmalarının daha iyi bir bağışıklık yanıtı yarattığını söylemektedir. Örneğin, Türkiye de yapıldığı gibi CoronaVac'tan sonra üçüncü doz mRNA aşısından olunabilir. Hatta ilk iki dozun farklı aşılarından yapılması da biraz daha iyi bağışıklık sağlamaktadır. Fakat bu durumda aradaki

2020 yılının aşılarının yerine, Delta ve Omikron varyantlarının spike proteinlerini etkisizleştirecek antikolların yapımını sağlayan "yeni aşıların" zamanı gelmiştir.

zaman farkı 2 aydan az olmamalıdır. Sonuç olarak farklı yöntemle icat edilen aşıların yarattığı bağışıklık yanıtı da çeşitli olmaktadır.

4) Karantina süresinin 14 günden 7 güne düşürülmesinin gerekçesi nedir?

Bu konuda da genelde yanlış anlaşılan bir bilgiyi düzeltmekte yarar var. Daha önce önerilen ve testi pozitif çıkanların 14 gün karantinada kalma zorunluluğu hastaların virüsü "en fazla yaydığı" dönemin orta değerini (mediyan) temsil etmektedir. İlk hastalık belirtisinin görülmesinden itibaren virüsü saçan hastaların büyük bölümünün testi 14 günde negatife dönmektedir ama birçok hastada virüs saçılımı 15. günden 30. güne kadar uzayabilmektedir. Karantina süresinin 7 güne düşürülmesi Omikron varyantıyla ilgilidir. Biraz açıklamak gerekirse; bu varyant kapıldıktan sonra hızla üreyerek semptomatik hastada 2-3 gün içinde ilk belirtinin çıkmasına yol açmaktadır. Yani virüsü alan bu kadar kısa sürede virüs saçmaya başlamaktadır. Virüs alan hastaların testinin negatife dönmesi ise ortalama 7-8 gün almaktadır. Buna karşılık Delta ve daha önceki varyantlarda ilk belirtinin görülmesi ortalama 5-6. güne, kişinin negatife dönmesi ise ortalama 9-10. güne uzuyordu. Yani Omikron'un daha hızlı ve fazla miktarda üremesi bilindik zaman aralıklarını daha erkene çekmiştir. İşte bu nedenle karantina süresi bir hafta kısaltılmıştır.

Fakat bilindiği kadarıyla Delta

varyantı birçok ülkede hâlâ pandeminin içindedir ve bulaşmayı sürdürmektedir. Gelişmiş ülkelerde virüs genomunun dizilenmesi düzenli yapıldığı için, Omikron'un büyük oranda Delta'nın yerine geçtiğini izleyebiliyorlar. Ama Türkiye'de böyle bir genom dizilemesi yapıyor mu, yapılıyorsa şu anda toplumdaki Omikron ve Delta varyantlarının görülme oranı ne durumdadır açıklanması gerekir. Bu bilinmeden karantina süresinin yarıya indirilmesi, gelişmiş ülkelere gelen bulgulara göre yani ezbere yapılan yanlış bir uygulama olacaktır. Yedi günlük karantina sonunda hastanın testinin negatife döndüğü kesinleşmeden, kişinin topluma karışması yapılan izolasyonun boşa gitmesine yol açacaktır. Virüs saptama testlerinin azaltılması veya devreden çıkarılması pandeminin uzaması ve kayıpların artması anlamına gelmektedir.

5) Virüs testinin anlamı

Kimi zaman soruluyor; "karantina süresi sonrası testi pozitif çıkanlardaki virüslerin bulaşıcılığı veya hastalık yapıcılığı daha mı az oluyor?", diye. Hayır. Alınan vücut sıvısında PCR testinin saptayabildiği kadar yani pozitif sonuç verecek kadar virüs olması, kişinin virüs saçtığı ve toplum için risk taşımaya devam ettiği gerçeğini değiştirmiyor. Virüs 7 gün önce saptananla aynı virüsdür ve tehlikelidir. Virüsün hastadaki miktarı ve/veya canlılığı azalmış olabilir ama testin negatife dönmesinin beklenmesi halk sağlığı açısından çok daha güvenli bir uygulamadır.

6) Virüs kapan bir kişi neden onu aynı evde yaşadığı bazı aile mensuplarına bulaştırırken ötekileri etkilemiyor?

Sorunun yanıtı biyolojik açıdan basittir ama konuyla ilgili olmayan için anlaması biraz güç gelebilir. Bunun nedeni biyolojik çeşitliktir. Çeşitlilik mutasyonlar yoluyla bütün canlı topluluklarının bireylerinde oluşan doğal bir işlemdir. Örneğin hepimiz insan olarak aynı türe ait bireyleriz; ama saçımız, gözümüz, derimiz, huyumuz, suyumuz her şeyimizle birbirimizden farklıyız. Yani

birbirimizin klonu değiliz. Gördüğümüz özellikler dışında görmediğimiz moleküllerimizde de küçük küçük farklılıklar vardır. Bu küçük farklar aynı ailenin bireylerinde de vardır. Diyelim beş kişilik bir ailede evin babası SARS-CoV-2 virüsünü kaptı ve birkaç gün sonra ilk hastalık belirtilerini takiben testi de pozitif çıktı. Ama evde baba yanında sadece büyük oğlan ve eşi hastalandı. Geri kalan iki kardeş hem belirti göstermedi hem de testleri negatif çıktı. Bu nasıl oluyor? Virüsün, burnumuzun içini döşeyen epitel hücrelerinde bağlanacağı reseptörle arasındaki moleküler ilişki, kilitle anahtar arasındaki ilişki gibidir. Anahtar kendi kilidine sorunsuz şekilde girer ve açar. Gözümüzle aynı çentiklere ve kanallara sahip olduğunu düşündüğümüz bir başka a-

nahtar ise ancak büyük uğraşlardan sonra kilidi açacaktır. Benzer durumdaki bir başka anahtar ise ne kadar uğraşsak da kilidi açamaz. Ondaki saç kılı kalınlığındaki küçük bir çıkıntı buna neden olur. İşte babadaki virüs, yukarıdaki örnekte kilidi açan ilk iki anahtar gibi annedeki hücreye kolay bağlanırken, büyük oğlandaki hücreye biraz eğreti olsa da yine bağlanır. Testi negatif çıkan geri kalan iki kardeşe virüs üçüncü anahtar da olduğu gibi yani kilide uymadığı için bağlanmayacaktır.

Yaş ortalaması 80 olan bir huzur evine virüs girdiğinde bütün sakinleri infekte edememesinin nedeni de budur. Orada çalışan 40 yaşındaki görevli Kovid-19 olup yatak döşek yatarken, 90 yaşındaki Zübeyde anne etkilenmeden yaşamına devam

edebilecektir. Virüs bağlanabildiği kişilerin hücrelerine girip, çoğalabilir. Bağlanamadığı durumda ise orada tutunamaz ölür gider. Bunun ilahi bir yanı yoktur. Biyolojik evrimin en önemli özelliği olan çeşitlilik tamamen rastgele oluşur. Örneğin en ağır salgın hastalıklardan biri olan Kovid-19 kasırgasını atlatan Zübeyde anne bir sene sonra, bilindik mevsimsel soğuk algınlığından dolayı yaşamını kaybedebilecektir. Çünkü soğuk algınlığı virüsü Zübeyde annenin solunum yolu hücrelerine uyduğu için onlara bağlanmıştır. Buna karşılık pandemide başını yataktan kaldıramayan genç görevli soğuk algınlığı salgınından hiç etkilenmeden işine gücüne devam edecektir. İşte biyolojide süreçler böyle bir moleküler seçicilikle çalışmaktadır.

TURKOVAC

Pandemiyle ilgili ilk yazım *Herkes Bilim Teknoloji* (HBT) dergisinde 7 Şubat 2020'de yayımlandığında henüz Kovid-19 vakası olmadığı için bizdeki durumu dikkate almamıştım. Salgın Mart 2020'de Türkiye'ye eriştikten sonra, milli aşı, milli tanı testi vb. haberler duyulmaya başlandı. Bunun üzerine merak edip bilimsel bilgi bankalarında, koronavirüsler üzerine yapılmış Türkiye adresli herhangi bir araştırma makalesi var mı diye hızlıca kontrol etmiş fakat herhangi bir kayıt bulamamıştım. İlk koronavirüs pandemisi 2002 sonunda (SARS-CoV virüsü), ikincisi 2009'da (MERS-CoV virüsü) çıktığı için 2020 başlayan üçüncü pandemi (SARS-CoV-2 virüsü) başlayana kadar 5000'e yakın bilimsel makale yayımlanmıştı ve özellikle Çin adresli araştırma sayısı oldukça yüksekti. İlk iki pandemi bizi fazla ekilemediği için kendi araştırmacılarımız 2020'den önce konuya ilgi göstermemişlerdi. Bunun bir başka anlamı bu virüs grubuyla ilgili bilgi birikimimiz ve deneyimimiz yoktu. Bu nedenle "milli" başlıklı pandemi haberlerine itibar etmedim.

Geçen sene Erciyes Üniversitesi'nin, ismi biraz eğreti konmuş "Aşı Araştırma ve Geliştirme Uygulama ve Araştırma Merkezi"nin ("Aşı Araştırma Merkezi" demek herhalde yeterliydi) "yerli TURKO-

VAC" aşısı haberleri basına yansdı. Merkez müdürü Prof. Dr. Aykut Özdamarlı koronavirüsleri tanıyan bir veteriner hekim ve mikrobiyolog. Merkezin başka bir viral hastalık etmeniyle ilgili aşı geliştirme çalışmaları var. Daha da önemlisi günümüz bilimi için, Turkovac aşısını hazırlamak çok kolay bir iştir. Çünkü bu yönteminin esasları, 19. yüzyılın sonlarına doğru büyük Fransız mikrobiyolog Louis Pasteur tarafından atılmış ve o günden beri tüm işlem ayrıntısıyla formüle edilmiştir. Burada hastalık etkeni olan mikroorganizma bütünlüğü bozulmadan, yüksek ısıyla ya da kimyasallarla öldürülerek (ya da zayıflatılarak) aşıda

antijen olarak kullanılmaktadır. İşte CoronaVac-Sinovac ve onun ikizi olan Turkovac neredeyse 150 yıl önce icat edilmiş bir metoda göre hazırlanan "klasik" aşılardır.

Turkovac'ın Faz III protokolü

"ClinicalTrials.gov", tüm dünyada hastalıklara ilişkin yürütülen klinik denemelerin kayıtlı olduğu ve sonuçların açık şekilde paylaşıldığı, ABD hükümetine bağlı bir Web sitesidir. Çalışmayı yürüten kurum ya da yetkili araştırmacı kendi faz deneme protokollerini bu bilgi bankasına yüklemektedir. Erciyes Üniversitesi'nin geliştirdiği TUR-

2021 Aralık'ında acil kullanım izni verilmiş, seri üretimi yapıp insanların koluna vurulmaya başlanan Turkovac'a ilişkin Faz III bulguları neden hükümetten bağımsız tıp uzmanlarıyla paylaşılmadı?

KOVAC aşısına ilişkin klinik deneme protokolü de buraya yüklenmiştir (Kayıt no: NCT04942405). Sitede görüldüğü kadarıyla, TURKOVAC'ın Faz III çalışmaları 21 Haziran 2021'de başlamış ve Türkiye'de 29 ayrı merkezde yürütülmektedir. İlk sonuçların 21 Ocak 2022'de alınacağı, çalışmanın ise 31 Mart 2023'de tamamlanacağı öngörülmüş. Denemelere 18-55 yaş arası, sağlıklı 40.800 gönüllünün katılması planlanmış. Denemelerden beklenen ilk sonuç, 28 gün arayla vurulacak iki doz aşının Covid-19 hastalığını önleme potansiyelinin ölçülmesi. Karşılaştırma yapmak için Faz III denemeleri CoronaVac-Sinovac aşısıyla paralel olarak yürütülmektedir. Projenin yürütücüleri Hacettepe Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mine Durusu Tanrıöver ve Prof. Dr. Serhat Ünal'dır. Turkovac'ın web sayfasına dönüldüğünde sayfadaki bilgilerin en son 19 Ekim 2021'de güncellendiği görülüyor.

Burada yeri gelmişken insanların genelde yanlış bildiği bir noktanın anımsatılması gerek. Aşırı icat edenlerle, Faz I, II ve III denemelerini yapanlar genelde ayrı gruplardır. Aşının icadına ve klinik öncesi hayvan deneylerine farklı bilim dallarından uzmanlar destek verebilirken, insanların denek olarak katıldığı faz çalışmaları sadece tıp doktorlarının denetiminde yürütülebilir.

Uzmanların Turkovac denemelerine ilişkin endişeleri

Türkiye basınında aşıyla ilgili dile getirilen endişelerin başında, Turkovac'ın Faz III denemesine ilişkin bilimsel verilerin açıklanmamış olması geliyor. Türk Tabipler Birliği (TTB), Türk Toraks Derneği, Türk

Klinik Mikrobiyoloji ve Enfeksiyon Hastalıkları Derneği, Halk Sağlığı Uzmanları Derneği 13 Aralık 2021'de, aşırı onay verilmeden önce Faz I-II çalışmalarına ait bilimsel sonuçların kendileriyle paylaşılması çağrısında bulundu. Prof. Dr. Ahmet Saltık, başta hedeflenen gönüllülerden kaçının üzerinde aşının denenip ne sonuçlar alındığını, alındıysa bunların hakemli bir bilimsel dergide yayımlanıp yayımlanmadığını soruyordu. Prof. Saltık Turkovac'a -22 Aralık 2021'de- Acil Kullanım Onayı veren Sağlık Bakanlığı'na bağlı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu'nun hangi ölçütlere göre bu onayı verdiğini de soruyordu. Benzer endişeleri Prof. Dr. Mehmet Ceyhan da dile getirecekti. İlginç haberlerden biri ise, Tayyip Erdoğan tarafından daha 2021 Aralık'ında yapılan açıklamada, aşının üretiliminin yapıldığı ve halkın koluna hemen vurulacağını söylenmesiydi.

Ocak 2022 itibarıyla duruma bakıldığında, Turkovac'ın Faz III denemeleriyle ilgili yukarıda dile getirilen endişelerin ne yazık ki büyük oranda doğru olduğu ve aşının epey aceleyle getirildiği açıkça anlaşılıyor. Faz III denemeleri 6 ay önce başlayan bir aşının üretilip insanların koluna vurulması kesinlikle yanlıştır. Bu uygulamaya pandeminin büyük panik yarattığı 2020 sonlarında başvurulmuştu ama artık iki yıl geçtikten sonra bu kadar aceleyle gerek yoktu.

Turkovac, Çin'in CoronaVac (Sinovac) aşısının bir tür kopyasıdır. Aslında doğruyu söylemek gerekirse, ortada CoronaVac (Sinovac) aşısı varken bu kadar masrafa, emek kaybına ve belirsizliğe hiç gerek yoktu. Şayet aşı konusunda uzman yetiştirme ve aşı üretim ve uygulama teknolojisi alanlarında bilgi birikimi

edinilmesi hedeflendiyse bu iş pandeminin hafiflediği bir dönemde yapılabilirdi. Pandemiden çok daha önce halledilmesi gereken bu işlerin, pandeminin dorukta olduğu bir döneme denk getirilmesinin "halk sağlığı açısından" bir yararı bulunmayacağı gibi, özellikle risk grubundaki yaşlıların, hamilelerin, çocukların ve kronik hastalığı olanların sağlığı tehlikeye atılmaktadır. İnsan sağlığı siyasi gösterilere alet edilmemelidir.

Benim Turkovac'la ilgili eleştirilerim biraz daha teknik konulara dönüktür:

a) Bu tip aşılarda hazırlanmasında SARS-CoV-2 virüsünün tümü (anti-jen olarak) kullanıldığı için, aşından önce "büyük miktarda canlı virüsün" çoğaltılması lazımdır ve bu boyutta canlı virüs üretimi zaman isteyen, halk sağlığı açısından çok riskli bir iştir. Bu bağlamda soru şudur: Turkovac için gereken canlı virüs nerede, ne zaman, hangi koşullarda üretilip, inaktive edilmiştir?

b) Aşıların virüs tabanlı olanları (ör., AstraZeneca, Sputnik V, J&J/Janssen aşıları), insan dahil, memelilerden elde edilen hücre kültürlerinde üretilirler. CoronaVac (Sinovac) aşısındaki virüsün üretimi için Afrika Yeşil Maymununun böbrek hücre hattı (Vero) kullanılmıştı. Turkovac'ın üretiminde kullanılan hücre hattı hangisiydi?

c) 2020 Mart'ında hastadan yalıtılan ve TURKOVAC'ta kullanılan hCoV-19/Turkey/ERA-GEM-001/2020 virüsü, CoronaVac (Sinovac)'ta kullanılan suşa oldukça yakın bir varyanttır. Pandeminin sadece başlarında görülmüş, artık sahnede olmayan varyantlardır (Pavel ve ark., 2020). Başka bir ifadeyle bunlar artık, WHO'nun "endişe edilen varyantlar" listesindekilerle (Tablo 1) ilgili olmayan, eski varyantlardır. Aşırı hazırlayan Erciyes Üniversitesi'ndeki ekip, hiç olmazsa 2020 sonundan beri pandeminin baskın varyantlarından olan Alfa, Beta ya da Gamma'dan birini seçseydi şu anda pandemiye sürükleyen Delta ve Omikron varyantlarıyla ortak mutasyonlar içeren, yani onlara daha yakın bir varyanttan aşı hazırlanmış olurdu. Örneğin pandemiye sürükleyen beş ana varyantın ortak özellik-

Varyant	Bütün proteinlerdeki mutasyon sayısı	Spike proteinindeki mutasyon sayısı	Spike proteininin reseptör bağlanma bölgesindeki (RBD) mutasyon sayısı
Wuhan/Hu-1/2019	0	0	0
TURKOVAC'ta kullanılan varyant	5	1	0
Alfa	24	10	1
Beta	20	10	3
Gama	24	12	3
Delta	22	9	2
Omikron	62	36	15

Tablo 1. WHO'nun endişe edilen SARS-CoV-2 varyantları listesindeki virüslerde orijinal varyanta göre saptanan yeni mutasyonlar. Tablodaki sayılar, genlerdeki mutasyonların virüs proteinlerinde yol açtığı "amino asit değişim sayısını" göstermektedir (Kaynak: GISAIID, <https://covariants.org/variants>, Erişim 20/01/2022).

lerinden biri spike proteinlerinde yer alan D614G mutasyonuydu. "Pandeminin başındaki varyantlarda bulunmayan" bu mutasyonun SARS-CoV-2 virüsüne getirdiği avantaj, onun üst solunum yollarına daha kolay bağlanıp, fazla miktarda çoğalmasını sağlamaktı. Bu özelliği kazanan virüs tahmin edileceği gibi çok hızlı bir şekilde yayılıyordu. Bilindiği gibi, CoronaVac (Sinovac)'ın Tablo'da yer alan varyantlara (ör., Delta ve Beta) karşı daha zayıf bir bağışıklık yanıtı yaratması (WHO, 21 Ekim 2021, Interim guidance) nedeniyle ülkemizde CoronaVac olmuş neredeyse herkes, iki doz daha mRNA aşısı (Pfizer) olmak zorunda kalmıştı.

d) Turkovac'ın Faz III denemelerine 18-55 yaş arası, sağlıklı 40.800 gönüllünün katılması planlanmıştı. Halbuki Faz II denemesini biraz geniş tutup, oradan gelecek aşının güvenlik bilgilerine göre Faz III'e, 60 yaş üstü vb. riskli gruplar dahil edilebilirdi. Çünkü artık iyi biliniyor ki Kovid-19

büyük oranda, 60 yaş üstünde, diyabeti, kalp-damar hastalıkları olanlarda, şişmanlarda ve hamilelerde çok ciddi sağlık sorunlarına yol açıyor. Özellikle 80 yaş üstünde aşının koruyuculuğu, daha genç olanlara göre daha da düşüktür. Sonuç olarak aşının bu grup insanlardaki koruyuculuğu ve güvenli olması en önemli konu (WHO, 21 Ekim 2021, Interim guidance). Turkovac, CoronaVac (Sinovac)'ın kopyası olduğu için 18-59 yaş aralığındaki sağlıklı insanlarla ilgili Faz III verileri için onun verilerinden yararlanılabildi. Anımsanacağı gibi CoronaVac (Sinovac)'ın 18-59 yaş arası sağlıklı deneklerle ilgili Faz III denemesi zaten Türkiye'de aynı ekip tarafından yani Prof. Dr. Mine Durusu Tanrıöver ve Prof. Dr. Serhat Ünal'ın ekibi tarafından yapılmıştı (Tanrıöver ve ark., 2021).

O zaman da yazdığım gibi o denemedeki temel eksiklik, en fazla riskin bulunduğu 59 yaş üstünün denemeye alınmamış olmasıydı.

Turkovac için yürütülecek Faz III denemesi bu gruba uygun şekilde tasarlanabilirdi. Şu anda yapılan, bilineni gereksiz yere tekrarlamaktan başka bir şey değil kanımca.

e) 2021 Aralık'ında acil kullanım izni verilmiş, seri üretimi yapıp insanların koluna vurulmaya başlanan Turkovac'a ilişkin Faz III bulguları neden hükümetten bağımsız tıp uzmanlarıyla paylaşılmadı? *ClinicalTrials.gov*'daki web sayfası 19 Ekim 2021'den beri neden güncellenmedi? En azından acil kullanım izninin alındığı bakanlıktaki müdürlüğe verilen veriler paylaşılabildi. Bu yapılmayınca, saydam olmayan bütün uygulamalarda olduğu gibi, söylentilere davetiye çıkarılmış oluyor. Örneğin CoronaVac (Sinovac)'ın Türkiye'de yürütülen Faz III deneme sonuçlarında aşının enfeksiyonunu önlemede % 85 etkili olduğu ilan edilmişti. Oysa aynı aşının Brezilya, Endonezya ve Şili'de yürütülen daha kapsamlı Faz III denemelerinde aynı değer sırasıyla % 51, % 65,3 ve % 65,9 olarak bulunmuştu. Aradaki büyük fark nedeniyle bazı bilimciler Türkiye'de saptanan aşının yüksek hastalık önleme oranına şüpheyle bakacaktı.

Sonuç olarak piyasada CoronaVac (Sinovac) aşısı varsa Turkovac yerine onun olunması daha doğru bir seçim. Çünkü aslı varken, hakkında ciddi bilgi eksikliği bulunan kopyasını olmaya gerek yok. En azından Çin aşısıyla ilgili Faz III sonuçları iyi biliniyor ve hakemli bilimsel dergilerde yayımlanmış halde.

OMİKRON: PANDEMİNİN YENİ PATRONU

Varyantları yaratan viral evrim

İçinde yaşadığımız doğada, evrenin her yerinde "değişim" yani "evrim" devam ediyor. Biyolojik evrim bu devasa sürecin, şu an için sadece gezegenimize özel olan bir parçası. Canlılık burada en az 4 milyar yıldır evrimleşiyor ve virüsler en baştan beri bu sahnenin başrol oyuncularında. Virüslerin içine girip, üremediği ya da virüs taşımayan hiçbir canlı yok. Virüsler hem kendileri evrimleşiyor hem de öteki organizmaların evrimine de katkı sağlıyorlar yani biyolojik evrimin itici gücü

Omikron, öncekilerden oldukça farklı bir varyant çünkü 62 yeni mutasyon içeriyor.

durumundalar. Geçmişte yaşanan bütün mikrobiyal salgınlar gibi yaşanan Kovid-19 pandemisi de biyolojik evrimin doğrudan bir sonucu. SARS-CoV-2'yi yaratan koronavirüs evrimi pandemi geciktikçe doğal olarak onun varyantlarının da evrimleşmesine yol açıyor. Şu anda insanlığın verdiği bütün mücadele belli bir virüs grubunun evrimiyle baş etmekten ibaret denilebilir.

Omikron (B.1.1.529), Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) "halk sağlığı açısından endişe edilecek" SARS-CoV-2 varyantları listesindeki -yani, Alfa, Beta, Gama ve Delta'dan sonraki- beşinci üyedir (Tablo 1). Gerçekten, Kovid-19 hastalığına neden olan varyant sayısı, virüsün üreyebildiği hasta sayısı kadardır fakat bunların sadece küçük bir bölümü geniş kitlelere bulaşma yetisindedir. Bu az sayıdaki varyant içinde ise ancak birkaç tanesi, hem yayılma hem de yaşam tehlikesi yaratma açısından endişe verecek özelliklere sahiptir ve birçok kıtada yayılmış haldedir.

Daha önceki dört varyanttan farklı olarak, Omikron varyantının bulaşıcılığı ve hastalık yapma gücüyle ilgili (virülans) elde henüz kapsamlı bilgi yoktur. Bilinenler çoğunlukla Güney Afrika'daki durumdaki derlenen bölük pörçük gözlemsel verilere dayanmaktadır. Peki ama yeterli klinik veri yoksa, WHO bu varyantı neden mahşerin dört atlısı içine aldı? Bunun nedeni, varyantın genetik maddesinde yani genom dizi analizlerinde saptanan olağandışı bulguları (WHO, 7 Ocak 2022).

Şöyle ki, ortaya yeni bir varyant

çıkışında onun filogenetik durumu yani SARS-CoV-2 ailesi içindeki konumu, Çin'in Wuhan kentinde ilk salgına neden olan ve genom dizisi belirlenmiş orijinal SARS-CoV-2 virüsüyle (Wuhan/Hu-1/2019) karşılaştırılıp, belirlenmektedir. Yani bu referans varyanta göre, yeni varyantın kaç adet yeni mutasyon biriktirdiğine bakılmaktadır. Söz gelimi Delta varyantının bulaşıcılığı bu ilk varyanta göre iki kat daha yüksek ve infekte ettiği insanların solunum yollarındaki virüs miktarı öbür varyantlara göre 1000 kat daha fazlaydı yani onlardan çok daha hızlı üreyordu (Li ve ark., 2021). Sonuç olarak, bağışıklık sisteminin onunla baş etmesi daha zordu ve bu nedenle öldürücülüğü Wuhan varyantına göre daha fazlaydı. Delta'nın tüm bunları yapabilmesi için, orijinal varyanta göre 22 yeni mutasyon içermesi yetmişti (Tablo 1).

Omikron farkı

Omikron'a gelince, bu öncekilerden oldukça farklı bir varyant çünkü 62 yeni mutasyon içeriyor. Koronavirüsler gibi öteki RNA virüslerine göre daha yavaş evrimleşen virüsler için bu ürkütücü bir sayı. Bundan daha endişe verici olanı, bu mutasyonlardan 36'sının virüsün dış yüzünde yer alan spike proteininde yoğunlaşmış olması. Oysa şu anda dünyadaki en baskın ve en tehlikeli varyant olan Delta'nın spike proteininde yer alan mutasyon sayısı 9 idi. Söz konusu proteinin, virüsün hücrelerimize girişini sağlıyor olması endişenin temel kayna-

ğı çünkü mutasyonlardan 15 tanesi molekülün ACE2 reseptörüne bağlandığı özel bölgede bulunuyor. Yanıt bekleyen dört temel endişe kaynağı var: Yeni mutasyonlar omikron varyantının bulaşıcılığını, hastalık yapıcılığını, bağışıklık sisteminden kaçmasını ve aşının sağladığı bağışıklıktan kaçmasını öbür varyantlara göre arttırdı mı, azalttı mı?

Mutasyonlar, konak hücrede üreyen virüsün genetik maddesinde rastgele meydana gelen kalıcı kalıtsal değişimlerdir ve biyolojik evrimin temel araçlarıdır. Bunların büyük bölümünün virüse bir faydası yoktur hatta zararı vardır, ama çok az sayıdaki mutasyon örneğin virüsün hücrelere bağlanma yetisinde artışa neden oluyorsa doğal seçim tarafından virüs topluluğunda korunacaktır. Doğal olarak bu durum, üremek için konak hücreye bağımlı olan virüslere büyük bir yaşama avantajı sağlar, çünkü bu sayede daha çok hücreye ve insana sızayıp üreyebilecektir. Virüslerin bizi hasta etme gibi bir amacı yoktur. Onlar da bütün canlılar gibi sadece yaşama savaşı vermektedir. Farkında olmadan elde ettikleri ve üremelerine yardımcı olacak en küçük fırsatı ya da özelliği dahi kullanırlar.

Buna karşılık virüsün hastalık yapıcılığı ve öldürücülüğü azalırsa bu hem bizim hem de virüs için en iyi gelişmedir. Virüs için iyidir çünkü virüsler ancak canlı organizmalarda üreyebildikleri için konak oldukları canlıların hemen ölmesi virüse yaraayan bir durum değildir. Ama kimi zaman yeni mutasyonlar, Delta varyantında olduğu gibi, hem bulaşıcılığı artırıp hem de hastalığın seyrini ağırlaştırabilmektedir. Bu virüs için kötünün iyisi bir durumdur ama bizim için en kötü gelişmedir. Şu anda mikrobiyologlar ve immunologlar önümüzdeki birkaç ay boyunca Omikron varyantıyla bizi neyin beklediğini öğrenmeye çalışıyorlar.

Şu anda örneğin Güney Afrika gibi ülkelerde aşılama düşük olduğu için toplumdaki doğal bağışıklık yüksektir. Bu tip bağışıklığın aşılamaadan daha güçlü ve uzun ömürlü olduğu söylenmişti. Bu nedenle Omikron orada hızlı yayılmasına karşın, hastaneye yatma ve yaşam kaybı

Bilim insanları beklenmedik sayıda yeni mutasyon içeren Omikron varyantını yaratan koşulların ne olduğunu bulmaya çalışıyor.

fazla artmamıştı. Buna karşılık Avrupa ve ABD’de aşı yoluyla bağışıklığa bel bağlandığı için salgının oralaradaki seyri oldukça yıkıcı şekilde ilerlemektedir. Delta varyantının yaygın olduğu İngiltere, ABD, Almanya, Danimarka gibi ülkelerde artık onun yerini Omikron almıştır. Delta’dan daha hızlı yayılan varyant, çoğalmak için daha fazla konak bulacağı için evrimsel açıdan ötekilere göre daha avantajlı hale geçmiştir. Omikron hızlı yayılması yanında Delta varyantına göre çok daha hızlı çoğalmaktadır. Delta için ortalama 5-6 gün olan inkübasyon süresi, Omikron’da 2-3 güne inmiştir. Bunun anlamı, virüs konakta daha kısa sürede ve daha fazla çoğalacak ve kişi bir iki gün içinde virüsü yayıcı hale gelecektir.

Omikron nasıl ortaya çıktı?

Bir başka bilimci grubu böyle beklenmedik sayıda yeni mutasyon içeren Omikron varyantını yaratan koşulların ne olduğunu bulmaya çalışıyor:

a) İlk akla gelen olasılıklardan biri şudur: Eski pandemilerden edinilen bilgiler ve SARS-CoV-2’nin Alfa varyantıyla yapılan araştırmalar şunu göstermişti: Virüs bir kişinin vücudunda ne kadar uzun süre kalıp, ne kadar çok üreyebiliyorsa genetik maddesinde biriktirdiği mutasyon sayısı o oranda artmaktadır. Mesela bağışıklık sistemi zayıf olan bazı insanlarda (ör., organ nakli yapılan kişilerde ya da kanser hastalarında) virüs birçok kereler üreme fırsatı bulup, aylar boyu kişiyi terk etmiyor. Başka bir ifadeyle SARS-CoV-2 insan bedenini bir besiyeri gibi kullanıp, “hızlandırılmış evrim yani mutasyon biriktirme” fırsatı yakalamış oluyor. Buna karşılık sağlıklı insanlarda üreyen virüsler, kısa sürede bağışıklık sistemi tarafından yakalanıp yok edilmektedir. Böylece kişi kendinde üreyen virüsü başkasına bulaştırmayınca virüs yayılma şansını yitirir. Omikron varyantının böyle bağışıklığı zayıflamış bir kişide defalarca çoğalma sonucu evrimleşmesi yüksek olasılıktır.

b) Anormal sayıda yeni mutasyon içeren Omikron varyantını doğuran ortamın bir hayvan olabileceği de önerilmektedir. SARS-CoV-2 dahil

insanda hastalık yapan virüsler hayvan kökenlidir (ör. kuş ve memeli). SARS-CoV-2’nin -insan olmayan primat, tavşan, kedi, köpek, aslan, kaplan, gibi insanla temas halinde olan bazı memelilerde Kovid-19 hastalığına neden olduğu bilinmektedir. Prof. Kuchipudi’nin araştırma ekibinin son yaptığı bir çalışmada, yabani ya da evcil halde yaşayan beyaz kuyruklu geyiklerin (*Odocoileus virginianus*) SARS-CoV-2 için mükemmel bir ara konak olduğunu saptaması bu varsayımı desteklemektedir (Kuchipudi ve ark., 2021). Virüsün hücrelere girmek için kullandığı ACE2 reseptörünün bütün omurgalı hayvanlarda bulunması, Kovid-19 hastalığının farklı türler arasında geçiş yapabilme olasılığını hep gündemde tutmaktadır. Zaten Hollanda’da çiftlikte yetiştirilen vizonlarla (mink) çiftlik çalışanlarının SARS-CoV-2 virüsünü birbirlerine bulaştırabildikleri bir süre önce saptanmıştı (Oude Munnink ve ark., 2021). Virüs, yabani hayvanları kolaylıkla öldüremediği için, birçok kereler üreyip, oldukça yüksek sayıda mutasyon biriktirebilmektedir.

c) Ara konak olan hayvanlarla ilgili araştırmacıların gündeme getirdikleri bir başka olasılık, bir hayvanı aynı anda infekte eden iki farklı SARS-CoV-2 varyantının üremeleri sırasında birbirleriyle genetik maddede alışverişi yapıp Omikron gibi bol mutasyonlu yeni bir varyant oluş-

turmalarıdır. Henüz bu yönde bir bulgu saptanmamış olsa da araştırmacılar bu noktayı da göz önünde tutmaktadır. Çünkü yakın virüsler arasında böyle bir rekombinasyon olabildiyse uzun vadede bu çok tatsız bir gelişmedir.

Şu anda pandemiyle ilgili bilimcilerde uzun süredir yaygın olan kana, Kovid-19 hastalığının mevsimsel grip gibi aramızda yıllarca dolaşmaya devam edebileceği yönündedir. Endişe edilecek yeni SARS-CoV-2 varyantlarının evrimleşmesi ise beklenmedik bir durum değildir, fakat doğal bağışıklık, aşılama, kazanılan deneyim, yüksek vaka sayıları ve yaşam kayıplarıyla yeni varyantların yaşam alanı gittikçe daralmaktadır. Bu arada bilimciler, sağlık personeli gibi, büyük bir özveriyle çalıştıkları için, yeni aşıların ve/veya ilaçların yolda olduğunu tahmin etmek zor değil. Bu yılın pandemi için bir yol ayrımı yılı olması beklenebilir.

“Sürü, bağışıklığı beklerken!”

Pandemi başladığından beri kullandığımızı tırmalayan “sürü bağışıklığı” kavramı bir süredir yine dillerde. Anımsayalım ne demektir: Bireysel olarak kazanılan bağışıklıktan farklı olarak toplumsal ölçekteki bağışıklık için kullanılıyordu ve halkın büyük bölümünde enfeksiyona karşı bağışıklık gelişmesini ifade ediyor. Sürü bağışıklığı, enfeksiyona neden

Kısa vadede mevcut sorunu aşmak için yapılması gerekenler bellidir. Kapalı mekânda maske takılacak, eller daha sık yıkanacak ve yüze sürülmeyecek, aşı olunup, uykuya ve beslenmeye dikkat edilecek, hastalık belirtisi varsa ve virüs testi pozitifse iki hafta karantinada kalınacak.

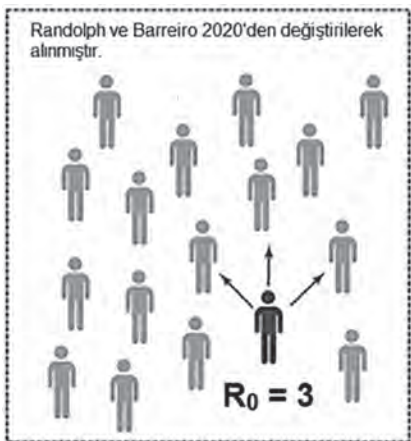

olan etmenin (ör. virüs, bakteri) insanlar arasında büyük oranda yayılması sonucu yani “doğal bağışıklık” ya da aşılama yoluyla sağlanıyordu. Bu olguyu belirleyen en önemli sayısal değer “Sürü bağışıklık eşiği”dir. Bu değer ise tek bir ölçüte yani “Temel çoğalma ya da bulaşma sayısı”na (R_0) bağlıdır (Randolph ve Barreiro, 2020). Konu basitçe şöyle açıklanabilir: Söz gelimi, Delta varyantının temel bulaşma sayısı- yani R_0 değeri ortalama 5,08 dolayındadır yani infekte olmuş bir kişi virüsü yaklaşık 5 insana daha bulaştırmaktadır. Basit bir formül yardımıyla buradan toplulukta sürü bağışıklık eşiğinin yaklaşık 0,80 olduğu hesaplanır. Bunun anlamı şudur: Virüsün bu hızda yayıldığı böyle bir topluluğun en az % 80’i virüs alıp, ona karşı bağışıklık kazandıktan sonra ancak vaka sayısında düşme başlayacaktır yani sürü bağışıklığı gelişecektir. Orijinal yani ilk SARS-CoV-2 varyantının (Wuhan/Hu-1/2019) R_0 değeri ortalama 2,79’du yani sürü bağışıklık eşiği % 64 idi (Liu ve Rocklöv, 2021). Yeni Omikron varyantının R_0 değerinin ise yaklaşık 10 olduğu söyleniyor ve bu durumda sürü bağışıklığı için toplumun en az % 90’ının virüsle infekte olması gerekmektedir (Burki, 2021). Görüldüğü kadarıyla yeni varyantlar eşik değerini erişilmesi güç değerlere çekmektedir. Fakat zaman ilerledikçe ve insanlar virüs kaptıkça bu rakam tabii ki değişecektir yani R_0 sabit bir değer değildir.

Ölen ölür kalan sağlar bizimdir!

Son aylarda gelişmiş ülkelerin ba-

Şekil 1. Bir toplulukta temel bulaşma sayısının gösterimi.

zıları (ör., Kanada, Avustralya) ve onların takipçileri test merkezlerini dikkate değer düzeyde azaltıp, karantina önlemlerini hafifletmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla Omikron varyantının toplumda yayılması kolaylaştırılıp, sürü bağışıklığına erişilmesi amaçlanmaktadır. Birçok gelişmiş ülke çift aşılama % 60-70 oranlarını aşamamıştır ve toplumlarda boş vermişlik had safhadadır. Önlemleri azaltarak doğal bağışıklığa geçit verildiğinde bunun özellikle yaşlılara, kronik hastalığı olanlara, hamilelere, aşırı kilolulara, yoksullara vb. toplumun en riskli kesimlerine çıkardığı maliyet ağır olacaktır. Önümüzdeki aylar, bıçak sırtındaki bu insanlarımızı gerçekte ne kadar sevdiğimizi gösterecek bir ahlak sınavı olacaktır.

Uzun sözün kısası...

Kısa vadede mevcut sorunu aşmak için yapılması gerekenler bellidir. Kapalı mekânda maske takılacak, eller daha sık yıkanacak ve yüze sürülmeyecek, aşı olunup, uyku ve beslenmeye dikkat edilecek, hastalık belirtisi varsa ve virüs testi pozitifse iki hafta karantinada kalınacak (Delta varyantı henüz devrede iken, 7 günlük karantina süresi ve test yapmadan topluma karışmak uygun değildir).

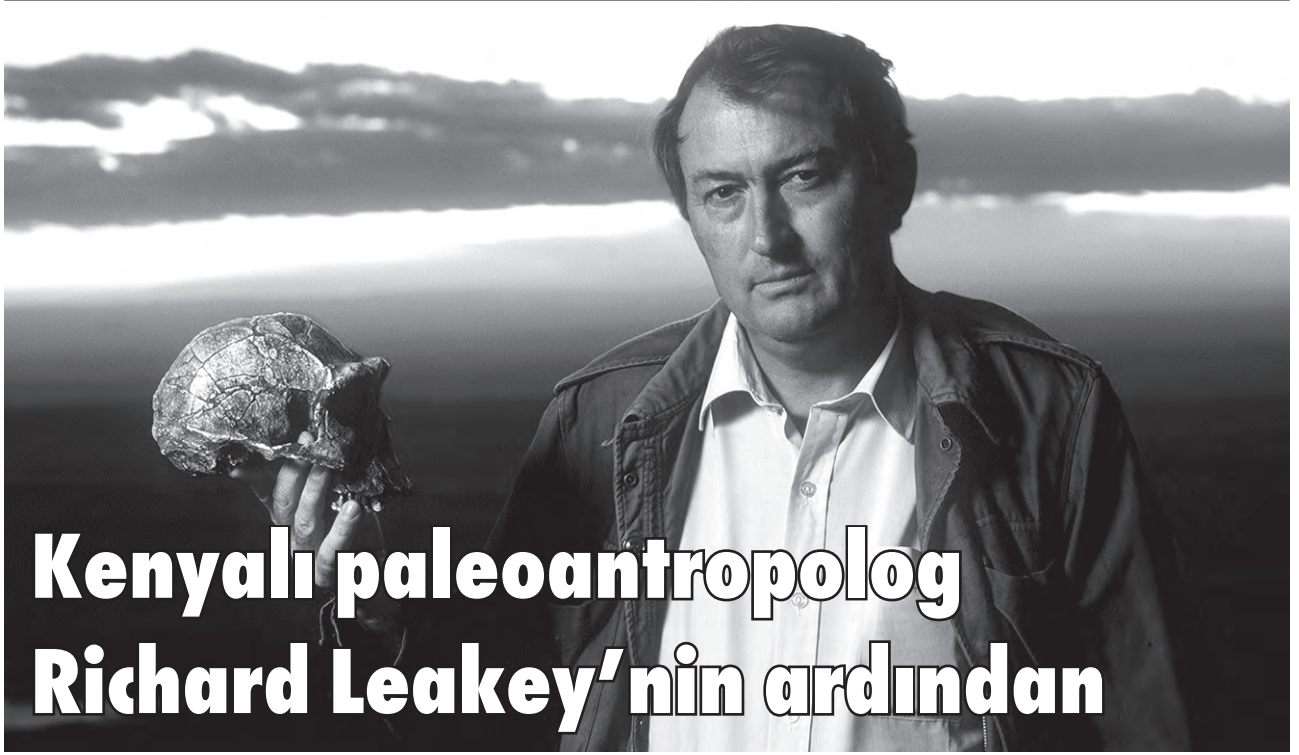
Uzun vadede yapılması gerekenler daha zor ama kaçınılmazdır. İnsanın atalarını araştıran 87 yaşındaki büyük primatolog ve antropolog Jane Goodall’ın 2019’da, iklim değişikliğinin yavaşlatılmasıyla ilgili bir etkinlikte söyledikleri, pandemi felaketinin özündeki gerçekleri de dile getiriyordu (Goodall, 2019):

- Yoksulluk sürdükçe, dert eksik olmayacaktır.
- Tüketime ve çevreyi kirletmeye dayalı yaşam tarzının geleceği yoktur, bunun değişmesi gereklidir.
- Her türlü yolsuzluğun önüne geçilmelidir. Onun yarattığı çürüme yıkıcıdır.
- Birleşmiş Milletler şu an 7,7 milyar olan insan nüfusunun 2050’ye kadar 9,7 milyara erişeceğini öngörmektedir. Bu konu üzerine tekrar ciddi şekilde düşünülmelidir. Sorunlarımızın büyük bölümünün kaynağı budur.

Daha fazla ne söylenebilir ki...

KAYNAKLAR

- Burki, T. K. (2021). Omicron variant and booster COVID-19 vaccines. *The Lancet. Respiratory medicine*, S2213-2600(21)00559-2. Advance online publication.
- Goodall, J. (12 Eylül 2019). <https://time.com/5669043/jane-goodall-climate-change/>
- Kuchipudi S. V., <https://theconversation.com/will-omicron-the-new-coronavirus-variant-of-concern-be-more-contagious-than-delta-a-virus-evolution-expert-explains-what-researchers-know-and-what-they-dont-169020>. (Erişim 30 Kasım 2021)
- Kuchipudi S. V., ve ark., (2021). Multiple spillovers and onward transmission of SARS-CoV-2 in free-living and captive white-tailed deer. *bioRxiv*.10.31.466677; doi:10.1101/2021.10.31.466677. (Makale henüz hakem denetiminden geçmemiştir).
- Kuodi, P. ve ark., (2022). Association between vaccination status and reported incidence of post-acute COVID-19 symptoms in Israel: a cross-sectional study of patients infected between March 2020 and November 2021. *medRxiv* 2022.01.05.22268800; doi:10.1101/2022.01.05.22268800. (Makale henüz hakem denetiminden geçmemiştir).
- Langreth, R. ve Kresge, N., (2020). Moderna Wants to Transform the Body Into a Vaccine-Making Machine. www.bloomberg.com/features/2020-moderna-biontech-covid-shot/ (Erişim 18 Aralık 2020)
- Li, B., ve ark., (2021). Viral infection and transmission in a large, well-traced outbreak caused by the SARS-CoV-2 Delta variant. *medRxiv* 2021.07.07.21260122; doi:10.1101/2021.07.07.21260122. (Makale henüz hakem denetiminden geçmemiştir).
- Liu, Y. ve Rocklöv, J. (2021). The reproductive number of the Delta variant of SARS-CoV-2 is far higher compared to the ancestral SARS-CoV-2 virus. *Journal of Travel Medicine*, 28(7), taab124.
- Oude Munnink, B. B., ve ark., (2021). Transmission of SARS-CoV-2 on mink farms between humans and mink and back to humans. *Science* (New York, N.Y.), 371(6525), s. 172-177.
- Zeng, G. ve ark., (2021). Immunogenicity and safety of a third dose of CoronaVac, and immune persistence of a two-dose schedule, in healthy adults: interim results from two single-centre, double-blind, randomised, placebo-controlled phase 2 clinical trials. *The Lancet. Infectious diseases*, S1473-3099(21)00681-2. Advance online publication. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(21\)00681-2](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(21)00681-2).
- Pavel, S.T.I., ve ark., (2020). Isolation and characterization of severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 in Turkey. *PLoS ONE*, 15(9): e0238614.
- Pavel, S.T.I. ve ark., (2021). Development of an Inactivated Vaccine against SARS CoV-2. *Vaccines*, 9, 1266.
- Randolph, H. E. ve Barreiro, L. B. (2020). Herd Immunity: Understanding COVID-19. *Immunity*, 19, 52(5), s. 737-741.
- Shimabukuro, T. T. ve ark., (2021). Preliminary Findings of mRNA Covid-19 Vaccine Safety in Pregnant Persons. *The New England Journal of Medicine*, 384(24), s. 2273-2282.
- Tanriover, M. D. ve ark., (2021). Efficacy and safety of an inactivated whole-virion SARS-CoV-2 vaccine (CoronaVac): interim results of a double-blind, randomised, placebo-controlled, phase 3 trial in Turkey. *Lancet* (London, England), 398(10296), s. 213-222.
- WHO (21 Ekim 2021). Interim recommendations for use of the inactivated COVID-19 vaccine, CoronaVac, developed by Sinovac: Interim guidance. (Erişim 19/01/2022)
- WHO (7 Ocak 2022). Enhancing response to Omicron SARS-CoV-2 variant: Update #5. (Erişim 20/01/2022)

Kenyalı paleoantropolog Richard Leakey'nin ardından

İnsan evrimi araştırmalarına büyük katkı yapan paleoantropolog Richard Leakey geçtiğimiz Ocak ayında 77 yaşında hayata gözlerini yumdu. Richard Leakey insan evrimi çalışmalarının yanı sıra hayatına birçok görevi sığdırmıştı. İyi bir biyoçeşitlilik korumacısıydı, fildişi ve gergedan boynuzu kaçakçılarının düşmanıydı. Bilim dünyasında tartışmalı bir isimdi ve birçok eleştiriye de uğramıştı.

İnsan evrimi araştırmaları ile ün yapmış İngiliz kökenli ancak daha sonra Kenya vatandaşı olan, Nairobi yakınlarındaki Kikuyu aşiretinin misyoneri Leakey¹ ailesinin oğlu Richard Erskine Frere Leakey 2 Ocak 2022 tarihinde, 77 yaşında vefat etti. Richard Leakey insan evrimi çalışmalarının yanı sıra hayatına birçok görevi sığdırmıştı. Turkana Havzası Enstitüsü'nün² müdürü, Nairobi Ulusal Müzesi'nin kurucularından biriydi. Kenya hükümetinde Safina Partisi milletvekilliği ve Kenya Yaban Hayatı Servisi başkanlığı yapmıştı. İyi bir biyoçeşitlilik korumacısıydı, fildişi ve gergedan boynuzu kaçakçılarının düşmanıydı. Aynı zamanda bu çalışmaları finanse etmek için inanılmaz sosyal ve ekonomik ilişkilere de sahipti.

Benim Leakey ailesi ile tanışmam Türkiye'de paleoantropoloji lisansı sırasında gerek kendi okumalarım gerekse okulda derslerde sık sık bu ailenin isminin geçmesi ile başladı. Daha sonra 1998 yılında TÜBİTAK yayını olarak çıkan Richard Leakey ve Roger Lewin imzalı *Göl İnsanları* adlı kitap Leakey'lerin Afrika'da Rift Vadisi'nde yaptıkları insan evrimi çalışmaları ile henüz taze bir lisans öğrencisi iken bilincimde yerlerini pekiştirdi. Lisans bitikten sonra Afrika'ya (Etiyopya) paleoantropoloji

Ferhat Kaya

Oulu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü / Finlandiya

çalışmalarına katılmak üzere gitmem Leakey ailesi hakkında daha detaylı bilgiler edinmemi sağladı. Ayrıca 2015 yılında Richard Leakey ve eşi Meave Leakey'nin Helsinki'ye geldiğinde onlarla birkaç gün geçirme şansım oldu³.

Richard'ın ebeveynleri: Louis ve Mary Leakey

Hızlıca hem Richard'ın kendi anlattıkları hem de onun hakkında yazılan çizilenler üzerinden onu biraz tanıyalım. Richard, babası Louis gibi Kenya'da üç oğuldan biri olarak doğar ve Nairobi'de büyür. Richard'ın dedesi Harry ve babaannesi Mary İngiliz misyonerler olarak Kikuyu aşiretinin bölgesine yerleşmişlerdir. Babası Louis 1903 yılında Nairobi yakınlarında misyoner yerleşim olarak seçilen Kabete bölgesinde doğmuş, burada büyümüş, 1922 yılında Cambridge'te akademik eğitim almış ve daha sonra 1926 yılında Kenya'ya insan evrimi araştırmaları yapmak üzere geri dönmüştür. Louis'in Afrika'ya dönüp insan evrimi çalışmalarına başlaması Avrupa'da insanın ilk atasının Avrupalı mı yoksa Afrikalı mı olduğu tartışmaları ile aynı döneme denk gelir. Darwin'in insanın atasının Afrikalı olması gerektiği öngörüsü, 1925 yılında Raymond Dart'ın

Güney Afrika'da bulduğu ve insanın atası olarak ileri sürdüğü *Australopithecus africanus* fosil keşfi insanın Afrika'da evrimleştiğini doğrularken, bunun karşısında İngiltere'de bulunduğu iddia edilen (daha sonra 1950 yılında bir düzenbazlık olduğu anlaşılan) Piltdown insanı ise insanın Avrupa kökenli olduğunu ileri sürmekteydi. Louis bu süreçte Tanzanya'da çok ünlü Olduvai George lokalitelerinde çalışmalarına başlar ve 1940 ile 1960 yılları arası birbiri ardına önemli insan atası keşiflerini bütün Dünya'ya duyururlar. Artık insanın Afrika'dan köken aldığı ve evrimleştiği kanıtlanmıştır. Louis'in ikinci eşi Mary bu süreçte ona katılır ve Richard 1944 yılında Mary ile olan ilişkisinden doğar.

'Git kendi fosilini bul ve oynala!'

Richard, diğer kardeşleri gibi anne ve babasının insan evrimi kazı ve yüzey araştırmalarına henüz çok küçük yaşta katılmaya başlar. Richard'ın ağabeyi Jonathan, Louis Leakey'nin 1960 yılında duyurduğu ve isimlendirdiği *Homo habilis* türüne ait bazı fosiller bulur. Ancak Jonathan ve diğer kardeş Philip bu işe ilgilerini yitirirler ve başka işlerle uğraşırlar. Richard babasının ve annesinin paleoantropoloji hayatlarını çekici bulmasa da bu işle ilgilenir ve kariyerine birçok fosil keşfi sığdırır. Helsinki'de yaptığı konuşmada çocukluğunun çok zor

geçtiğini, anne ve babasının yoğun hayatından dolayı bir çocuk olarak gerekli ilgi ve sevgiyi göremediğini, özellikle sürekli arazi ortamlarında yaşamaktan temiz su ve sağlık imkânlarından yoksun büyüdüğünü anlattı. Hatta henüz 5 yaşında iken anne ve babasının fosil kazısı yaptığı bir sırada onlardan kendisine biraz ilgi göstermesini beklerken babasının ona "Kapa çeneni Richard! Git kendi fosilini bul ve oynala!" dediğinden bahsetti. O yaşlarda bir insan atası fosili bulunduğunu ancak babasının gelip "sen küçüksün, o fosili çıkaramazsın" deyip fosiline el koyduğunu, babası ile rekabetin o yıllarda başladığını söylemişti.

Richard, kendini kabul ettirmeye çalışıyor

Richard 15-16 yaşlarına geldiğinde okul hayatına son vermiştir ve artık kendi insan atası fosili keşfi projelerini tasarlamaya başlar. Daha önce safari organizasyonları ve tur rehberliği yaptığı için arazi çalışması koordinasyonu, kamp organizasyonu ve lojistiği konusunda çok deneyim kazanmıştır. Bu konuda çok iyi olmasına rağmen Richard'ın hayatı boyunca hissettiği eksiklik akademik eğitimidir. Richard babasının yanında alaylı olarak yetişmiştir, pratik işlerde çok yetenekli olmasına rağmen akademik altyapısı olmadığı için bilimsel çalışmalarda ve yayınlarda arka planda kalmaktadır. Projelerin

Richard Leakey ve Hominid Çetesi ekibinin bulunduğu önemli fosiller

- 1967, *Homo sapiens*, Omo I ve Omo II lokaliteleri, Etiyopya, 200 ile 230 bin yılları arasına tarihlendiriliyor.
- 1972, *Homo rudolfensis* (KNM ER 1470), Koobi Fora, Kenya, 1,9 milyon yıl öncesine tarihlendiriliyor, Bernard Ngeneo tarafından keşfedildi.
- 1984, *Homo erectus*, Nariokotome West Turkana, Kenya, 1,6 milyon yıl öncesine tarihlendiriliyor, Kamoya Kimeu tarafından keşfedildi.

bütün angarya işleri ile uğraştıktan sonra bilim insanlarının yayımlarının sadece teşekkür kısmında ona yer ayırıp "Richard Leakey'e lojistik kaynakları sağladığı için teşekkürler" ile yetinmeleri, onu ortak yazar olarak eklememeleri zoruna gitmiştir ve akademik prestiji kıskanmıştır. İsyan bayrağını çekmiş, gidip bu konuda akademik eğitim almak yerine, bilimsel çalışmalara onu ortak yazar olarak ekleme sözü veren bilim insanları ile çalışmaya başlamıştır. Hatta bu dönemde arkeolog Margaret Cropper ile tanışır ve âşık olur. Onun motivasyonu ile Edinburgh'a lisans eğitimi almaya gider, başvurusu kabul edilir, ancak okula başlamadan Margaret ile Kenya'ya döner ve evlenir. Babası Louis'in sayesinde 1965 yılında Kenya'da Baringo Gölü kenarındaki lokalitelerde kazı yapmaya başlar. Margaret ile bir kız çocukları olur, Anna. Margaret ile anlaşmazlıklar başlar, bu süreçte Richard'ın Meave Epps ile tanışması Margaret ile ayrılmasını da hızlandırır. 1969'da boşanır ve 1970 yılında hemen Meave ile evlenir. Meave genç bir zoolog olarak Louis tarafından işe alınmıştır, Richard ile henüz tanışmamıştır ve tanışmak da istememiştir, Richard'ın kaba ve çekilmez biri olduğunu duymuş ve uzak durmayı planlamıştır. Ancak tanıştıktan sonra fikri değişir. Richard, Meave ile ölene kadar evli kalır. Hatta Meave Leakey, ilerleyen zamanlarda böbrek yetmezliği olan Richard'a bir böbreğini bile bağışlar.

Richard Leakey'nin anne ve babası Louis ve Mary Leakey, Afrika'da insan evrimi çalışmalarına büyük katkılar yaptılar.

Richard, ilk böbrek bağışını ise onunla yıllardır konuşmayan kardeşi Philip'ten almıştır. Philip, Richard'ın yoğun isteklerine kayıtsız kalamayıp böbreğini bağışlamayı kabul etmiştir.

Richard Leakey ve Hominid Çetesi

Bu yıllarda paleoantropoloji dünyasında fosil keşifleri yarışı büyür. Etiyopya Afar bölgesinde güçlü akademisyenler Donald Johanson ve Tim White, Lucy kod adı ile bilinen *Australopithecus afarensis* keşfini 70'li yıllarda duyurur ve paleoantropolojinin yükselen yıldızları olurlar. Richard'ın, hem arazi deneyimi hem de bilimsel altyapısı kuvvetli olan bu akademisyenler ile arkadaşlığı kısa sürede düşmanlığa dönüşür. Richard Leakey Kenya'da Turkana havzasında Koobi Fora lokalitesinde çalışmalarını yoğunlaştırır. Richard, fosil avcısı Kenyalı Kamoya Kimeu'yu işe alır ve Kamoya birçok insan atası fosili keşfeder. Taş aletler gibi birçok arkeolojik buluntunun yanı sıra Komaoya Kimeu'nun yapmış olduğu en ünlü keşiflerden biri 1,6 milyon yıl öncesine tarihlendirilen Turkana Oğlanı adı ile bildiğimiz *Homo (ergaster) erectus* bireyidir. Bu fosil o döneme kadar bilinen bütüne en yakın erken insan fosilidir. Bunun dışında Richard'ın "Hominid Çetesi" (Hominid Gang) adını verdiği araştırma takımı, *Homo habilis* gibi erken insan türleri ve iri yapılı *Australopithecus*lar olarak bildiğimiz *Paranthropus boisei* ve *Paranthropus aethiopicus* türlerinin fosillerini de keşfetmiştir. Bu arada Meave Leakey, Koobi Fora lokalitesinde Bernard Ngeneno tarafından keşfedilen KNM-ER 1470 nolu yaklaşık 2 milyon yıl öncesine tarihlendirilen *Homo rudolfensis* fosil parçalarını büyük bir titizlik ve yetenek ile birleştirir, ortaya neredeyse bütün bir kafatası çıkar. Richard bu fosili hemen babası Louis'e göstermek için götürür. Louis ve Richard, İngiltere'de yaptırıkları jeolojik tarihlendirmede bu fosili 2,6 milyon yıl öncesine tarihlendirir ve *Homo* cinsinin ilk türü olduğunu iddia ederler, çünkü bu fosil öncülleri olan *Australopithecus*lardan daha büyük beyin hacmine sahiptir, bu da onun bize yani *Homo* cinsine daha yakın

olduğunu, *Australopithecus* ve *Homo* arasında bir tür olabileceğini düşündürür. Ancak daha sonra tarafsız yapılan jeolojik tarihlendirme çalışmaları fosili 2 milyon yıla tarihlendirir ve bu tarih Leakey ailesini pek sevindirmese de bilim dünyasında genel kabul görür.

Baba Leakey'nin ölümü

Bu önemli keşif Richard ve babası arasındaki buzları eritir. Richard babasını bir kalp krizi sonucu Londra'da kaybeder. Louis Leakey'nin nerde öldüğü hakkında da çok dedikodu vardır. Kimileri onun Jane Goodall'ın annesi Vanne Morris-Goodall (gerçek ismi Margaret Myfanwe Joseph) ile ilişkisi olduğu, onun evinde kalp krizi geçirdiği rivayetinde bulunur. Hatta Louis'in Jane Goodall'ın Afrika'da primat çalışmalarına olan cömert desteğinin arkasında annesi ile olan ilişkisi olduğu rivayet edilir. Jane, Dian Fossey ve Birute Galdikas gibi Leakey'nin "meleklerinden" biridir. Jane'in annesi ve babası 12 yaşında iken ayrılırlar. Bir biçimde Jane'i Kenya'da yaşayan bir arkadaşı Nairobi yakınlarındaki çiftliklerine davet eder ve orda Louis Leakey ile iletişim kurar. Louis oracıkta Jane'i kendi sekreteri olarak işe alır. Böylece Jane'in primatlar üzerine çalışmaları Louis'in özel desteği ile başlar. Jane'in annesi Vanne bir roman yazarıdır ve insanın evrimi ile çok ilgilidir, hatta bu konuda Louis ile kitaplar yazar⁴. Lo-

uis ve Vanne arasında özel bir ilişki olduğu, hatta karısı Mary Leakey'nin alkol bağımlılığının bu nedenle arttığı da söylenir.

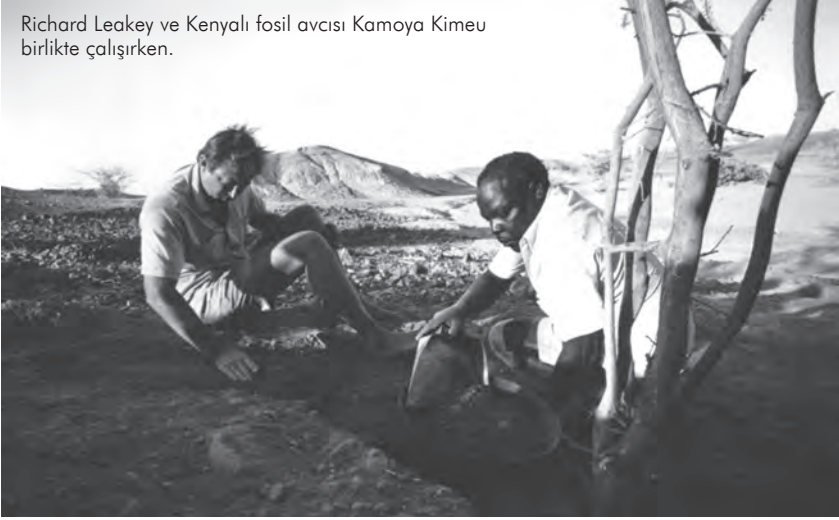
Fildişi ve gergedan boynuzu kaçakçılığına karşı mücadele

Afrika'da fildişi ve gergedan boynuzu kaçakçılığı çok büyük bir problem olduğu için dönemin Kenya başkanı, Richard'ı 1989 yılında Kenya Yaban Hayatı Servisi'ne başkan olarak atadı. Richard yoğun uğraşları sonunda Dünya'nın dikkatini buraya çekmeyi başardı. 12 ton kadar kaçak fildişi ve gergedan boynuzunu yakarak bunların fil ve gergedanlar olmadan bir değeri bulunmadığını dünyaya duyurdu. Böylece Afrika'da kaçakçıların hedefi olurken ayrıca bu tür kaçak canlı parçalarının ekonomisinin büyük olduğu Çin'e karşı da savaş açmış oldu. Daha da ileri giderek yaban hayatı servisinde kurduğu koruma ordusuna kaçakçı görürlerse öldürme yetkisi verdi. Richard, Kenya Yaban Hayatı Servisi'ndeki yönetici görevinden hükümetin bu kurumdaki yolsuzluklar ile ilgili soruşturma başlatmasından dolayı 1994 yılında istifa etti. Ayrıca Richard Leakey'nin salt kendi inisiyatifinde kararlar alması, bu konuda uluslararası lobi oluşturmaları, özellikle Kenya halkının sınıf çelişkilerine, sosyo-ekonomik yapısına yeterince hassasiyet göstermeyişi de eleştirildi⁵.

Richard Leakey sağ elinde *Australopithecus* kafatasını, sol elinde ise *Homo habilis* kafatasını tutuyor. Fotoğraf 1977 yılında Marion Kaplan tarafından çekilmiştir.

Richard Leakey ve Kenyalı fosil avcısı Kamoya Kimeu birlikte çalışırken.

Richard uçak kazasında ayaklarını kaybediyor

Richard henüz genç yaşlarda hafif uçak kullanmasını öğrenir; böylece karasal yoldan ulaşamayacağı yerlere uçakla gider. Kenya Yaban Hayatı Servisi'ni yönettiği dönemde dört kişi ile yaptığı bir yolculuk sırasında uçak motor arızası verir ve düşer. Yolcular fazla yara almadan kurtulur, ancak bir ağaca takılı kalan uçakta Richard iki dizinden çok ciddi yaralar alır ve iki bacağı dizlerinden aşağı kesilir. Richard kazanın bir sabotaj olduğunu iddia eder, ancak bu kanıtlanamaz. Ardından 2015 yılında tekrar yaban hayatı koruma servisine yönetim kurulu başkanı olarak atanır. Fakat Richard'ın başkan olduğu bu dönemde Tsavo East Ulusal Parkında koruma altındaki 11 gergedanın içtikleri tuzlu su zehirlenmesinden dolayı ölmeleri onun başını ağrıtır⁶. Gazeteciler Richard döneminde, kaçakçıların öldürdüğünden daha fazla gergedanın koruma amaçlı yer değiştirme sırasında ve koruma altındaki uygunsuz koşullardan dolayı öldüğünü iddia ederler.

Richard, Helsinki'ye geldiğinde araca rahat girip çıkabilmesi için yerden yüksek bir araç ayarlamak zorunda kalmıştı. Bacaklarının diz kısmından altı olmadığı için eğilmesi zor oluyordu.

Richard'a eleştiriler

Richard, Angelina Jolie ve Brad Pitt'in, kendisinin hayatını konu alan bir film çekeceği haberini duyurmuştu⁷. Bu proje halen gerçekleşmedi. Neden gerçekleşmediği hakkında bir

açıklama yapılmadı ancak Richard Leakey hakkında özellikle bilim insanlarının ileri sürdüğü olumsuz iddialar etki etmiş olabilir. Hatta 1995 yılında paleontolog Martin Pickford ve Eustace Gitonga'nın yazdığı *Richard Leakey: Master of Deceit*⁸ adlı kitap Richard'ın medya tarafından bilinmeyen bazı özelliklerini gözler önüne serdi. Kitap güncelliğini hâlâ korumakta. Pickford ve Gitonga bu kitapta Richard'ı "babasının Doğru Afrika prehistorya mirası üzerine konmuş, doktorası olmayan bir otokrat" olarak tanımlar. Richard'ın, Leakey aile geleneğinin devamı olarak, Nairobi Ulusal Müzesi'ni yönettiği sıralarda (1968-1989) hangi bilim in-

Richard Leakey, 12 ton kadar kaçak fildişi ve gergedan boynuzunu yakarak bunların fil ve gergedanlar olmadan bir değeri bulunmadığını dünyaya duyurmuştu.

sanlarının müzede ya da Kenya'da paleoantropoloji ve paleontoloji ara- zı çalışmaları yapacağına, tarafsızlıktan uzak, kendi inisiyatifine göre izin verdiği ileri sürüldü^{9,10}. Richard'ın bu tavrı birçok düşman edinmesine de neden oldu. Pickford bu akademisyenlerden biri ve bu duruma sessiz kalmadı. Ayrıca Pickford, Leakey gibi Kenya'da büyümüş bir İngiliz. Richard ile liseyi birlikte okumuş, çok yakın arkadaşlar, birlikte büyümüşler. Bu yakınlıkları daha sonradan çatışma yaşamalarına engel olamamış.

Nairobi Ulusal Müzesi'nde Leakey ailesi egemenliğine karşı Eustace Gitonga gibi bazı Kenyalı araştırmacılar, müzeciler ve bürokratlar alternatif olarak Kenya Halk Müzesi'ni kurarlar ve böylece Leakey ailesinin kişisel kararlarından mağdur olan araştırmacılara alan açarlar. Buna karşın Leakey ailesi Kenya'da sadece ulusal müzenin paleontolojik ve paleoantropolojik araştırmalara izin verme hakkının olduğunu ileri sürerek halk müzesini tanımaz ve çatışmayı derinleştirir. Birçok Kenyalı araştırmacı ve müzeciler ulusal müze üzerinde Leakey ailesi tekelinin sona ermesi, halk müzesinin tüzel kişiliğinin tanınması gerektiği görüşünü destekler. Ulusal müze kurulduğu günden beridir, müzenin paleontoloji bölümü yöneticiliği bir Leakey'den

diğer Leakey'e el değiştirmiştir. Şu sıralar Richard Leakey'nin eşi Meave Leakey ulusal müzenin paleontoloji bölüm yöneticisidir.

Richard'ın akademik eksikliği, 2002 yılında Stony Brook Üniversitesi'nin (New York, U-SA) sembolik olarak verdiği doktora ve profesörlük unvanı ile giderilmiş oldu. Richard, "İhtiyacım olduğunda, diğer birçok üniversiteden farklı olarak sadece Stony Brook bana yer verdi ve planlarımı destekleyerek Afrika'da yeni bir şeyler yapmayı kabul etti" diyerek Stony Brook Üniversitesi ile olan ilişkisini belirtir. 2005 yılından bu yana Leakey ailesinin diğer üyeleri ve Stony Brook Üniversitesi ortaklığı ile kurduğu, insan evrimi araştırmaları ile ünlü Turkana Havzası Enstitüsü'nün başkanlığını sürdürüyordu. Aynı zamanda Richard'ın eşi Meave Leakey de Stony Brook Üniversitesi'nde profesör ve Turkana Havzası Enstitüsü'nün de eş başkanıdır. Kızları Louise Leakey de hem Stony Brook Üniversitesi'nde profesördür hem de Turkana Havzası Enstitüsü'nde çalışmaktadır.

Richard'ın en büyük hayali Kenya'nın başkanı olmaktır. Richard, bedeninin insan atalarının evrimleş-

Richard, bedeninin insan atalarının evrimleştiği ve manzarasına âşık olduğu Büyük Rift Vadisi'ni yüksekten gören bir yere gömülmeyi vasiyet etmişti. Ailesi Richard için vasiyetine uygun bir yer buldu.

tiği ve manzarasına âşık olduğu Büyük Rift Vadisi'ni yüksekten gören bir yere gömülmeyi vasiyet etmişti. Ailesi Richard için vasiyetine uygun bir yer buldu.

DİPNOTLAR

- 1) <https://leakeyfoundation.org/about/the-leakey-family/>
- 2) <https://www.turkanabasin.org/>
- 3) <http://insanevrimi.blogspot.com/2015/05/richard-leakey-konusmasnn-ozeti.html>
- 4) https://www.amazon.com/Books-Vanne-Morris-Goodall/s?rh=n%3A283155%2Cp_27%3AVanne+Morris+Goodall

- 5) https://www.science.org/doi/full/10.1126/science.280.5369.1507c?casa_token=KtgJZOWJaoAAA:qWUjXkw10thHJvYlk2E5nP7kh_AeUs-QGxYEisaiV_JOFus1itSI9oxaWimpXdtLCTWkcgM9gJL3dQ
- 6) <https://www.savetherhino.org/africa/kenya/all-rhinos-translocated-to-tsavo-east-national-park-have-died/#:~:text=On%2026%20July%202018%2C%20the,in%20Tsavo%20East%20National%20Park.>
- 7) <https://www.standardmedia.co.ke/entertainment/index.php/local-news/2000182804/kenyan-conservationist-richard-leakey-says-his-angelina-jolie-directed-movie-to-be-shot-in-the-country>
- 8) <https://www.amazon.com/Richard-Leakey-Master-deceit/dp/9991630473>
- 9) <https://www.nature.com/articles/35069232>
- 10) <https://www.science.org/doi/full/10.1126/science.292.5515.198>

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

yeni baskılarıyla kitapçılarda

50 soruda evren
Çağlar Sunay

50 soruda büyük patlama kuramı
Metin Hotinli

50 soruda insanın tarihöncesi evrimi
Metin Özbek

YZ'nin adaleti, adaletsizliklerle dolu bu dünyada birçoğumuza çekici geliyor. Makinelere insanlardan daha çok güveniyoruz. Sayısallaştırılmış adaletin daha adil ve kusursuz olacağını düşünüyoruz. Peki, YZ düşündüğümüz gibi daha adil, kusursuz ve insan karar vericilerin zayıflıklarından arındırılmış mı? İnsanların mı yoksa YZ'nin mi daha isabetli kararlar verebileceği tartışmasının dışında suç ve nedenleri üzerine eğilmek daha adil bir dünya için daha uygun bir çalışma alanı olacaktır.

ABD'de yaşayan Kristin Livdahl ve kızı, Youtube'daki bir beden eğitimi öğretmeninin “ayağınızda bir ayakkabıyı tutarak uzanın ve yuvarlanın” gibi meydan okuma (challenge) önerilerini yerine getirmeye çalışarak eğleniyorlardı. Kötü hava koşulları nedeniyle dışarı çıkamayan küçük kız, Alexa'dan yeni bir meydan okuma önerisi istedi. Alexa, web'i araştırdı ve *Our Community Now* (<https://ourcommunitynow.com/>) adlı haber sitesinde bulduğu bir meydan okumayı kızı önerdi: Şarj cihazını elektrik prizine yarıya kadar yerleştir ve açıkta kalan uçlarına madeni parayla dokun.

Neyse ki kızın annesi yanındaydı ve hemen müdahale etti. *Our Community Now* sitesinin ilgili haberi bir yıl önce yayımlanmıştı (<https://ourcommunitynow.com/news-national/watch-out-parentsthe-viral-outlet-challenge-has-kids-doing-the-unthinkable>) ve okuyucular Tiktok'ta yayılan bu tehlikeli meydan okuma modasına karşı uyarılıyordu. Alexa, meydan okumayı bağlamından bağımsız olarak siteden almış ve kızı iletti. Livdahl, kızının böyle bir şey yapmayacak kadar akıllı olduğunu ama olaydan sonra kızıyla

internetten veya Alexa'dan gelen hiçbir şeye güven-meme konusunda tekrar sohbet ettiklerini söyledi.

CNN'e konuşan Amazon sözcüsü, müşteri güveninin yaptıkları her şeyin merkezinde yer aldığını ve Alexa'nın müşterilere doğru, alakalı ve yardımcı bilgiler sağlamak üzere tasarlandığını ve gelecekte benzer bir durumun tekrar yaşanmaması için Alexa'yı güncellediklerini duyurdu (http://lite.cnn.com/en/article/h_b057ce6b4b579949280c148625481795).

Ancak *Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust* (Yapay Zekâyı Yeniden Başlatma: Güvenebileceğimiz Yapay Zekâyı İnşa Etme) kitabının yazarlarından Gary Marcus, bu olayı mevcut YZ'nin (Yapay Zekâ) günlük fiziksel veya psikolojik dünyayı anlamadaki yetersizliğinin bir göstergesi olarak değerlendiriyor. Marcus, günümüzde gerçekten güvenilir bir YZ'ye sahip olmadığımızı ve buna ulaşabilmek için daha fazla verinin ötesinde bazı temel gelişmelere ihtiyacımız olduğunu savunuyor (<https://www.cnn.com/2021/12/29/amazons-alexa-told-a-child-to-do-a-potentially-lethal-challenge.html>). Hâlihazırdaki YZ teknoloji-

lerinin sınırlılıklarını dikkate almak insanlara yardımcı olmak üzere tasarlanmış ses asistanlarını tehlikeli hale getirebiliyor. Livdahl'in on yaındaki kızı, Alexa'nın önerisinin sonuçlarını az çok hesap edebilir. Ama çizgi filmlerin etkisinde kalan daha küçük yaştaki çocukların Süpermen veya Pokemon gibi uçmaya çalıştıklarını düşününce küçük bir çocuğu ses asistanıyla baş başa bırakmanın beklenmedik sorunlara neden olabileceğini hesaba katmak gerekiyor.

Bununla ilişkili bir diğer sorun da YZ uygulamalarına (en azından henüz!) kendilerinde olmayan özellikler atfedilmesi. Tabi bunda sosyal sorunları teknoloji ile çözebileceğini düşünen teknoloji şirketlerinin payı büyük. Fakat toplumsal ilişkileri teknoloji ile yeniden düzenleme girişimlerinin yeterince sorgulanmaması ve teknolojik düzenlemelerin tarafsızlığı (ve bu nedenle daha makbul olduğu) hakkındaki önyargılar ciddi riskler içeriyor. Bu bağlamda, ocak ayında duyurulan iki gelişmeye dikkatinizi çekmek isterim.

Birincisi, Yargıtay'ın YZ sisteminin 2023'te devreye gireceğini duyurmasıydı. Yargıtay'ın 2021 değerlendirmesi toplantısında Yargıtay Başkanı Mehmet Akarca, YZ tabanlı sistemlerin dünyanın çeşitli ülkelerinde kullanıldığını ve bunun Yargıtay'da da kullanılması gerektiğini belirtmişti. Emsal nitelikteki kararlara daha kolay erişilebilmek ve içtihat tutarlılığını sağlamak amacıyla geliştirilen YZ sisteminin 2023'te hizmet vermeye başlaması planlanıyor. Geliştirilecek sistemle emsal kararlar ile kanun değişikliklerinin takibi kolaylaşacak; hakimler için 200-300 sayfalık dosyaların özetlerinin oluşturulmasıyla savcılık ve müzakere süreçlerinin hızlandırılması sağlanacak; yurttaşlar ve avukatlar, ellerindeki delil ve verileri sisteme girerek davayı kazanma ihtimallerini öğrenebilecekler (<https://www.youtube.com/watch?v=bENVdLP57T8>).

İkinci gelişme ise Çinli bilim insanlarının, gerçek bir savcı gibi kendi suçlamalarını yapabilecek bir YZ sistemi geliştirdiklerini duyurmalarıydı. Ülkenin en büyük ve en yoğun bölge savcılığı olan Şanghay Pudong

Halk Savcılığı tarafından geliştirilen ve test edilen sistemin, davanın sözlü açıklamasına dayanarak yüzde 97'den fazla doğrulukla bir suçlamada bulunabileceği iddia ediliyor. Sistem bir ölçüde karar alma sürecinde savcılarının yerini alabilecek. Hukuk alanında YZ kullanımı Çin için yeni bir uygulama olmadığı gibi ABD ve Almanya'da da kanıtları değerlendirmek, hükümlülerin yeniden suç işleme olasılıklarını tahmin etmek, şartlı salıverme vs. için YZ'den yararlanılıyor. Fakat projenin baş bilim insanı, Profesör Shi Yong, bu sistemlerin hiçbirinin suçlama ve ceza (önerme) sürecine katılmadığını belirtiyor. Bu tür kararları verebilmek için sistemin her şeyden önce dava dosyasındaki yararlı bilgileri alması ve suçla ilgisi olmayan bilgileri ayıklaması gerekiyor. Ayrıca yazılım, karmaşık, sürekli değişen insan dilini bir bilgisayarın anlayabileceği standart bir biçime dönüştürmeli. YZ savcısı, bir masaüstü bilgisayarda çalışabiliyor. 2015'ten 2020'ye kadar 17.000'den fazla dava kullanılarak eğitilen sistem Çin'deki sekiz yaygın suçu (kredi kartı dolandırıcılığı, kumar, tehlikeli sürüş, kasıtlı yaralama, resmi görevleri engellemek, hırsızlık, sahtekârlık, kavgaya ve sorun çıkarmak) belirleyip davacı olabiliyor. Shi, sistemin yükseltmelerle beraber daha sonra daha az yaygın olan suçları da tanıyabileceğini ve bir şüpheliye karşı birden fazla suçlamada bulunabileceğini ö-

ne sürüyor. Bu gibi YZ sistemlerinin kullanımı gündeme geldiğinde sıkça sorulan sorular yine karşımıza çıkıyor. Guangzhou şehrinden bir savcı % 97'den fazla doğruluğun yüksek bir oran olmasına karşın yine de hatalı durumlar olabileceğini ve böyle bir durumda kimin sorumlu olacağını sorguluyor: Savcı, makine veya algoritmanın tasarımcısı? Bunun yanında savcılar, bilgisayar bilimcilerin işlerine bu kadar karışmasından memnun kalmayacaklar ve özerkliklerini kaybetmek istemeyeceklerdir. Ama daha da kötüsü YZ savcının, geçmiş deneyimlere göre karar verecek olması. Bu nedenle, insan savcılarının aksine toplumsal değişimi kavramakta yetersiz kalacaklar (<https://www.scmp.com/news/china/science/article/3160997/chinese-scientists-develop-ai-prosecutor-can-press-its-own-interestingengineering.com/chinese-scientists-created-an-ai-prosecutor-that-can-press-charges>).

Bu iki gelişmeden sonra bir de Ergin Yıldızoğlu'nun "Mahşerin Atlıları Çoğalıyor" yazısında (<https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/ergin-yildizoglu/mahserin-atlilari-co-galiyor-1896434>) mahşerin atlılarına YZ'yi de eklemesiyle beraber aklıma Umut Sarıkaya'nın "Sayısalıcı Faşizmi" adlı hikâyesi geldi. Hikâye şöyle başlıyordu: "Dünya bu zamana kadar sözelci yöneticiler tarafından yönetildi de ne oldu? Artık yönetimi gerçek zekâyâ, bilime teslim etmenin zama-

Adaletin YZ ile sağlanacağı iddiası birçoğumuza sempatik gelebiliyor. Ancak YZ'nin adaleti, yaygın kanının aksine insanlardan ve değerlerinden bağımsız değil.

nı geldi...” Acaba Sarıkaya’nın sayısalci faşizmi gerçek mi oluyordu?

Yargıtay’ın geliştireceği YZ sistemi hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş. Geliştirilecek sistemin dosyaların özetlerini çıkarmada ne kadar başarılı olacağı bir yana dava açmak isteyenlere kazanma ihtimallerinin sunulması oldukça karmaşık bir hedef. Davacı, sistemin yanıtına bakıp “kazanma ihtimalim düşük” deyip dava açmaktan vazgeçebilir. Daha tehlikelisi, hakim de aynı sistemden yararlanarak kendi yargılarından şüphe duyabilir ve risk almamak için sistemin kararlarına boyun eğebilir. Çin’in geliştirdiği YZ savcı hakkında da çok fazla bir şey bilmiyoruz. Yeni teknolojiler hakkında abartılı iddialar duymaya alıştık. Belki Çin’in YZ savcısı da bunlardan biri olacak. Sonuç ne olursa olsun Çin’in YZ savcısı ne son olacak ne de uygulama Çin’le sınırlı kalacak. YZ; hapis cezaları, kefaletle serbest bırakma, mahkeme öncesi tutukluluğa karar verme, tekrar suç işleme olasılığı hakkında ürettiği risk puanları ile adalete rehberlik etmeye devam edecek. Anglo-Amerikan hukuk sistemlerinde, suçluluğu değerlendirmeye yönelik araçlar birkaç on yıldır kullanılıyordu. Son yıllarda bu araçlar yapay öğrenme ve YZ (yazının devamında YZ, yapay öğrenmeyi kapsayacak biçimde kullanılmıştır) ile güçlendirildi. Diğer Avrupa ülkeleri de bu sistemleri, bütçeleri küçültmek, meşruiyeti artırmak ve davaların aşırı yükünü ele

almak gibi nedenler bağlamında ele alıyorlar (Završnik, 2021).

Her şeyi verileştirmek yönünde ciddi bir eğilim var. Geri dönüş yok ama kullanılan sistemlerin sınırlılıklarının göz önünde bulundurularak çalışmalarının düzenlenmesi; hakimlerden yurttaşlara kadar işleyişlerinin herkesçe bilinebilir, şeffaf, ve hesap verebilir olması gerekiyor.

Bir artı birin sonucunun kişilerden bağımsız olarak her zaman ve her yerde iki olduğunu, kimsenin bu doğruyu değiştirmeye gücünün yetmeyeceğini bilmek insana huzur veriyor. Bu nedenle adaletin YZ ile sağlanacağı iddiası birçoğumuza sempatik gelebiliyor. Ancak YZ’nin adaleti yaygın kanının aksine insanlardan ve değerlerinden bağımsız değil.

YZ algoritmaları tarafsız mıdır?

YZ’nin adaleti, adaletsizliklerle dolu bu dünyada birçoğumuza çekici geliyor. Makinelere insanlardan daha çok güveniyoruz. Sayısallaştırılmış adaletin daha adil ve kusursuz olacağını düşünüyoruz. Peki, YZ düşündüğümüz gibi daha adil, kusursuz ve insan karar vericilerin zayıflıklarından arındırılmış mı?

Bu soruya yanıt ararken öncelikle söz konusu YZ’nin on yıllardır kullandığımız bilgisayar sistemlerinden farklı olduğuna dikkat etmek gerekiyor. Yıllarca bilgisayarlar insanların kendilerini programladıkları gibi çalıştılar. Bu nedenle bir öngörüle-

bilirliğe sahiplerdi; neyi, nasıl yaptıkları onları tasarlayanlara bağlıydı. Günümüzdeki YZ ise öğrenme ve öğrendiklerine dayanarak tahminlerde bulunma yeteneğine sahip. Dolayısıyla daha öncesinde yazılım, çalışabilmek için bilmesi gereken her şeyi önceden biliyorken günümüzdeki veriye dayalı YZ sistemleri kendilerine doğrudan öğretilmeyen şeyleri de öğrenebiliyorlar.

YZ sistemlerinin toplumsal hayata yayılmasıyla beraber medyada algoritmalarından daha çok söz ediliyor. Ancak algoritmaları açıklamak için kullanılan kimi benzetmeler (örneğin yemek tarifi) günümüzde yapay öğrenmenin etkili olduğu YZ algoritmaları için pek uygun değil. Çünkü tasarımcının baştan sona tasarladığı ve kontrol ettiği bir süreçten çok girdilere, girdilerin ağırlıklarına ve veri setlerine göre şekillenen bir süreç var. Yüz ve ses tanıma, dil çevirisi, otonom araçlar, tıbbi teşhis, finansal yönetim, envanter yönetimi, ürün geliştirme, üretim, suç işleyenler hakkındaki risklerin değerlendirilmesi gibi alanlarda kullanılan YZ algoritmaları, halihazırda gerçekleşmiş veya meydana gelmekte olan olaylar hakkındaki verilerdeki istatistiksel örüntüleri belirliyor ve bundan yola çıkarak gelecek hakkında tahminlerde bulunuyor. Bazı YZ araçları, nesnel doğruların ve yanlışların olduğu ikili kararlar vermek üzere tasarlanıyorlar. Örneğin, bir şeyin var olup olmadığına karar verdiklerinde kararlarının doğruluğu test edilebiliyor ve bilinebiliyor. Kararları etik veya değerlerle ilişkili olmadığından bir değer sistemine veya etik çerçeveye ihtiyaç duymuyorlar. Tümör ya kötü huyludur ya da değildir; YZ, elindeki verilere dayanarak bununla ilgili isabetli tahminlerde bulunabiliyor. Burada değerlerin herhangi bir etkisi yok. Otonom araçlar da normal koşullarda aynı nesnellikle hareket ediyorlar: Işıktaki dur, hız sınırına uy, bir sokak tabelasını takip et vb. Çoğu zaman bu nesnellik yeterli olabiliyor. Ama bir çocuk aniden yola fırladığında aracın bir değer sistemine göre karar vermesi (belki çocuğa zarar vermemek için araçtaki veya dışarıdaki yolcuların yaşamını tehlikeye atarak) gerekiyor (Forrest, 2021).

YZ düşündüğümüz gibi daha adil, kusursuz ve insan karar vericilerin zayıflıklarından arındırılmış mı?

YZ, bir hükümlünün tekrar suç işleme olasılığını veya kefaletle serbest bırakmaya uygun olup olmadığını tahmin ettiğinde de bu değerlerden bağımsız bir karar olmuyor. Örneğin ABD'de bazı eyaletlerde kullanılan ve sanığın tekrar suç işleme olasılığını hesaplayan COMPAS'ın (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions) siyahlara ve beyazlara yaklaşımı farklı olabiliyor. COMPAS, 80 dolarlık bir bisiklet çalmaktan tutuklanan genç bir siyah kadının tekrar suç işleme riskini yüksek bulurken bir mağazadan yaklaşık 80 dolarlık eşya çalan 41 yaşında, sabıkalı (sabıkaları arasında silahlı soygun da var!) bir beyaz erkek için daha düşük bir risk puanı hesaplayabiliyor. İki yıl sonra, genç kadın herhangi bir suçtan tutuklanmazken adam binlerce dolarlık elektronik cihaz çalmaktan sekiz yıl hapse mahkûm ediliyor (age).

COMPAS'ın siyahların aleyhine işlediği ve var olan eşitsizlikleri derinleştirdiği hakkında eleştiriler var. COMPAS'a göre siyahların tekrar suç işleme oranları yüksek olmasına rağmen siyahlar COMPAS'ın hesapladığından daha az suç işliyorlar. Beyazlarda ise tam tersi oluyor; COMPAS'ın beyazlar için hesapladığı oran, gerçek hayattakinden daha düşük (Završnik, 2021). Elbette COMPAS'ı geliştirenler ırkçı değerlerini yazılıma kodlamıyorlar. Ama nasıl oluyor da COMPAS ırksal ve sınıfsal eşitsizlikleri yeniden üreten bir sistem haline geliyor?

YZ algoritmalarının üç temel bileşeni var ve tahminleri bu üç bileşene bağlı: Girdiler, girdilerin ağırlığı ve veri setleri. Bu bileşenler, sistemi geliştiren ve uygulayanların değerleri ve benimsedikleri etik çerçevelerle ilişkili. Hesaplanan riskin sayısalılığı, hesaplamanın değerlerden bağımsız ve salt sayısal olduğu anlamına gelmiyor.

Girdiler

Bir insanın davranışlarını öngörebilmek için önce onun davranışlarını nelerin belirlediğine karar verebilmek gerekiyor. Forrest'ın (2021) basit örneği bile insanlar hakkındaki tahminlerin ne kadar zor ve karma-

şık olabileceğini göstermekte. Sabah uyanan bir kişinin kahvesini sabah egzersizinden önce mi yoksa sonra mı içeceğini nasıl en doğru biçimde tahmin edebiliriz? Bunun için önce kişinin egzersiz geçmişine ve kahve içme alışkanlıklarına bakmamız gerekir. Eğer kişi daha önce sabahleyin hiç egzersiz yapmadıysa kahvesini sabah egzersizinden önce içme ihtimali oldukça yüksektir. Kişinin nerede olduğu da (evde, otelde, havaalanında) egzersiz yapmasını zorlaştıran veya kolaylaştıran etkenler olduğundan soruyu yanıtlarken yardımcı olacaktır. Ayrıca kişiye özel durumlar da olabilir. Belki bir maratona hazırlanıyordur veya doktor kilo vermesi gerektiğini söylemiştir. Sabah egzersizini yapmadığında suçluluk hissetmektedir.

Görüldüğü gibi algoritmamızın yararlanabileceği çok fazla girdi tipi var ve daha doğru bir tahmin için hangi girdilerin seçileceği önemli. Girdileri seçerken önümüzde üç yöntem vardır. Birincisi, YZ yazılımının girdileri belirlemesidir. Günümüzdeki veriye dayalı YZ yazılımları belirli bir görevde kendini daha iyileştirmek için gerekli girdileri seçebilmektedir. İkincisi, insanların gerekli girdileri seçmesidir. Üçüncüsü ise iki yöntemin bileşimidir. YZ ilk girdileri seçer ve insanlar bu girdileri gözden geçirerek yeniden ayarlarlar. Yazılımı tasarlayan veya kullananlar ırk, cinsiyet, engellilik gibi ayrımcılığa neden olabilecek belirli girdilerin göz ardı edilmesi veya bunlara odaklanılması için yazılıma müdahale edebilirler. Fakat işin içine insanlar girdiğinde,

insanların seçimlerini ve ayarlamalarını neye göre yaptığı önem kazanır: Neden A girdisi değil de B girdisi seçilmiştir?

Forrest (2021), ABD'de hükümlülerin yeniden suç işleme olasılıklarını tahmin eden YZ sistemlerinde girdilerin seçimi ve insanların bundaki rolü hakkında bir şeffaflık olmadığını belirtiyor. Suç geçmişi, ilk tutuklanma yaşı, mevcut yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, ikamet durumu, çalışma geçmişi, madde kullanımı gibi standart girdilerin yanında antisosyal tutum, otoriteye direnç ve "kültürel yatkınlıklar" gibi daha belirsiz girdiler de var. Tasarımcılar, birçok insanın geleceği hakkında kritik kararların verilmesinde etkili olan bu sistemlerde hangi girdileri seçtikleri ve seçimlerini neye göre yaptıkları hakkında şeffaf davranmasalar da paylaştıkları bazı belgelerden, geliştirdikleri teknolojinin bazı teorik modellere dayandığı biliniyor.

Girdilerin ağırlığı

Bir girdinin ağırlığı, girdinin algoritmadaki göreceli ağırlığını yansıtır. Tek girdili bir algoritmadaki girdinin ağırlığı doğal olarak % 100 oluyor. Ama girdi sayısı arttıkça hangi girdinin ağırlığının ne olacağı değişebiliyor. Girdilerin seçiminde olduğu gibi ağırlıklarının belirlenmesinde de farklı yollar izlenebiliyor. Teknolojik araçlarla veri setini gözden geçirerek girdilerin göreceli ağırlıklarını belirlemek olanaklı olduğu gibi insanlar da girdilerin algoritmadaki ağırlığına müdahale edebiliyor.

Fakat girdilerin ağırlıklarının belirlenmesi de genel kabul görmüş

Çinli bilim insanları, gerçek bir savcı gibi kendi suçlamalarını yapabilecek bir YZ sistemi geliştirdiklerini duyurdular. Şanghay Pudong Halk Savcılığı tarafından geliştirilen ve test edilen sistemin, davanın sözlü açıklamasına dayanarak yüzde 97'den fazla doğrulukla bir suçlamada bulunabileceği iddia ediliyor.

bir standarda dayanmıyor. ABD’de kullanılan COMPAS ve PCRA gibi araçlar girdilerin ve ağırlıklarının belirlenmesinde genellikle kriminoloji teorisi ve araştırmalarına dayanıyorlar. Forrest’in (2021) vurguladığı gibi söz konusu kriminoloji teorilerinin ileri sürdüğü tezler tartışmalı ve bu tezlerin bütün bir adalet sistemini tasarlamak için normatif bir çerçeve olarak kabul edilmesi doğru bir yaklaşım değil. Girdilerin ağırlığının ne olacağı hakkında ulusal bir fikir birliği olmadığı gibi ağırlıkların ayarlanması için yönergeler veya ulusal standartlar da yok.

Forrest’in (2021) verdiği örnekte olduğu gibi bir YZ sistemi, tutuklamaların posta koduyla çok güçlü bir korelasyona sahip olduğunu belirleyerek posta koduna yüksek bir ağırlık verebilir. Daha sonra bu algoritmayı inceleyen bir insan, posta kodunun ırk için dolaylı bir veri olduğunu fark edip ırksal uygunsuzluğu önlemek için girdinin ağırlığını azaltabilir. Belki veri setinin zaman aralığı boyunca o mahallede Durdur ve Ara (Stop and Frisk) uygulamalarının etkisini (çünkü aramaların hedefinde daha çok beyaz ırktan olmayanlar vardır <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1198/016214506000001040>) bildiği için bu kararı vermiştir. Belki de ırkın girdi olarak kullanılması hakkındaki ilkelerinden dolayı

bu müdahaleyi yapmıştır. Ama her halükarda yazılımın siyahlara karşı ırksal önyargılı ve adil olmayan tahminler yapmasının önüne geçen bir hamledir. Ancak Forrest’in (2021) vurguladığı gibi ağırlıklarının değiştirilmesine rehberlik eden standart bir politikanın ve şeffaf bir sürecin olmaması tam tersine de neden olabilir; algoritmayı değerlendiren kişi posta kodunun ağırlığını az bularak artırabilir ve farkında olmadan toplumun dezavantajlı kesimlerinin daha fazla ayrımcı politikalara maruz kalmasına neden olabilir.

Veri setleri

Dünyada gördüğümüz ve yaptığımız her şeyi işlevsel bir YZ veri setine indirgeyebiliriz. Böylece YZ’ye bir sonraki hamlemizi kestirebilme olanağı da veririz. Daha önceki egzersiz ve kahve örneğinde olduğu gibi yaşamımızın kayıt altına alınmış kısmı arttıkça YZ sistemlerinin tahminleri güçlenir.

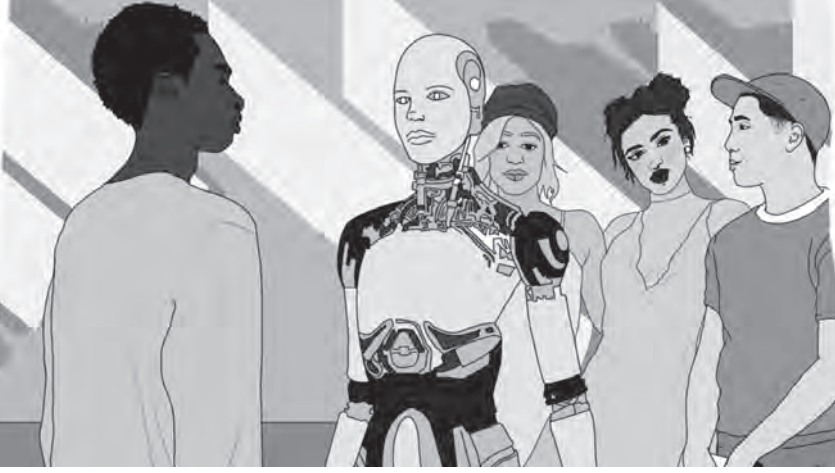
Ancak girdilerin ve ağırlıkların belirlenmesindeki sorunlar veri setlerinin seçiminde de kendini gösterir. Kullanılabilecek veri setleri hakkında kurallar ve düzenlemeler; içerik veya doğruluk açısından veri setlerinin incelenmesi için evrensel standartlar yoktur. YZ sisteminin yararlanacağı, tahminlerde bulunmak için kendini eğiteceği veri setlerini insanlar seçer. Seçim süreci,

hatalar veya önyargılar içerebilir. Ya da veri seti eksiktir! Örneğin, suçlular hakkında tahminler yürütülen sistemlerde beyaz yakalı suçlarla ilgili kayıtlar daha görünmezdir. Ayrıca veri setlerindeki kayıtlar gerçekleştikleri tarihsel, sosyal, politik ve kültürel anları yansıtır. Dolayısıyla belirli koşullarda ortaya çıkan bir olayın tekrarlayacağını bir garantisi yoktur. Çünkü suçu oluşturan unsurlar ve politik uygulamalar zaman içinde değişir. Örneğin kenevir yetiştirme, kullanma, bulundurma veya satma daha önce hem eyalet hem de federal düzeyde suç olarak kabul edildiğinden veri setlerinde bununla ilgili suç kayıtları vardır. Fakat bugün ABD’de birçok eyalet kenevir ile ilgili birçok davranışı suç olmaktan çıkarmıştır. Hatta bu kararın öncesinde bile bazı eyaletlerde bununla ilgili tutuklamaların seyrekleşmesi ve yetkililerin kenevirle uğraşmak yerine daha büyük hedeflere yönelmeyi tercih etmesi, suça bakış açısının da zaman içinde değiştiğini ve yasa değişiminin sonradan geldiğini gösteriyor. Ceza kanunları da sürekli değişir; zina, eşcinsel evlilik, alkol satma ve bulundurma, ırklar arası evlilik vs. bir zamanlar suç sayılan eylemlerdi. Tam tersi de doğru; önceden suç olarak görülmeyen eylemler artık suç olabilir. Örneğin bir zamanlar ABD’de afyon satışı da bugünkü kadar düzenlenmemişti ve daha serbestti. Dolayısıyla bugün yargılanan birini veri setlerindeki artık suç teşkil etmeyen kayıtlarla değerlendirmek doğru bir yaklaşım mıdır?

Toplumsal yaşamın dinamikliğinin en güzel örneklerinden biri New York City’de uzun yıllar uygulanan Stop and Frisk programı. Bu programa göre New York City polisi suçu önleme amacıyla yolda giden bireyleri durduruyor, sorguluyor ve üstünü arıyordu. Polisin suç oranının yüksek olduğu belirli mahallelere konuşlandırılmasıyla suçların oluşumu, tekrarlanması veya artmasının önlenebileceği düşünülüyordu. Fakat orantısız biçimde en çok durdurulup arananlar New Yorklu siyahlar oldu. 2013’te Yargıç Shira Scheindlin, mahkemeye sunulan Stop and Risk’te genç si-

Stop and Frisk programına göre New York City polisi suçu önleme amacıyla yolda giden bireyleri durduruyor, sorguluyor ve üstünü arıyordu. Polisin suç oranının yüksek olduğu belirli mahallelere konuşlandırılmasıyla suçların oluşumu, tekrarlanması veya artmasının önlenebileceği düşünülüyordu. Fakat orantısız biçimde en çok durdurulup arananlar New Yorklu siyahlar oldu.

ABD’de bazı eyaletlerde kullanılan ve sanığın tekrar suç işleme olasılığını hesaplayan COMPAS’ın siyahlara ve beyazlara yaklaşımı farklı olabiliyor. COMPAS’ın siyahların aleyhine işlediği ve var olan eşitsizlikleri derinleştirdiği hakkında eleştiriler var.

yah erkeklerin önemli ölçüde aşırı tutuklandığı iddiasını destekleyen istatistiksel raporlar sonrasında uygulamanın anayasaya aykırı olduğuna hükmetti, programda derhal değişiklik yapılmasını istedi ve değişiklikleri denetleyecek bir gözlemci belirlenmesi çağrısında bulundu. Sonrasında New York’ta çeşitli mahkeme kararlarıyla bu uygulamalar değiştirildi. Ama daha önceki kararlar veri setlerinden silinmediğinden algoritmaların çalışmasını (yani gelecekteki kararları) etkilemeye devam etti.

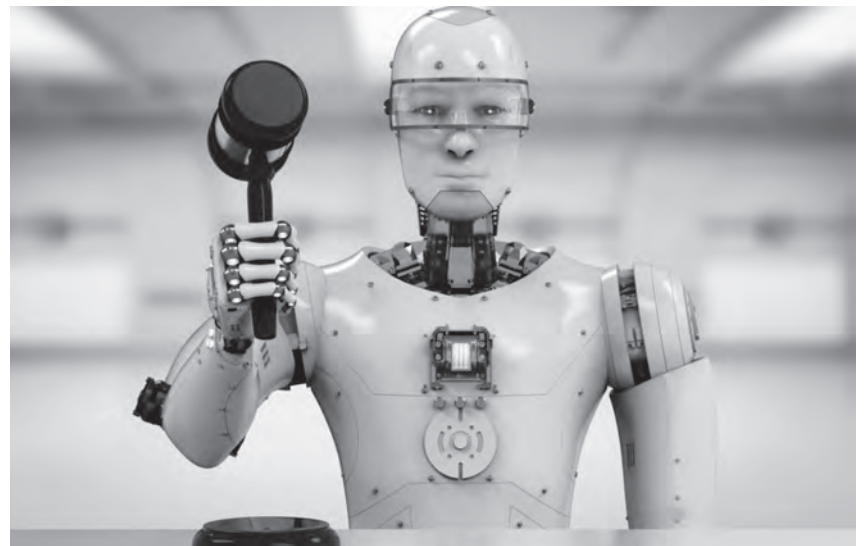
Kısacası bir YZ sistemi, gelecek hakkında tahminlerde bulunan bir kristal küre değil. İnsanların tekrar suç işleme ihtimalini tahmin etmek için, belirli bir zaman dilimindeki tüm tutuklamalardan oluşan bir veri seti kullandığında, artık suç olmayan verilerin ve değişen koşulların geleceğe dair hatalı öngörülere neden olabileceğine dikkat etmek gerekiyor. Çünkü gerçek hayatta insanlar adaletsizliklere karşı değişim için mücadele ediyorlar. Toplumsal mücadelenin sürekliliği sonucunda bir değişim gerçekleşiyor ama değişimi yansıtmayan veri setleri adaletsizlikleri yeniden üretebiliyor.

YZ sistemlerine içsel değerler

Yolda arabayla giderken aniden bir çocuk önünüze fırladı. Durma gibi bir şansınız yok. Ya direksiyonu kırıp kaldırımda giden yaşlı çift çarpacaksınız ya da çocuğa... Ne yapardınız? Bu sorunun genel geçer bir

yanıtı yok; her bir insan uzun uzadıya düşünerek belirli bir etik çerçevede yanıt vermeye çalışır. Otonom araçlar da benzer bir durumda karar vermek zorunda kaldıklarında tasarımcıların (bilinçli veya bilinçsiz) gömüldüğü etik değerlere göre hareket edecektir. Bu çok uç ve otonom araçların çok nadir karşılaşacağı bir örnek olabilir ama hükümlülerin yeniden suç işleme olasılıklarını hesaplayıp şartlı tahliyelerini öneren, bir zanlının kefaletle serbest bırakılıp bırakılamayacağına karar veren ve ileride suç işleyip işlemeyeceğini tahmin eden sistemler tasarımcıların algoritma, girdi, girdi ağırlığı ve veri seti seçimi yaparken etkisinde oldukları etik çerçevelerin izlerini taşırlar. Hayal edildiği gibi, saf sayısal bir adalet söz konusu değildir.

Forrest’ın (2021), ABD’deki kullanılan YZ sistemlerine karşı en temel eleştirisi bu sistemlerin yararlı bir bakış açısına dayanması ve çoğunluğun yararını gözetmesi, bunu yaparken de amaçların araçları haklılaştırdığını düşünmesidir.

Forrest’ın (2021), ABD’deki kullanılan YZ sistemlerine karşı en temel eleştirisi bu sistemlerin yararlı bir bakış açısına dayanması ve çoğunluğun yararını gözetmesi, bunu yaparken de amaçların araçları haklılaştırdığını düşünmesidir. Forrest (2021), bu faydacı bakış açısına karşı her bireyin eşit haklara sahip olduğunu, toplumun geneli hakkında elde edilen istatistiksel doğruluk-tansa adaletin bireysel düzeyde ele alınması gerektiğini savunuyor. Bir diğer deyişle insan; ırkından, ebeveynlerinin geçmişteki hatalarından, yaşamak zorunda olduğu mahalleden dolayı dezavantajlı olmamalı. YZ araçları klasik faydacı yaklaşımlarla bir bireyin mahkeme öncesi hapsedilmesinin genel olarak topluma fayda sağlayacağını öngördüğünde, çoğunluğun refahına öncelik veriyor. Ancak sıkça hatalı risk değerlendirmeleri yapıyor. Forrest’a (2021) göre insanların yaşamı hakkındaki kritik kararların hata payı % 30 civarında olan bu araçlara dayandırılması, bu araçların tasarımcılarının ve kullanımını onaylayan yetkililerin, adalettense belirli verimliliklere öncelik verdiğini gösteriyor. Bu yararlı yaklaşımla YZ sisteminin tasarımında sorulan sorular, seçilen girdiler ve girdilere verilen ağırlıklarla değer sistemleri tasarıma içsel hale gelirler.

Sistemler karar verirken basitçe örüntüleri değerlendirmez veya temel istatistiksel hesaplamalar yap-

maz. Daha en başında sistemin hangi amaçla tasarlandığı önemlidir. Örneğin cezalandırmanın nasıl olacağına karar verirken sistemin amacı hükümlüleri yeniden topluma entegre etmek mi olacaktır yoksa yasaları çiğnediği için kişiyi cezalandırmak mı? Suçu azaltmayı hedefleyen bir sistem geçmiş verilere dayanarak hangi cezaların suçu azalttığını tahmin etmeye çalışır. Buna karşın hedef hapsedmek yerine suçlunun rehabilitasyonu ise suçluların topluma yeniden entegrasyonunu sağlayan örüntüler araştırılır. Böylece YZ aracının amacı, verilere bakma ve kullanma şeklini dolaylı olarak çerçeveler.

Girdilerin seçimi tarafsız değildir. Örneğin tasarımcı girdi olarak ırkı (veya onun yerine geçebilecek mahalle, gidilen okul, ilk tutuklanma yaşı vb. girdileri) seçebilir veya YZ'nin otomatik olarak belirlediği ırk girdisini olduğu gibi kabul edebilir. Irkın, bir girdi olarak kabul edilmesi veya edilmemesi hakkında genel kabul görmüş bir görüş yoktur; ırkı bir girdi olarak kabul etmek ya da etmemek teknolojiyi geliştirenlerin ve gelişiminde etkili olan otoritelerin kendi kararlarıdır. Irk, bir girdi olarak kabul edilmezse onun yerine geçebilecek mahalle, ilk tutuklanma yaşı, gidilen okul gibi girdileri de çıkarmak gerekir mi? Bu kararları, kim ve hangi bilgiye dayanarak vermektedir? Algoritmanın tasarımcısı, sadece sayısal nedenlerle (!), doğruluk oranını artırmak için girdi seçimine müdahale edebilir. Fakat tasarımcının değerlerden bağımsız olduğunu düşündüğü saf

Risk puanları hesaplamak yerine suçun sosyal, yapısal ve psikolojik itici güçlerini anlamak için kullanılabilecek YZ araçları da geliştirilebilir.

sayısal kararı bile tasarım sürecinin başında karar verilen amaca ulaşılabilmeyi sağlayacak bir doğruluk oranı ile ilgilidir.

Önceki bölümde belirttiğim gibi tasarımcılar girdilerin ağırlıklarını yeniden düzenleyebilir ve bazılarının ağırlığını sıfırlayarak algoritmadaki etkilerini yok edebilir. Tasarımcının girdilere müdahalesi, kişisel görüşünden, sosyal bilimlerdeki bir uzlaşıdan veya bir kontrol biriminin yönlendirmesiyle olabilir. Günümüzde kullanılan bu sistemlerin girdi seçimleri ve ağırlıkları, veri setleri, algoritmalar vs. hakkında bir şeffaflık olmasa da yayımladıkları bazı belgeler var. Ama yayımlanan belgeler, söz konusu sistemlerin sonuçlarının bir suçlunun üzerinde hiçbir kontrolünün olmadığı yapısal eşitsizliklerden etkilendiğini ve özellikle bu eşitsizlikleri giderecek ayarlamaların yapılmadığını gösteriyor. Böylece kullanılan YZ sistemleri adaleti sağlamak yerine var olan eşitsizlikleri yeniden üretmenin aracı haline gelebiliyorlar (age).

Örneğin COMPAS, tasarımında

dikkate aldığı risk faktörlerinin yakın zamandaki kriminoloji literatürüne dayandığını belirtiyor. Bu, Forrest'ın (2021) altını çizdiği gibi insanların algoritmanın tasarımında bizzat yer aldığını gösteriyor. COMPAS'ın yararlandığını açıkladığı teorilere baktığımızda ise (girdileri tam olarak bilmesek de) ebeveynlerinin sabıkası olan bireylerin tutuklanmasının veya hapsedilmesinin daha olası görüldüğünü anlıyoruz. Bir diğer teoride, kendisinden zengin kişilerin arasında yaşayan ama istediklerini elde etmek için olanakları sınırlı bireyin suç davranışına yol açan bir gerginlik yaşayabileceği öne sürülüyor. Böylece düşük gelirli ve beyaz olmayan Amerikalıların suçluluk potansiyeli ön kabulüyle yola çıkılıyor. Suç oranının yüksek olduğu sosyal konutlarda büyümüş biri otomatikman yüksek riskli olarak nitelendiriliyor. Devlet desteğinden yoksun, koşulları yetersiz bir okulda eğitim hayatında devam etmektense bir an önce iş gücüne katılmak için okulu bırakan birinin risk oranını artırıyor. Bu gibi teorilerin gölgesinde geliştirilen sistemler ne kadar tarafsız olabilir?

Princeton Bilgisayar Bilimi Bölümü'nden Arvind Narayanan'ın söylediği gibi "kodun doğru çalışıp çalışmadığını sormak yeterli değildir. Ayrıca toplumu daha iyi mi yoksa daha kötü mü yaptığını sormalıyız. Bu elbette yargılamayı içerir ve saf bir bilgisayar bilimi problemi değildir." (<https://www.cs.princeton.edu/news/patrolling-intersection-computers-and-people>).

İnsan yargıçların kararları kusursuz değildir. Irk, cinsel tercih veya etnik köken gibi basmakalıp argümanlar ve yasaklanmış kriterler ge-

nellikle yargıları etkiler. Hatta Danziger, Levav ve Avnaim-Pesso'nun (2011) araştırmasına göre davanın yemekten önce mi yoksa sonra mı görüldüğü bile yargıcın şartlı tahliye kararını etkileyebilmekte, yargıç yemekten sonra şartlı tahliye kararı vermeye daha meyilli olmaktadır. Bu durumda, acıkmayan ve dikkati dağılmayan sistemler daha adil midir?

İnsanlar hakkında tüm yaşamlarını etkileyebilecek değerlendirmeler yapan YZ araçları, tasarımlarında söz sahibi olan kişilerin yanlılıkları ve varsayımları ile doludur. Fakat gerçek adalet için suçlunun mevcut koşullarını gözden geçirmek ve buna dayalı olarak ortaya çıkan riskleri değerlendirmek gerekir. Forrest'ın (2021) vurguladığı gibi arka planında bir kişinin içine doğduğu dünyanın onu muhtemel bir suçlu haline getirdiği iddiasına sahip araçlar gerçek adaleti sağlayamaz.

İnsan yargıçlar her zaman doğru kararlar vermeseler de (en azından teoride) verdikleri her kararda adalet ve doğruluk için çaba gösterirler. Toplumsal hareketler hukuk siste-

mini buna zorlar. Ama % 100 adalet hedefinden vazgeçilerek şu an kullanılmakta olan sistemlerin % 70 doğruluk oranının standart hale gelmesi adaletin geleceği açısından tehlikeli bir durumdur. En azından şu an için bu sistemlerin yargıçların yerini almadığı ve sadece kararlarında yargıçlara yardımcı olduğu söylenebilir. Fakat insanların bilgisayar sistemlerinin sonuçlarını kabullenme ve risk almama eğilimini de göz önünde bulundurmalı. Yargıç, insanlardan çok daha fazla faktörü dikkate alarak bir sonuca ulaşan YZ sistemleriyle uyumlu karar verme doğrultusunda psikolojik bir baskı hissedecektir.

Adaleti sağlamak için kullanılan YZ sistemlerinin geliştirilmesinde ve yönetiminde, şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması kadar bu sistemleri kullanan hukukçuların ve sistemlerin sonuçlarından etkilenen yurttaşların günümüzdeki YZ'nin sınırlılıkları ve tarafsız (nötr) olamayacakları hakkındaki farkındalıklarının artırılması da önemli. Buna karşın YZ'yi mahşerin yeni bir atlısı olarak görmüyorum. Geç-

mişte birçok teknolojide olduğu gibi şimdi de iktidar sahiplerinin istek ve gereksinimleri ile şekillenen bir YZ var. Barabas vd.'nin (2018) savunduğu gibi, risk puanları hesaplamak yerine suçun sosyal, yapısal ve psikolojik itici güçlerini anlamak için kullanılabilecek YZ araçları da geliştirilebilir. İnsanların mı yoksa YZ'nin mi daha isabetli kararlar verebileceği tartışmasının dışında suç ve nedenleri üzerine eğilmek daha adil bir dünya için daha uygun bir çalışma alanı olacaktır.

KAYNAKLAR

- 1) Barabas, C., Virza, M., Dinakar, K., Ito, J., & Zittrain, J. (2018, January). Interventions over predictions: Reframing the ethical debate for actuarial risk assessment. In *Conference on Fairness, Accountability and Transparency* (pp. 62-76). PMLR.
- 2) Danziger S, Levav J and Avnaim-Pesso L (2011) Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108(17): 6889-6892.
- 3) Forrest, K. B. (2021). When Machines Can Be Judge, Jury, and Executioner: Justice in the Age of Artificial Intelligence.
- 4) Završnik, A. (2021). Algorithmic justice: Algorithms and big data in criminal justice settings. *European Journal of criminology*, 18(5), 623-642.

INTERNETTEN
YA DA
POSTA YOLUYLA
DERGİMİZE ABONE
OLABİLİRSİNİZ

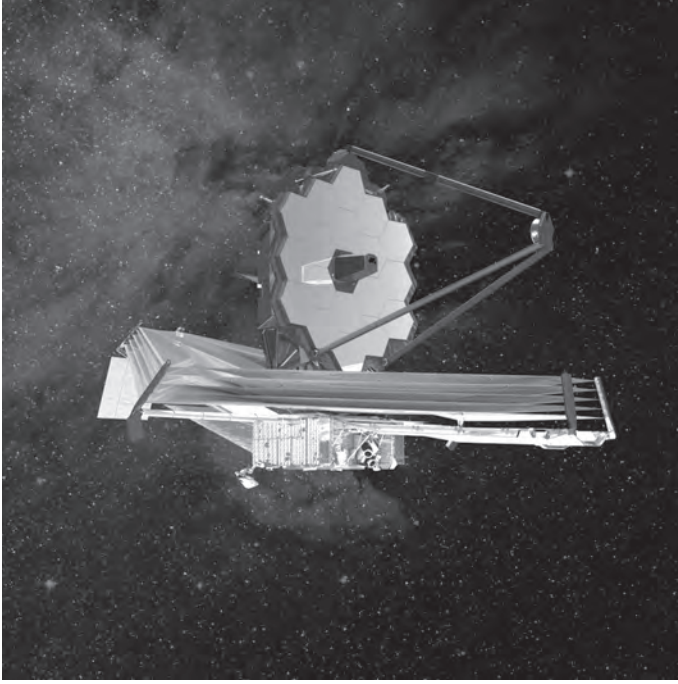
Yeni Ülke

AYLIK FİKİR DERGİSİ

Abone Olmak için
Kıtapçılarda, İnternette

James Webb Uzay Teleskobu hangi kapıları aralayacak?

İnsanlığın evrene bakan en büyük gözü olma yolunda ilerleyen James Webb Uzay Teleskobu, fırlatıldığı günden bu yana ilgi odağı olmaya devam ediyor. Bilim dünyasını Hubble Uzay Teleskobunun fırlatılmasından beri belki de en çok heyecanlandıran proje olan Webb teleskobunun günümüz bilimindeki birçok sır perdesini aralaması ve insanlığın evreni algılayışını yeni ufuklara taşıması bekleniyor.

Hazırlayanlar:
Cem Oran, Özgür Can Özüdoğru

2 5 Aralık 2021 günü, Noel bayramı olmanın ötesinde bir anlam taşıyordu astronomi camiası için. Fransız Gine'sinde bulunan fırlatma merkezine getirilen Avrupa Uzay Ajansı'na ait Ariane 5 roketi, içinde insanlığın şu güne kadar yarattığı en hassas ve kırılgan uzay yüklerinden birini taşıyordu: James Webb Uzay Teleskobu. 10 milyar dolarlık mega projenin bu aşamada artık başarısız olma şansı yoktu. Fırlatma sırasında her şeyin iyi gitmesi ve teleskobun bir an önce görevine başlaması gerekiyordu. Olası bir hata durumunda teleskop hayati bir hasar alırsa bir daha bilim insanlarının bu kadar pahalı ve iddialı bir proje için bütçe bulması belki de mümkün olmadığından, pek çok astronom uzun zamandır bu kadar heyecan verici bir geri sayım ve uzaya fırlatılış izlememişti.

İnsanlığın evrene bakan en büyük gözü olma yolunda ilerleyen James Webb Uzay Teleskobu (James Webb Space Telescope), fırlatıldığı günden bu yana ilgi odağı olmaya devam ediyor. Bilim dünyasını Hubble Uzay Teleskobunun fırlatılmasından beri belki de en çok heyecanlandıran proje olan Webb teleskobunun günümüz bilimindeki birçok sır perdesini aralaması ve insanlığın evreni algılayışını yeni ufuklara taşıması bekleniyor. Peki, Webb teleskobu insanlık için hangi kapıları aralayacak? Webb'i farklı kılan ne? Astronominin çılgın projesinin açacağı yeni ufukları arkadaşlarımız sizler için derledi.

James Webb Uzay Teleskobuna kısa bir bakış

Webb teleskobu tarafından aralanacak kapılara geçmeden önce size teleskobun ana yapısı, bulunacağı yörünge ve işleyişi hakkında biraz fikir verelim. Adımı önemli NASA bürokratlarından biri olan James Webb'den alan teleskobun, fırlatıldığı günden itibaren astronomide büyük atılımlar yapılmasını sağlamış Hubble Uzay Teleskobunun ömrünü tamamlamasının ardından onun yerine geçmesi düşünülüyordu. Bu nedenle, Hubble Uzay Teleskobunun fırlatılmasından hemen iki yıl sonra, 1996'da proje üzerine çalışılmaya başlandı ve teleskobun ilk planlanan fırlatılış tarihi 2007 olarak belirlendi. Fırlatıldığı güne kadar Webb teleskobu projesine 300'den fazla üniversite, 29 ABD eyaletinin yönetimi ve 14 ülkenin uzay ajansı aktif olarak katkı sağladı. Öyle ki, bu derece geniş kapsamlı bir işbirliğiyle yapılmış bir teleskobun daha önce görülmediği söylenebilir. Günümüzde çoğu gözlemevinde kullanılan aynalı türde teleskoplar, odaklanan noktadan daha çok ışık toplanabilmesini sağlamak için merkezindeki bir merceğe ışık gönderen aynalarla çevrilidir. Fakat camları yontarak elde edilen aynalar çok hassas optik cihazlardır ve bundan dolayı da uzaya herhangi bir hasar almadan çıkarılmaları oldukça zahmetlidir. Webb teleskobu gibi iddialı bir projenin üstesinden

gelmesi gereken ilk büyük problem buydu, çünkü Webb teleskobunun Hubble'inkinden neredeyse 4 kat daha büyük bir aynaya sahip olması düşünülüyordu. Peki, bu derece büyük bir ayna nasıl olup da roket içerisinde zarar görmeden uzaya fırlatılabilir? Bilim insanları bu sorunun üstesinden, altıgen şeklinde 18 aynayı çember oluşturacak şekilde dizip yaklaşık 6,5 metrelik dev bir ayna oluşturarak geldi. Daha ufak aynalar üretip sonradan onları birleştirmek, hem üretimi kolaylaştıracak hem de teleskobun çoklu aynadan oluşan sisteminin katlanarak daha ufak bir alana sığmasını sağlayarak uzaya daha kolay ve güvenli bir şekilde çıkılması mümkün olacaktı.

Bilim insanlarının Webb teleskobu projesini geliştirirken düşündükleri bir mesele de teleskobun yörüngede nereye konuşlandırılacağıydı. Dünya'nın yörüngesinde bulunan bir teleskobun en büyük sorunu, zaman zaman gözleyeceği cismin Dünya'nın arkasında kalması ve görece hızlı yörüngesinden ötürü özellikle bir gökcisminin ışık eğrisini çizdiği zamanlar sık sık dönüş sebebiyle ölçümlerin sekteye uğramasıydı. Dünya yerine Güneş etrafına oturmuş bir yörünge, çok daha stabil ve tutarlı ölçümler alınmasını sağlayabileceğinden makul bir seçenektir. Bu nedenle Güneş etrafındaki stabil bölgeler her zaman uzay teleskopları için en çok tercih edilen yerlerden olmuştur. Güneş, kütleçekimi nedeniyle tüm gezegenleri kendi etrafında kütleçekimsel açıdan görece dengede bir yörüngede tutar. Fakat kütleçekim etkisi uygulayan tek cisim Güneş değildir, kütle olan her şey kütleçekim yaratır. Dolayısıyla herhangi bir gezegene yaklaştığı zaman Güneş'in kütleçekim etkisine ek olarak o gezegenin de kütleçekim etkisi hissedilmeye başlar. Cisimlerin kütleçekim aracılığıyla etkileşimlerini araştıran klasik mekanik, bizlere kütlesi olan ve biri diğerinin etrafında dönen her cismin arasında, kütleçekimin hiç etki etmediği -yani iki tarafın yarattığı kütleçekimin dengeye ulaştığı- beş adet noktada olduğunu söyler ve bu noktalara "Lagrange noktaları" denir. Güneş ile Dünya arasında beş Lagrange noktası bulunur ve bu noktalara gönderilen

uzay araçları dengede kalarak Güneş etrafında stabil bir yörüngeye otururlar. Webb teleskobu için de uygun görülen yörünge böyle bir Lagrange noktasıydı; Webb'in Güneş ile Dünya arasındaki iki numaralı Lagrange noktasına konuşlandırılmasına karar verildi.

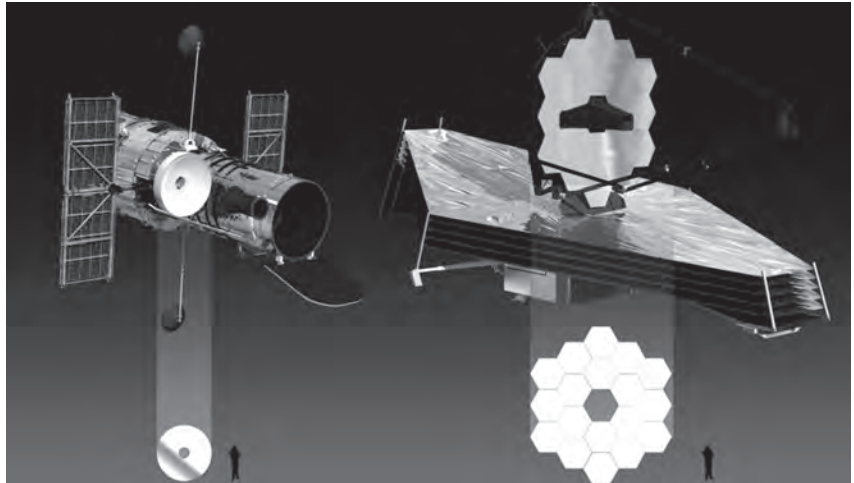
Webb teleskobu hakkında bahsedilmesi gereken bir başka mesele de üzerinde taşıdığı birbirinden gelişmiş son teknoloji gözlem araçları. Webb, yalnızca insan gözünün görebildiği dalga boylarında çalışmayacak. Bilhassa, insan gözünün görebildiği görüntü aralığından daha yüksek dalga boylu bir bölge olan kızılötesi dalga boyu aralığında görüntü yakalayacak. Üzerindeki aynalarda bulunan altın kaplama, kızılötesi dalga boyunu çok daha etkili bir şekilde yansıtmaya olanak tanıyacak. Aynanın yapı malzemesi olarak ise berilyum tercih edildi, çünkü berilyum oldukça hafif bir malzeme ve Webb teleskobunun kullanılacağı -200 derecelere varan düşük sıcaklıklarda morfolojisini kaybetmeden çalışmaya devam edebiliyor. Aynalar için önce berilyumdan plakalar oluşturuldu; sonra bu plakaların her birine oldukça hassas bir yontma işlemi uygulandı; en son olarak da üst yüzeyleri altınla kaplandı. Akabinde de her ayna için oluşturulmuş metal yuvalara aynalar dizildi. 18 adet tekil altıgen ayna, teleskobun birincil büyük ayna sistemini oluşturdu. Buradan yansıyan ışığı toplayan dev bir ikincil ayna ve o ikincil aynadan gelen ışığı toplayan üçüncül aynalar da yerleştirildiğinde

teleskop tamamlanmış oldu. Birincil aynaya ek olarak bu kadar çok aynanın kullanılıyor olmasının nedeni, yakalanan bolca ışığı tek bir noktaya odaklayıp o bölgede teleskoba bağlı olan gözlem araçlarının çok daha etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak. Webb teleskobu üzerinde bir adet 2048x2048 piksellik optik ve yakın-kızılötesi dalga boyu aralığını kaydedecek algılayıcılar, 1024x1024 piksellik orta-kızılötesi aralığında çalışacak bir algılayıcı, optik görüntü yakalama cihazları ve optik ile kızılötesi dalga boylarının bütününde faaliyet gösterecek bir tayfçeker bulunacak. Tayfçekerler, bir görüntünün içindeki ışığın hangi dalga boyu aralığında ne kadarlık bir parlaklıkta geldiğinin incelemesini sağlayan cihazlardır. Elde edilen tayf (spektrum) görüntüsü, gözlemlenen gökcisminin içerdiği maddelerin kimyasal özelliklerinin ve iç yapısının izlemesine olanak tanır. Webb teleskobu içinde bulunan tayfçeker, şimdiye kadar uzaya gönderilmiş en hassas tayfçeker olma özelliğine sahip ve bu nedenle özellikle ötegezegenlerin atmosferlerindeki madde yoğunluklarının dahi incelenebilmesi mümkün olacak. Ötegezegen atmosferleri, Webb teleskobunun aralayacağı kapılardan yalnızca birisi. Şimdi Webb teleskobu sayesinde keşfedilmesi umulan gizemlere göz atalım.

Kızılötesi genç evren

Webb teleskobu, Hubble'ın varisi olarak gelecekte onun yerini almanın yanı sıra, bilim dünyasına

James Webb Uzay Teleskobunun 6,5 metrelik aynasının Hubble Uzay Teleskobuyla kıyaslaması.

evrenin hiç olmadığı kadar derinlerine bakan yeni ve daha keskin bir “göz” sunacak. Uzaktaki gökcisimlerinden gelen ışığın uzayda yol alırken evrenin genişlemesi sonucu dalga boyu görünür kırmızının ötesine, tayfın kızılötesi bölümüne kayar. Bu süreç kozmik kırmızıya kayma olarak bilinir. Gözlenmek istenen gökcisminin uzaklığı arttıkça, daha güçlü bir kızılötesi görüşe ve dolayısıyla daha büyük bir kızılötesi teleskoba ihtiyaç duyulur. İşte Webb teleskobu, en eski gökadalardan gelen bu kozmik ışığı gözlemlemek için özel olarak tasarlandı. Hubble, ışığı bize Büyük Patlama’dan yaklaşık 500 milyon yıl sonra ulaşan gökadalara görebilirken, Webb teleskobu bundan daha da gerilere, Büyük Patlama’dan 50 milyon yıl sonrasına kadar gidebilecek. Webb teleskobunun görecekları arasında içerisinde ilk yıldızların toplandığı oluşum sürecindeki gökadalara da var; hatta daha önce hiç görülmemiş olan Popülasyon III yıldızlarını (Büyük Patlama’dan gelen ilkel malzemeden oluşan dev yıldızlar) dahi görebilmesi olasılıklar dahilinde.

Web teleskobunun diğer bir artısı, sahip olduğu hassas kızılötesi tayfçekeri sayesinde merceğine aldığı oluşum halindeki genç gökadalaların periyodik tablonun hangi elementlerini barındırdığını ve bu element bileşiminin zaman içerisinde nasıl evrimleştiğini inceleyebilecek olması. Genç gökadalaların bileşimi önemli, çünkü standart teori, ilk gaz bulutlarının, yıldızların ve gö-

kadaların çoğunlukla hidrojen den oluştuğu ve süpernovalar ve diğer patlayıcı olayların yavaş yavaş daha ağır elementleri oluşturduğunu söylemekle birlikte, Hubble’ın erişebildiği en uzaktaki kuasarlar (süper kütleli karadelikler tarafından desteklenen oldukça parlak ve dolayısıyla uzak mesafelerden tespit edilebilen gökada merkezleri) üzerinde yapılan gözlemler, bu gökcisimlerinin şaşırtıcı bir şekilde Güneş ile neredeyse aynı elementlerden oluştuğuna işaret ediyor. Görünüşe göre bu gözleme açıklık getirecek bilgiler evrenin daha erken dönemlerde (diğer bir deyişle daha uzak köşelerinde) yatıyor. Kısacası, karbon, oksijen, silikon ve altın gibi yaşam ve modern teknoloji için gerekli olan ağır elementlerin nihayetinde erken yıldızlarda oluştuğu biliniyor, ancak şu anda bunun nasıl gerçekleştiğine dair iyi bir kavrayışa sahip değiliz. Dolayısıyla ilk yıldız popülasyonlarının ne zaman oluştuğu ve bunların ilk galaksilerdeki maddenin yapı taşlarını nasıl meydana getirdiği sorusu günümüz biliminin en önemli sorularından bir olarak karşımızda duruyor ve Webb teleskobu bu sorulara cevap bulmamızı sağlayabilir.

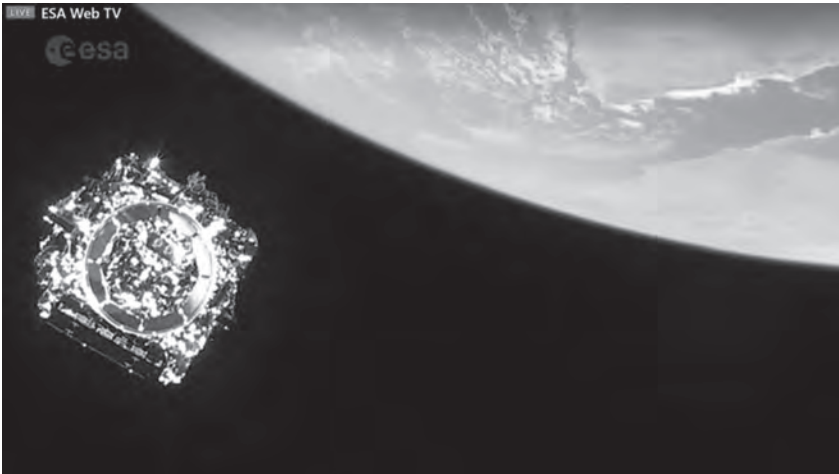
Buna ek olarak, Webb teleskobu karadeliklerin genç evrendeki rolü ve gökada merkezlerinde yer olan süper kütleli karadeliklerin nasıl oluştuğu hakkında da yeni bilgiler sağlayabilir. Güneş’ten yaklaşık 10.000 kat daha kütleli olduğu tahmin edilen hipotetik Popülasyon I-II yıldızlarının süpernova patlamala-

rı sonucu genç evrene büyük kütleli karadelikler bıraktığı düşünülüyor. Süper kütleli karadelikler Popülasyon III yıldızlarının geride bıraktığı bu karadeliklerin birleşmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir. Yani, Webb teleskobunun Popülasyon III yıldızlarının varlığını doğrulayıp doğrulayamayacağı meselesi kendi başına önem taşımakla birlikte karadeliklerin evrimi açısından da önemli bulgulara işaret edebilir.

Yine genç evrende karanlık maddenin rolü konusundaki bilgilerde de ciddi boşluklar var. Erken evrende var olduğu düşünülen karanlık maddenin oluşum halindeki gökadalarda ne miktarda bulunduğu, nasıl bir dağılım gösterdiği ve ne zaman gökada “halo”larında (gökada disklerinin dışında kalan bölgeler) toplandığı gibi sorular Webb teleskobunun elde edeceği bulgularla aydınlatılabilir. Bu, karanlık maddenin “soğuk”, yani yavaş hareket eden parçacıklardan mı, yoksa “sıcak”, yani hızlı hareket eden parçacıklardan mı oluştuğunu anlamak açısından da önemli. Çünkü gökadalaların oluşum hızının karanlık madde parçacıklarının karakterinden direkt olarak etkilendiği düşünüyor (örneğin, sıcak karanlık maddenin gökadalara meydana getirecek topaklanmalar oluşturmamasının daha yavaş bir süreç olacağı düşünülüyor). Dolayısıyla, gökadalaların evrim sürecine ilişkin Webb’in elde edeceği bulguların karanlık maddenin doğasına ilişkin önemli ipuçları sunacağı söylenebilir.

Diğer önemli bir konu, evrenin geniş zaman ölçeğindeki evrimini bilgisayar ortamında inceleyen simülasyonlar için oldukça önem taşıyan, genç evrene dair pek çok başlangıç koşulunun yeterli duyarlılıkta bilinmiyor oluşu. Örneğin, genç evrende maddenin yoğunlaştığı bölgelerdeki manyetik alan, spin ve türbülans gibi faktörler ve yine karanlık maddenin dağılımının daha iyi anlaşılması, daha net sonuçlar veren simülasyonların geliştirilmesi açısından çok değerli. Tüm bu önemli sorulara bakarak, Webb teleskobunun temel bilimsel hedefleri arasında genç evreni mercek altına alarak bu konulardaki bilgimizi ge-

James Webb Uzay Teleskobu, Ariane 5 roketinden ayrılıp seyir rotasına geçtikten sonra.

liştirecek yeni bulgular yakalamasının önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz.

Yakın evrene daha yüksek çözünürlükte bakmak

Webb sadece evrenin uzak geçmişini değil, yakın dönemlerini de mercek altına alacak. Bu alanda Hubble'in katkıları su götürmez olmakla birlikte, Webb teleskobunu evreni farklı açılardan gören bir göz olarak düşünmekte fayda var, zira Webb'in elde edeceği görüntüler Hubble'inkilerden farklı olacak. Hubble'in esas gücü görünür evrene odaklanmışken, Webb'in kızılötesi süper güçleri, onun kozmik tozun içinde Hubble'in görüşünden gizlenen bulutsuların, gökadalaların ve yıldız oluşum bölgelerinin tam kalbini görmesini sağlayacak. Yıldızların kozmik bulutsular (Örneğin, Orion Bulutsusu) içerisindeki madde topaklanmalarından doğduğu biliniyor. Ancak görünür ışık yıldız oluşum bölgelerini çevreleyen toz katmanları tarafından soğurulduğundan bunları optik bir teleskopla gözlemlemek mümkün değil. Işığı soğuran toz katmanları ısınarak gelen ışığı kızılötesi dalga boyunda tekrar yayınladığından, kızılötesi dalga boyunda yapılacak gözlemler toz bulutlarının ardını incelemek için idealdir.

Esasında Webb teleskobu kızılötesi bantta çalışan ilk uzay teleskopu değil; fakat en güçlüsü. Webb, yakın zaman önce emekliye ayrılan diğer bir kızılötesi uzay teleskobu olan Spitzer'den yaklaşık 1000 kat daha güçlü. Spitzer yıldız oluşum bölgelerine dair sınırlı çözünürlükte görüntü sağlayabiliyorken, Webb çok daha detaylı bir görüntü sunacak. Örneğin, Spitzer'in aksine, bir bulutsu içerisindeki yıldız oluşum bölgelerindeki birbirine yakın gök cisimlerini ayırt etmek Webb ile mümkün olacak; Spitzer bu tarz cisimlerinin ancak birbirinin içerisine geçmiş muğlak bir görüntüsünü elde edebiliyordu. Webb ile birlikte yıldız oluşum bölgelerinde yıldızların kümeler halinde nasıl oluştuğu incelenebilecek. Buna ek olarak, Webb'in keskin görüşü sayesinde sadece Samanyolu'ndaki değil, uzak

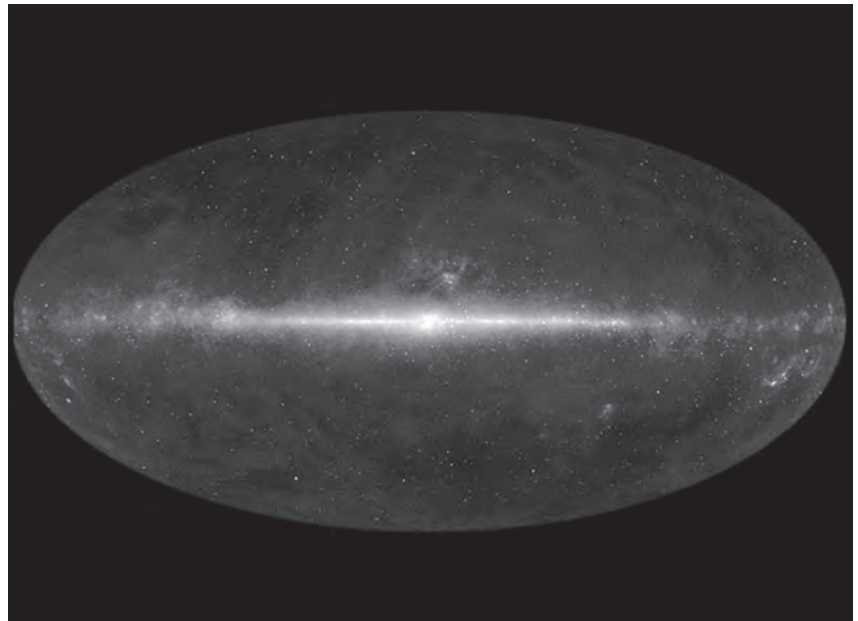
gökadalarındaki yıldız oluşum bölgelerini de incelemek mümkün olacak. Üstelik bu zamana kadar sadece büyük kütleli (Güneş'in yaklaşık 8 katı kütleyle sahip) yıldızların oluşum süreci gözlemlenebilirken, Webb ile Güneş boyutundaki yıldızların oluşumu da gözlemlenebilecek.

Webb teleskobunun Güneş Sistemimize ilişkin de önemli bulgular sunması bekleniyor. Bu anlamda, Güneş Sistemimizdeki dış gezegenler (yani Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Neptün) ve onların uydularındaki jeolojik ve meteorolojik etkinlikler Webb'in odaklanacağı önemli hedeflerden olacak. Örneğin, Mars'taki inaktif volkanlar üzerindeki bulut sistemleri ve küresel toz fırtınalarının oluşum ve evrimi hakkında bilgiler sağlayacak. Güneş Sistemimizdeki en az incelenmiş gezegenler olan Uranüs ve Neptün'ün atmosfer katmanlarını inceleyerek bu katmanlardaki kimyasal bileşikleri tespit edecek ve bulut yapılarını ve büyük fırtına sistemlerini haritalayarak bunların gelişimini izleyecek. Jüpiter'in iki büyük uydusu Europa ve Ganymede'nin buzdan kabuklarının altında yatan olası bir okyanusa sahip olup olmadıklarına dair ipuçları arayacak. Jüpiter'in diğer bir uydusu olan Io'da var olduğu düşünülen ancak bir türlü tespit

edilemeyen aktif yanardağları araştırarak. Güneş Sistemimizde yüzeyinde sıvı formda deniz ve göllere sahip olan Dünya dışı tek gök cismi olan Titan'ın (yine Jüpiter'in bir uydusu) mevsim ve yağmur döngüsünü inceleyecek.

Dış gezegenlerin ve uydularının yanı sıra Webb'in diğer bir hedefi Kuiper Kuşağı olacak. Kuiper Kuşağı, Neptün'ün yörüngesinden Güneş Sisteminin dış katmanlarına kadar uzanan ve kuyruklu yıldızlar, cüce gezegenler, asteroitler ve diğer donmuş madde enkazından meydana gelen bir kuşaktır. Buradaki gök cisimleri ışığı çok az yansıttığı için optik olarak görüntülenmeleri oldukça zordur. Webb kızılötesi gözü sayesinde buradaki nesneleri inceleyebilecek ve kimyasal bileşimlerini ortaya çıkarabilecek. Bu alanda yapılan çalışmalar bize Dünya'nın yüzeyinin dörtte üçünü kapsayan suyun kaynağı hakkında ipuçları verebilir. Dünya'daki suyun kaynağına ilişkin öne çıkan teorilerden birine göre, su gezegenimize erken dönemlerinde gerçekleşen çeşitli kuyruklu yıldız çarpmaları sonucu ulaşmış olabilir. Bu çarpmaların dinamiğini anlamak için Kuiper Kuşağı bünyesinde bulunan kuyruklu yıldızların ve diğer cisimlerin kimyasal yapılarını ve yörüngelerini araştırmak kilit öneme sahip.

NASA'nın kızılötesi uzay teleskobu Wide Field Survey Explorer tarafından kızılötesi dalga boyunda çekilmiş gökyüzünün tamamına ait bir görüntü. Kızılötesi dalga boyu aralığından da görüntü alacak olan James Webb Uzay Teleskobu, şu ana kadar başka kızılötesi teleskoplarda görülmemiş bir çözünürlüğe sahip olacak.

Ötegezegenler ve yaşanabilirlik

Webb teleskobu proje olarak ilk kez ortaya atıldığında henüz Güneş dışında başka bir yıldızın çevresinde dönen gezegenlerin olduğu bilinmiyordu. O günden bugüne yapılan gözlemler evrenin ötegezegenlerle dolu olduğunu gösterdi. Geliştirilen her teleskop, bizi bu ötegezegenlerin yapısını incelemeye bir adım daha yaklaştırırken, Webb teleskobuna ait olağanüstü yüksek çözünürlükte ve hassasiyetteki gözlem araçları, bugüne kadarki tüm gelişmelerin üstüne eklenecek yepyeni bilgiler sağlayacağı benziyor. Ötegezegen araştırmalarında gerçekleştirilmesi en zor olan görevlerden biri bu gezegenlerin atmosferlerinden veri alabilmek, çünkü bunun için gezegenin atmosferinden geçerken yol boyunca karşılaştığı bileşikler tarafından soğurulan ışığı yakalamak gerekir. Bu şekilde gelen az miktarda ışığı yakaladıktan sonra bir tayfçeker aracılığıyla elde edilecek tayf (spektrum), bu ötegezegenin atmosferinde bulunan madde yoğunluğu hakkında fikir verir. Ötegezegen atmosferi çalışmaları, özellikle astrobiyoloji araştırmaları için kilit öneme sahip, çünkü yaşama elverişli gezegenleri belirlerken özellikle bu gezegenlerin atmosferinde bulunan havanın kimyasal bileşenleri incelenmektedir. Webb teleskobu, koronograf denilen bir cihaz sayesinde ana yıldızdan gelen tüm ışığı bloklayarak yıldızın çevresindeki ötegezegenlerden gelen noktasal ışınları ya-

kalayabilecek. Bu ışınlar da -varsa- ötegezegenlerin atmosferlerinden bilgi taşıyacak. Dolayısıyla, yakın gelecekte Dünya benzeri ötegezegenlere ilişkin keşiflerin ciddi düzeyde artmasının olası olduğunu söyleyebiliriz. Kim bilir, belki bu gözlenen gezegenlerden yaşama elverişli onlar gelecekte göndereceğimiz sondaların ilk hedefi olabilir.

Elbette en çok ilgi çeken ve araştırılması beklenen alanlar Dünya benzeri ötegezegenler ve Dünya dışı yaşam olmakla birlikte, Webb teleskobunun gözlem zamanının belirli bir kısmını gaz devlerine de ayırması bekleniyor. Şu ana kadar yapılan gözlemlerin pek azında Güneş Sistemimizin gaz ve buz devleri olan Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Neptün'de olduğu gibi görece kalabalık ve birbirlerine yakın dev gezegenler görüldü. Bununla birlikte "Süper Dünya" veya "Mini Neptün" olarak da adlandırılan gezegenler Güneş Sistemimizde bulunmuyor ama kimi yıldızların etrafında gözlemlendi. Güneş Sistemimizde bulunmayan egzotik gezegenleri ve aynı zamanda sistemimizdeki gezegen bolluğunun temel nedenlerini Webb teleskobunun inceleyeceği yeni yıldız sistemleri sayesinde öğrenebiliriz.

Tüm bunlarla birlikte, ötegezegen bilimi için artık bir standart norm haline gelmiş olan ve yeni ötegezegenler keşfetmekte kullanılan geçiş metodu tekniği¹, yüksek miktarda ışık toplamaya ihtiyaç duyar. Bu da hem büyük aynalı, hem de gelişmiş cihazları bulunan

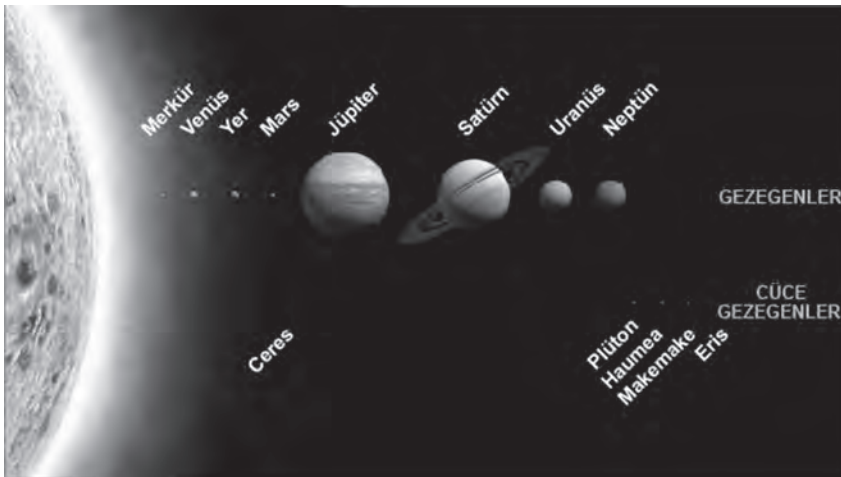
teleskoplarla sağlanabilir. Geçiş metodunu kullanarak keşfedilen ötegezegenler belirli bir boyutun üstünde olmalıdır zira daha küçük olurlarsa şu anki teleskoplar bu cismin yaratacağı örtünmeyi gelen sinyaldeki ortam gürültüsünden ayırt edemez. Fakat Webb teleskobu, keskin gözü sayesinde geçiş metoduyla şimdiye kadar keşfedilemeyecek küçüklükteki ötegezegenleri bile keşfedebilecek. Bu sayede daha önceden varlığı hakkında en ufak bir fikrimizin dahi olmadığı türde yeni gezegenlerin keşfine kapı aralanabilir. Hatta kimi bilim insanlarına göre Webb teleskobu başka gökadalardaki ötegezegenleri bile geçiş metoduyla yakalayabilecek hassasiyete sahip olabilir.

Görüldüğü üzere Webb teleskobu, çok çeşitli açılardan insanlığın evrene açılan yeni gözü olacak ve bizleri yepyeni ufuklara taşıyacak. Yer biliminden iklim bilimine, biyolojiden kozmolojiye bilimin hemen hemen tüm dallarının Webb'den edinecekleri değerli bilgiler olacak. Dolayısıyla bilim dünyasının sabırsız bekleyişi sürüyor. Webb'in çalışır hale gelmesi ve ilk ışığı almasının ardından yapılacak ilk gözlemlerin dahi büyük keşifler sağlayacağını söylemek çok iddialı olmaz.

James Webb isminin yarattığı tartışmalar

Yazımızı bitirirken, James Webb Uzay Teleskobu'na ismini veren NASA'nın önemli bürokratlarında James Webb ve bu isim etrafında dönen tartışmalardan da söz etmek istiyoruz. Uzay teleskoplarına, uzay ajanslarından bağımsız olarak daha önce hep bilim insanlarının isimleri verildi. Bu teleskoplardan en meşhuru Hubble Uzay Teleskobu, evrenin genişlediğini gözlemsel olarak kanıtlayan ilk kişi olan, astrofizikçi Edwin Hubble anısına isimlendirilmişken, X-ışını astronomisini kökünden değiştiren Chandra Teleskobu, nötron yıldızları ve beyaz cüceler üzerine önemli çalışmalara imza atan Hint-Amerikalı astrofizikçi Subrahmanyam Chandrasekhar anısına isimlendirilmiştir. Ancak bu örneklerin aksine James Webb, bir bilim insanı değildir. Ja-

James Webb Uzay Teleskobu, Güneş Sistemimizdeki gök cisimlerini ve Neptün ötesinde bulunan Kuiper Kuşağını araştırarak.

NASA yöneticilerinden James E. Webb.

mes Edwin Webb (1906-1992), hem NASA'nın 1961 yılından 1968 yılına kadar baş yöneticiliğini yapmış hem de bu görevi sırasında NASA'nın Ay Programı Apollo başta olmak üzere pek çok önemli atılımını sağlayan uzay programlarının müdürlüğünü yapmış, uzunca yıllar ABD'nin çeşitli kamu kurumlarında yöneticilik görevleri üstlenmiş bir hukukçudur. James Webb'in liderlik yeteneği yüksek, insanları motive eden ve vizyoner bir kişiliğe sahip olduğu, kendisiyle çalışan kişiler tarafından hep söylenmiş ve Apollo programının yürütülmesi, hatta başarıya ulaşması konusunda kendisinin yaptığı görevlendirmelerin kritik olduğu hep ifade edilmiştir. NASA'ya inşa edeceği bu teleskoba James Webb ismini vermeyi öneren kişi de 2001-2005 yılları arasında NASA'nın yöneticiliğini yapmış Sean O'Keefe'dir. O'Keefe, özellikle kurumsal yöneticilerin de NASA gibi kuruluşlarda öneminin hatırlanması gerektiğini gerekçe göstererek bu ismi önerdiğini söylemiştir. O'Keefe'e göre Webb, kendisinden sonra gelen tüm NASA yöneticilerinin rol modeli olmuş ve bu yöneticiler sayesinde pek çok başarılı proje hayat bulmuştur.

Olayın bu yönü dahi halen NASA bünyesinde çalışan tüm bilim insanlarının içine sinmiş değilken, 2020 yılında kuir astronomların oluşturduğu bir grup, James Webb'in LGBT bireylere karşı takındığı tavrı araştırmaya başladı. ABD'nin, Webb'in görev yaptığı dönemde açık bir ho-

mofobi içerisinde olduğu, eşcinsel kimliği sebebiyle fişlenen kişilerin işlerine son verdiği bilinmekteydi ve Webb'in bu politikalara NASA yöneticiliği sırasında bir katkısı olup olmadığının soruşturulması için çeşitli dilekçeler verildi. Sürecin sonunda, 2021 yılının başında 1200 bilim insanı ve araştırmacının imzasını taşıyan bir dilekçeyle, James Webb'in NASA yöneticisi olduğu yıllarda eşcinsellere ve kuir olarak fişlenen bireylere mobbing yapıldığı, bu insanların listesinin çıkarılıp çeşitli bahanelerle işlerine son verildiği iddia edilerek James Webb Uzay Teleskobunun isminin değiştirilmesi talep edildi. Bu iddiaların en öne çıkan dayanağı, 1960'larda NASA çalışanı olan Clifford Norton'un başına gelenler olarak gösterilmektedir. Norton, eşcinsel bir bireydir ve ABD gizli servisi bu sebeple kendisini takip eden sivil polisler ayarlar, kendisi gözaltına alınır ve akabinde NASA tarafından da soruşturulur. Norton'un işine 1963 yılında, James Webb'in bilgisi dahilinde son verilir.

NASA ise bu taleplere yönelik kendi kurum içi soruşturmasını yürüteceği yönünde bir beyanda bulundu. Soruşturma sonunda yapılan açıklamada NASA, 60'lı yıllarda bünyesinde yaşanan homofobik uygulamaları kabul etmekle birlikte, bu tutumun James Webb'in özel bir isteği olmadığı, devletin genel tavrının bu yönde olduğu belirtildi ve James Webb'in doğrudan homofobik olduğunu gösteren bir delil bulunmadığı söylendi.

Yaşanabilir bölgede bolca Dünya benzeri gezegenler barındıran Trappist-1 Sistemi. James Webb Uzay Teleskobu, sahip olduğu cihazlarla kim bilir bu gibi kaç tane nice ötegezegen sistemi keşfedecek.

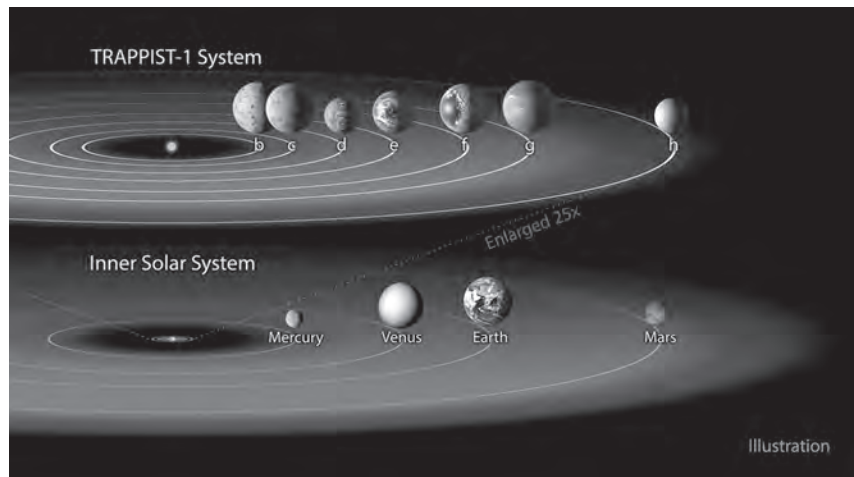
Webb teleskobu, bu tartışmalar sönümlenmeden fırlatıldı ve teleskobun ismi James Webb olarak kaldı. Dilekçeye imza atan bilim insanları, James Webb isminin kullanımını onaylamadıklarını ve Webb teleskobunun gözlemlerinden elde edilen veriler kullanılarak yapılacakları bilimsel çalışmaların makalelerindeki teşekkür (acknowledgement) kısımlarında homofobiye karşı olduklarını ifade edeceklerini söylüyorlar. Böyle bir durumda bu makalelerin yayımlanacağı dergilerin nasıl bir tavır alacağı ise merak konusu.

DİPNOT

1) Geçiş Metodu (Transit Method), ötegezegenlere sahip olduğu düşünülen bir yıldız devamlı gözlemleyerek, bu yıldızın ışığında yaşanan azalmaları kaydedip ötegezegenin yıldızın önünden geçtiği anları bularak ötegezegen keşfetme yöntemidir. Şu ana kadar en yüksek miktarda ötegezegen bu teknik kullanılarak keşfedilmiştir.

KAYNAKLAR

- 1) <https://www.space.com/jwst-universe-best-kept-secrets>
- 2) <https://www.space.com/21925-james-webb-space-telescope-jwst.html>
- 3) <https://webb.nasa.gov/content/observatory/ote/mirrors/index.html>
- 4) <https://jwst.nasa.gov/content/about/faqs/faq.html>
- 5) <https://webbtelescope.org/resource-gallery/articles/pagecontent/filter-articles/how-does-webb-study-our-solar-system.html>
- 6) <https://www.nasa.gov/feature/jpl/how-nasas-webb-telescope-will-continue-spitzers-legacy>
- 7) <https://www.npr.org/2021/09/30/1041707730/shadowed-by-controversy-nasa-wont-rename-new-space-telescope>
- 8) <https://www.nationalgeographic.com/science/article/the-james-webb-space-telescope-will-transform-our-understanding-of-alien-worlds>

Tanrıça ve fahişe

Taş Devri kültüründe kadın yaşam gücünün kaynağı olarak görülüyordu. Bu dönemden kalan resimler ve heykeller kadınların bu merkezi konumunu kanıtlar. Rahibe ayinleri kadınların özerk ve cinsel ifadelerinde serbest olduklarını gösterir. Erkek egemenliğinin başlamasıyla birlikte eş-fahişe ayrımı ortaya çıktı, Eski Ahit rahipleri ise kadını zapturapt altına alınması gereken bir “günahkâr” konumuna soktu.

Nickie Roberts

Okuyacağınız yazı Nickie Roberts'ın *Batı Tarihinde Fahişeler* adlı kitabının (Çev. Gülden Şen, Sabah Kitapçılık, 1998) “Kökenler: Tanrıça ve Fahişe” adlı ilk bölümüdür. Arabaşıklar Bilim ve Gelecek tarafından konuldu.

Başlangıçta anaerkillik vardı. Bu gerçek, günümüzün babaerkillik toplumları tarafından pek kabul görmemektedir. 25.000 yılı kapsayan bu uzun tanrıçalar çağı, kuşaklar boyunca erkek araştırmacılar tarafından (babaerkillik) “norm”dan sapma olarak nitelenmiş; bir dizi “bereket kültü” olarak küçümsenmiş; ya da hepten göz ardı edilmiştir. Ancak kanıtlar tartışma götürmez bir biçimde ortadadır: Erkeklerin “tarihöncesi” olarak isimlendirdiği (kesin olmak gerekirse, ataerkillik öncesi) zaman diliminde, kadın, yaşam gücünün kaynağı olarak görülüyordu. Ona Büyük Tanrıça olarak tapınıyor ve bu kimliğiyle bütün sosyal etkinliklerin özünde yer alıyordu.

İlkel kadının üretken sicili

Kadınların erkeklerden çok daha önemli katılımcılar olduğu Taş Devri kültürüne baktığımızda bu, şaşırtıcı görünmemektedir. Son dönemlerde, özellikle de feminist bilimciler tarafından tarihöncesi devirler ve antropoloji konularında yapılan çalışmalar, arkaik insan toplumlarına ışık tutmaktadır.¹ Antropolog Evelyn Reed, kadınların ilk sosyal örgütlenme olan anaerkillik kabileyi yaratarak, insanlığı hayvanlar krallığından bir basamak yükselttiklerini göstermiştir. Kadınlar, topluluğun yiyeceklerinin % 65-80'ini toplayarak, bu ilk toplumların ekonomisinde de merkezi rol üstleniyorlardı. “İlkel Kadının Üretken Sicili”² başlıklı kayda değer bir bölümde Reed, kadınların erken teknolojik başarılarını; bunlar arasında gıda bitkilerini bulmalarını, kazma sopaları, ağaç kabuğu ya da deriden kaplar ve taş yontucular gibi ilk araçları icat etmelerini, ateşi ve hayvanları

Kadınlar, topluluğun yiyeceklerinin % 65-80'ini toplayarak, ilk toplumların ekonomisinde de merkezi rol üstleniyorlardı.

evcilleştirmelerini, bitkileri tedavide kullanmalarını sıralamakta ve dilin de kadınların ortak çalışma etkinliklerinden doğmuş olduğu görüşünü ortaya atmaktadır. Üstlendikleri roller içinde belki de en mucizevi olanı, kadınların kendi bedenlerinden çocuk üretebilmeleri idi ki bu da doğumdaki kendi rollerinden habersiz olan erkeklerin gözünde sihir den başka bir şey değildi. Kadınlar insan dünyasının temelindeki tüm asal etkinlikleri gerçekleştirdikleri için, doğal olarak evrensel yaratıcı gücün canlı bir örneği olarak kabul ediliyorlardı. Taş Devri insanları bunu bir tanrıça kavramı içinde algılamışlardır.

Taş Devri resimlerinin kutsal kadınları

Taş Devri'nden kalan resimler kadınların bu merkezi konumunu kanıtlamaktadır. Paleolitik ya da Eski Taş Devri'ne ait (yaklaşık MÖ 25.000'den itibaren), İspanya'dan Rusya'ya kadar uzanan bilinen yerleşim birimlerinde, günümüze kadar gelebilen tüm heykelcikler kadınlara aittir. Bazı kültürlerde, örneğin Doğu Avrupa steplerindeki Aurignacialılarda erkekler hiç temsil edilmemiştir. Tarihöncesi dini anlama konusunda en ileri gitmiş yazarlardan Monica Sjöo ile Barbara Mor'a göre, bu heykelcikler ve kadın resimleri kutsal figürleri göstermekte, Taş Devri resimlerinin kutsal kadınları da erkek tarihçilerin sevdikleri tek boyutlu “bereket figürlerinden” çok daha fazlasını temsil etmektedir. Sjöo ile Mor, Taş Devri tanrıçasının gücünün basit bereket kavramından çok öteye gittiğini, gerçek kadınların yaratıcı etkinliklerinden başlayıp geniş ontolojik ilkeyi içine alarak her şeyi kucakladığını, böylelikle de evreni ve doğanın bütününe harekete geçiren asal gücü temsil ettiğini söylemektedirler. Büyük Tanrıça, Taş Devri kadınlarının gözlemledikleri, ayın üç devresine dayanan genç kız, anne ve yaşlı kadın yönleriyle hayatı hem yaratan, hem koruyan, hem de mahvedendi.

Şaman rahibe ayinleri

Kadınlar tanrıçanın yeryüzündeki temsilcileri olarak görüldüklerinden, aralarından bazılarının toplumla ilâhı arasındaki yaşamsal bağlantıyı oluşturmaya gerekliydi ve bunu şaman rahibeleri olarak yerine getirdiler. Kutsal ayinleri ve trans-danslarıyla rahibeler, tanrıçanın yaratıcı enerjisini maddi dünyaya yönlendiriyorlardı. “(Tanrıça ile) ilk iletişim kuranlar transa geçmiş kadınlar... şamanlar ve görücülerdi. Trans halindeyken birey, grup ve kozmik kaynak arasındaki kanalları açık tutma sorumluluğunu üstleniyorlardı.”³

Bu trans halleri bir tür yoğun bilinçlilik, bir uyanış, günlük bilincin içinde kontrollü bir düş görme ve bizim ifademizle bilinçaltının düşünce ile imgelerin biçimlenmesini sağlayacak şekilde yoğunlaşmasıydı. Bu, hâlâ varlığını sürdüren Taş Devri topluluklarında kullanılmaya devam edilen çok eski bir yaratıcı tekniktir. Kültürün mitleri ve sanat biçimleri de kadının anten görevi yaptığı bu kutsal yayından doğmaktadır.

Kadınların bu kadar güçlü bir konumu olduğundan, kendi cinselliklerini de kontrol etmeleri kaçınılmazdı. Çağdaş Taş Devri kültürlerinde bulunan kanıtlar, kadınların özerk ve cinsel ifadelerinde serbest olduklarını göstermektedir: Paleolitik sayı çubuklarıyla eski ay takvimleri, en eski kadınların ay hali ritimlerini izleyerek daha o zamandan kendi doğurganlıklarını kontrol altına almış olduklarını göstermektedir. Erkekler doğurganlıkta oynadıkları rolden habersiz oldukları için, daha sonraki ataerkil kültürlerde görülecek babalık saplantısı (burada çocukların erkeğe ait olması şeklinde tanımlanabilir) henüz yoktu. Sosyal yaşamın temel birimi anne ile çocukları üzerinde odaklanmıştı.

Sjöö ile Mor’un anlattıklarına göre, bu tarihöncesi toplumlarda kültür, din ve cinsellik iç içe geçmişti, hep birlikte tek kaynak olan tanrıçadan doğuyorlardı. Seks, tanımı gereği kutsaldı ve şaman rahibeleri bütün toplumun katıldığı seks ayinlerini yönetiyor, yaşam gücüyle birleşmeye katılıyorlardı.

MÖ 10.000’den itibaren ilk yerleşik tarım toplumlarının kurulmasıyla

la tanrıça-dini, özel olarak yapılan tapınaklarda kök saldı. Anaerikil topluluklar tarafından kurulan Türkiye’deki Çatalhöyük (MÖ 6500 civarı) gibi arkeologlarca bilinen ilk “kentler”, merkezde bir tapınak çevresinde düzenlenmiştir. Rahibeler burada oturur ve çalışır, toplum adına top-rağa sahip olur ve yönetirlerdi. Yine burada, bütün insanların tanrıça-gücüne ulaşabildikleri seks ayinleri aracılığıyla eski dinlerini yaşatırlardı.

Kutsal fahişelik

Ancak, barışçı tanrıça kültürlerinin kendi hallerinde gelişmelerine izin verilmedi. MÖ 3000’den başlayarak savaşçı, erkek-egemen göçebe kabileler anaerikil bölgeleri işgal etmeye başladılar. Erkeğin doğumdaki rolü konusunda yeni yeni edindikleri bilinçlenme, bunların hayvancılığa dayalı ekonomisinin temel taşlarındandı. Bu kabileler sonunda tanrıça toplumlarını yenip erkeklerin egemenliği altına aldılar. Tarihin ilk uygarlıkları, geçmişin kayıtlarının yazılmaya başladığı dönemlerde bu çalkantılardan doğup Mezopotamya ile Mısır’da gelişti. Bu toplumlar anaerikil ve babaerikil türlerin bir meleziydi ve güç dengesi erkeğe doğru kaymaya devam ediyordu. Özellikle, her doğan çocuğun babasını kuşku götürmez biçimde bilmeye dayanan yeni evlilik biçimleri ortaya çıktı. Tıpkı kadınların gücünün temelini ortak toprak mülkiyetinin oluşturması gibi, artık erkeklerin gücünün temelini de babadan oğula kalan miras oluşturuyordu. Evli kadın bir erkek kuşağıyla bir sonraki arasında bir arabulucu konumuna indirgen-di. Erkek tanrılar çıkıp tanrıçayla rekabete başladılar; erkek hükümdarlar geldi; ve bu erkekler gittikçe daha kısıtlayıcı yeni yasalar uydurarak kadınların daha da baskı altına alınmasına yol açtılar. İşte kutsal fahişelik kurumu da ilk kez insanlık tarihinin bu aşamasında, MÖ 2. binyılın başlarında ortaya çıkıp yazılı olarak kaydedildi.

Kutsal fahişelik, aslında Taş Devrindeki seks ayinlerinde başlamış ve dinsel törenlerin önem-

li bir parçası olarak dünyanın ilk uygarlıklarına kadar gelmişti. Ancak, bu arada bazı değişikliklere uğradı. Mezopotamya ile Mısır’daki büyük kentlerin merkezlerinde hâlâ tapınaklar bulunuyor, ama içlerinde bir mücadele hüküm sürüyordu. Yeni erkek hükümdarlar, tanrıça dininin etkilerine karşı çıkmak gerektiğini biliyorlardı. Bu amaçla, bir yandan kendi yabancı tanrılarını tanıtmak, bir yandan da tapınak kadınlarını kontrol altına alıp sömürmek için erkek rahipleri ortaya çıkardılar. Tapınaklarda insanlar eski seks ayinleriyle tanrıçaya olan bağlılıklarını göstermeye devam ediyorlardı ve bu, bir yandan rahibelerin güçleri ellerinden alınıp yerlerinden edilirken de sürdü. Fahişeliğin gerçek öyküsü işte burada başlar: Tapınak rahibeleri hem kutsal birer kadın, hem de tarihin ilk fahişeleridir.

İlk başlarda İnanna, sonra da İştar olarak bilinen Büyük Tanrıça MÖ 3000 civarında eski Ortadoğu’da, uygarlığın beşiğinde hüküm sürüyordu. Ona tapınılan her yerde kutsal fahişelik de ayinlerin odak noktasıydı. İştar’ın kendisi de bir fahişe olarak tanımlanıyor ve Mezopotamya’da hâlâ dinsel, politik ve ekonomik yaşamın merkezinde yer alan tapınaklardaki rahibe-fahişeler büyük saygı görüyordu. Dünyanın bilinen ilk destanlarından; köklerinin sözlü olarak çok daha eskiye dayandığı tahmin edilen ve MÖ 2000 civarında Sümer diliyle yazılmış olan Gılgamış Destanı, bu ilk fahişelerin bugün olduğu gibi damgalanmaktan ne kadar uzak yaşadıklarını göstermektedir. Destanda bir fahişe önemli bir rol üstlenmekte ve yalnızca kutsal olarak nitelendirilmekle kalmayıp, yaptığı iş de uygarlığın hizmetinde görülmektedir.

Ormanda, hayvanlarla birlikte yaşayan orman adamı Enkidu tanrılar tarafından küstah Gılgamış’ın karşısına çıkmak için

Anaerikil topluluklar tarafından kurulan Çatalhöyük’ten “oturan kadın” heykeli.

yaratılmıştır. Bir avcı onu keşfeder ve ormandan çıkarmak için ona “aşk tapınağından bir fahişe, bir zevk çocuğu” gönderir:

“... ve (Enkidu) onun olgunluğuna sahip oldu.

O, Enkidu’nun şehvetine boyun eğerken utanmadı.

Giysisini çıkardı ve Enkidu onun üstüne abandı.

Ona, o vahşiye, erkeklik görevini yaptırdı.

Ve onun aşkı içine aktı.”⁴

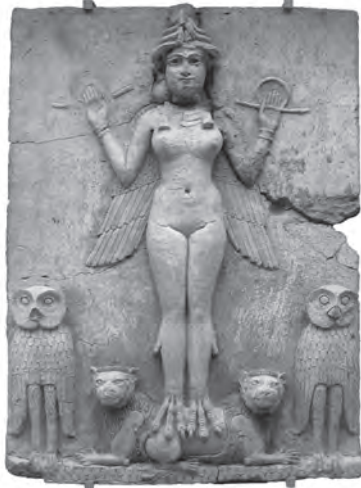
Destanda Enkidu’nun altı gün yedi gece fahişeyle yattığı, bu sürede kadının ona tanrıçanın lütuflarını sunduğu anlatılır. Bunlar; “ana sevgisi, şefkat, rahatlık, manevi aydınlanma ve seks”tir.⁵ Enkidu bu masalın arkasından kendine geldiğinde, artık bir hayvan-adam değildir: “Şimdi akıllanmış, anlayışı gelişmişti.” Fahişenin sanatı onu o kadar uygarlaştırmıştır ki, artık hayvanlar arasındaki eski yaşamına geri dönemez. “Şefkatli fahişe” onu “bir anne gibi” alıp kentte yepyeni, insanca bir yaşama götürür.

Gılgamış destanından bu öykü, alegorik bir biçimde tanrıçanın şamanları ve rahibeleri aracılığıyla insan ırkına kültürü armağan edip onu hayvanlar krallığının vahşetinin içinden çekip çıkarmasını anlatmaktadır. Tanrıça -bu eski destanda adı İnanna’dır- müzik, dans, şiir, insan ilişkileri ve tedavi gibi uygar sanatların iyi huylu ilâhesiydi. Bunların hepsi rahibe-fahişelerin simgelediği, kadın-merkezli toplumlardan mirastır. Bu sevgi, zevk ve bilgi kültürünün özünde, Enkidu’nun yaşadığı ve tarihin bilinen dönemlerine dek halkın büyük çoğunluğunun uyguladığı cinsel-tinsel birleşme vardır.

Entu rahibeleri ve ‘kutsal nikâh’ ayinleri

Güç dengesi kadınlardan erkeklerle kayarken, toplum gitgide hiyerarşik bir düzen kazanmaya başladı ve “soylular”la “avam” arasındaki uçurum gittikçe genişledi. İkisi arasındaki fark tapınak

Tanrıça İstar’ı gösteren bir kabartma (British Museum).

fahişelerinin kutsal dünyasına da yansdı. Burada bir fahişeler üst sınıfı gelişip yeni ataerkil rejime verdikleri ödünler sayesinde, eski güç ve ayrıcalıklarının bir kısmını korumayı başardılar. Rahibe-fahişelerin çeşitli sınıfları Eski Babil’liler tarafından (MÖ 2400 civarı) belgelenmiştir. Bunlar, tanrıça İstar’ın en üst düzey rahibeleri olan “entu”ların erkek yüksek rahiplerle aynı düzeyde olduklarını yazmaktadırlar.

“Entu’ların giysileri kendilerine özgüydü: Yüksek kenarlı başlık, kat kat elbise giyer, takı takar ve ellerinde asa taşırlardı. Bunlar, hükümdarın giysi ve işaretleriyle aynıydı. Kutsal tapınakta yaşarlar, tapınağın işlerini yönetirler, ayin ve törenleri düzenlerlerdi.”⁶

Krallar ve rahiplerle birlikte “kutsal nikâh” ayinini de entu rahibeleri gerçekleştirirdi. Bazı tarihçiler bu törenin MÖ 655’e, kadınlarla erkeklerin hâlâ uyum içinde yaşadıkları bir zamana kadar uzandığını söylerler. Her yıl tanrıça ile oğlu/sevgilisi cinsel ve manevi birleşmelerini kutlarken, kutsal nikâh töreni de bu uyumu bir ayin biçiminde ifade ederdi. Ancak, ataerkil dönemin başlarında ayinin orijinal anlamı yitirildi ve Sümer kent-devletlerinde kutsal nikâh bir devlet töreni, kralın halk üstündeki egemenliğinin dramatizasyonu haline geldi. MÖ 2000 civarından kalan bir kutsal metinde bir rahibenin “nikâh” hazırlığı olarak yeni toplanmış hurmalarla (süreğiden zenginlik ve refahın ifadesi olarak) süslendiği anlatılır. Rahibe, “kocası” olan kralı gparu’nun (tapınağın iç odası) kapısında bekler. Diğer rahibeler zıfafa yatağını burada hazırlamışlardır. Kralı kapıda karşı-

lar, sonra onu tapınağın kalbinde, kutsal evliliğin gerçekleştirileceği kutsal odaya götürür.

Hem kadın, hem de erkek tarihçiler kutsal evliliği bir “doğurganlık ayini” olarak nitelemiş, politik boyutunu görmezlikten gelmişlerdir. Öte

yandan, daha sonraki feminist yazarlar bunu, kadınları damızlık ve “seks nesnesi” olarak kullanan bir kültürde erkeğin kadın üstündeki gücünün gösterisi olarak açıkladılar. Onlara göre bu, dinsel bir ikrardan çok, cinsel bir aşağılamaydı. Ancak, feministlerin iddiası da -bakış açısı her ne kadar farklı da olsa- araştırmacılarınkı kadar hatalıdır. Kralın saltanatına yasal dayanak kazandırmak için, tebasının gözünde aktif biçimde tanrıça tarafından kutsanmak zorunda olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Bu kutsanma, ancak tanrıçanın saygın rahibelerinden biriyle ayinsel seks ilişkisine girerek gerçekleştirilebilirdi. Sümer Kralı Upit-İstar (MÖ 2000 civarı) işi kendi erkinin simgesi olarak tanrıçanın ismini benimsemeye dek götürdü. Asur kralı Esarhaddon da “her şeyin tanrıçası, Kraliçe İstar’ın sevdiği”⁷ olarak nitelendiriliyordu. Yüksek düzeydeki tapınak fahişeleri de son zamanlardaki feministlerin inandığı gibi erkeklerin baskısı altında ezilen kurbanlar değil; kendi başlarına güçlü ve ayrıcalıklı kişilerdi.

Babil’de tapınak rahibeleri arasındaki hiyerarşi

Bâbilli entu’dan sonra naditu gelirdi. Bunlar, tapınaktaki çalışmalarının karşılığında özel ayrıcalıklar edinen soylu kadınlardı. Kuramsal olarak, naditu’nun evlenmesi ya da çocuk doğurması yasak olsa da, uygulamada pervasızca her ikisini de yapıyorlardı. “Erkeklerle eşit, belki eşitten de öte koşullarda” ticaretle uğraştıklarından, ekonomik güçleri daha eski çağların anaerkil rahibelerinkine karşılaştırılabilir düzeyde olsa gerekti. Bunlar, “alıyor, satıyor, kir alıyor; borç para ve tahıl veriyor; yatırım, dışalım, dışsatım, köle ticareti yapıyor; insan ve toprak yönetiyor ve tapınaklarından ülke ekonomisinde önemli bir rol oynuyorlardı.”⁸

Bâbil’deki tapınak fahişelerinin hiyerarşisi geniş ve çeşitli bir dizi işlev ve uzmanlıklar sergilemekte, eldeki belgelerden bunların tamamı belirlenmemektedir. Entu ile naditu kuşkusuz en yüksek düzeydeki rahibelerdi; onların arkasından kadištu (sözcük anlamı kutsal kadınlar) ve yaşamlarını özellikle tanrıça İstar’a hiz-

met etmeye adanmış bulunan **ıştaritu** geliyordu. Bu kadınlardan çoğu şarkıcı, müzisyen ve dansçı olarak uzmanlaşıyordu. Bunlara ek olarak, bir de bazı tarihçiler tarafından yarı-dünyevi fahişeler olarak tanımlanan ve **harimtu** denen bir sınıf kadın vardı ki, bunlar büyük olasılıkla hem tapınaklarda, hem de sokaklarda çalışıyorlardı. Tapınak **harimtu**'larının çoğu anlaşılan birer köle, yani savaşta ele geçirilen kadınlardı. Tapınakta tapınan alelade erkekler için yine de tanrıçayı temsil etmekle birlikte, yüksek sınıftan kız kardeşlerinin aksine, tapınak yetkilileri ve rahiplerin kontrolü altındaydılar. Öte yandan, tüm kutsal fahişeler gibi, **harimtu** da cinsel ayinler öncesi ayaklarına serilen yiyecek, şarap, yağ ve değerli mallardan oluşan sunularla tapınakları zenginleştiriyorlardı.

Tapınakların dışında yaşayan **harimtu**'lar tarihin ilk sokak kadınlarıydı. Ticari bir temelde, bağımsız çalışıyorlardı. Böyleyken bile, sokak kadınları yine de **İhtar**'ın koruması altındaki kutsal kadınlar olarak kabul edildikleri ve kazançlarını da tanrıçaya yönelik sunulardan sağladıkları için, dinle seks arasındaki bağlantı sürdü. Metinlerden birinde tanrıçanın şöyle dediği aktarılır: "Tavernanın girişinde oturduğumda ben, **İhtar**, sevgi dolu bir **harimtu**'yum." Sokak kadınları özellikle tavernalarda çalışırdı; bazı taverna sahiplerinin, bol iş getirmesi için tanrıçaya yalvarmak amacıyla özel ayinler düzenledikleri anlatılır.

Eski Mısır'da da tapınak fahişeleri eski yüksek konumlarından yarı-dünyevi dansçı ve müzisyen konumuna indirgendiler. Erkek hükümdarlarla rahipler güçlerini pekiştirirken, tapınak kadınlarının çoğu tapınaklardan kovulup profesyonel şarkıcı-dansçı-fahişe grupları oluşturdular. Bunlar, dinsel ve sosyal bayram yerlerini gezerek her zaman kutlamaların bir parçası olan eğlence ve ayinsel seks sağlıyorlardı. Günümüzde bile Mısır'ın Yukarı Nil bölgesinde eğlendirici-fahişenin geleneksel tarihi becerilerine sahip göçebe bir kadınlar kabilesi yaşamaktadır. **Ghawazee** olarak bilinen bu kabile, Mısırlılar tarafından dünyanın en iyi göbek dansçıları olarak kabul edilmektedir. Bu kadınlar,

belki de eski Mısır'da tapınaklarından kovulan orijinal rahibelerin soyundan gelmiş olabilirler.

Eşler ve fahişeler ayrımı

Fahişelik mesleği gibi, kadınların eşler ve fahişeler olarak ayrılması da (erkek-egemen) tarih kadar eskidir. İkisini ayıran yasalar ilk kez MÖ 2000 civarında eski Sümer'de görüldü. Lipit-İhtar yasası şöyle diyordu: "Bir erkeğin karısı ona çocuk vermemiş, ama sokaktan bir fahişe çocuk vermişse, o fahişeye şarap, yağ ve giysi sağlayacak, fahişenin doğurduğu çocuklar erkeğin mirasçıları olacaktır; ancak, kadın hayatta olduğu sürece fahişe kadınla birlikte evde yaşamayacaktır."⁹

Ataerkil toplumun hizmetinde, bir erkeğe varisler kazandıran bir fahişe böylelikle -yasal eşten kesinlikle ayrı tutulmak koşuluyla bile olsa- ödülünü alıyordu. Ancak, fahişeler kendileri evlenmek istediklerinde, bağımsız alışkanlıkları kocaları için bir sorun oluşturuyordu. Bir başka Sümer metninde bir baba oğluna bir tapınak fahişesiyle evlenmemesini, ya da evinin hanımı yapmamasını öğütler. Çünkü bu kadın, "başka erkekleri kabul etmeye alışkın olmanın yanı sıra, anlayışsız ve güvenilmez bir eş" olacaktır.¹⁰ "İyi" -yumuşak başlı ve uysal- eşlerle "kötü" -cinsel açıdan bağımsız- fahişeler arasındaki uçurum daha o zamandan açılmaya başlamıştı.

Erkek dinsel ve politik kurumların gücü arttıkça, erkeğin eşinin ve çocuklarının sahibi olduğu ataerkil evlilik biçimi de eşlerle fahişeler arasındaki arayı daha da açtı. Bir yandan da, fahişelerle ve yaptıkları işle ilgili yasalar baskıcı bir hal aldı. MÖ 1100'de Asurlular fahişelerin giysileriyle ilgili ilk düzenlemeleri yaparak onların "dikkat çekmek için" özel deri ceketler giymelerini buyurdular. Başka bir yasa da fahişelerin hiçbir biçimde bir eşin kocasına olan bağlılığının simgesi sayılan peçeyi takamayacaklarını öngörüyordu. Bu yasaya uymayan fahişeler elli sopa vurularak ve başlarından aşağı zift dökülerek cezalandırılacaktı.

Evcil kadın cinsel açıdan tek bir erkeğe bağlanma hakkına sahip ve böylelikle de kontrol altına alınmış-

ken; tersi geçerli değildi. Erkekler eski özgürlüklerinden vazgeçmeye hazır olmadıklarından, bir çift standart doğdu. Pek çok eş ve/veya odalıkla yetinmeyen erkekler, evliliğin kısıtlamalarından sıkıldıkları anda fahişelere yönelmeye başladılar. Fahişeler de cinsel ve ekonomik özerkliklerini koruyup evcilleştirilmeye direnir, ama karşılıklarına gittikçe daha sert yasalar çıkıyordu. Başkaldıran cinsellikleri ve tek bir efendiye bağlanmamaları, o zamandan bu yana ataerkil düzen karşısında apaçık bir tehdit oluşturmaktadır. Yine de, Mezopotamya ve eski Mısır tarihi boyunca seks hâlâ büyük ölçüde kutsal sayılıyor ve yasalara rağmen, hayatlarını seks satarak kazanmayı seçen kadınları damgalayan pürten bir ahlak anlayışı bulunmuyordu. Seçkin erkeklerin fahişelerin gücünü ellerinden alabilmek için kutsal kadınları sosyal paryalar haline getirecek, cinselliği bastırıcı bir ahlak anlayışı yaratmaları gerekiyordu. İşte bu aşamada daha bildik bir gelenekle karşılaşırız: Eski Ahit peygamberlerinin geleneğiyle.

"Pervasız ve inatçıdır o; ayakları kendi evinde durmaz; şimdi dışarıdadır, şimdi sokaklarda ve her köşede durup bekler." (Deyişler 7:11-12, bir fahişenin tanımı)

Eski Ahit peygamberleri ve 'günahkâr kadın'

Levi savaşçı-rahipleri işte böyle yaşıyorlardı. Bunlar, MÖ 1300-1250'den sonraki bir zamanda tanrıçaya tapı-

Günümüzde bile Mısır'ın Yukarı Nil bölgesinde eğlendirici-fahişenin geleneksel tarihi becerilerine sahip göçebe bir kadınlar kabilesi yaşar. **Ghawazee** olarak bilinen bu kabile, Mısırlılar tarafından dünyanın en iyi göbek dansçıları olarak kabul edilir.

nan verimli Kenan ovasını işgal edip yerleştiler. Intikamcı baba-tanrı Yahweh'e tapınan bu askeri-dini şefler için fahişelik -özellikle de dinsel türü- bir lanetti. Bu savaşçı-rahipler hiçbir kadının erkini tanımayan ataerkil birer fanatik olduklarından, tanrıça dinine hiç ödün verilmeyecek; hükümdarlarla rahibe-fahişeler arasında nikâh kıyılmayacaktı. Tanrıça dinini bastırmak için uyguladıkları taktikler de yalın ve apaçıktı: Acımasız bir propaganda eşliğinde toplu yok etme. Yine de, üstlendikleri iş kolay değildi; çünkü kendi halkları da bir zamanlar tanrıçaya tapınmış ve eski, zevk düşkününü yaşam biçimlerine kaymak için utanmazca bir eğilim gösteriyorlardı. Levi rahipleri halklarının akıl ve kalplerine uzak, sert ve hoşgörüsüz baba-tanrıyı yerleştirmek için sürekli bir savaşım vermek zorundaydılar.

Eski Ahit peygamberlerinin fahişeleri reddetmelerindeki kesinlik, rahiplerin insanların cinsel yaşamlarını kontrol altına almakta karşılaştıkları güçlüklerin kanıtıdır. Eski Kenan'da hem dinsel, hem de dünyevi fahişelik vardı ve fahişelere "hemen her yerde rastlanırdı - şarkı söyleyip harp çaldıkları kent sokaklarından geçerken, önemli kavşaklarda otururken, evlerinin eşğinde oturmuş gelen geçene seslenirken, hatta renkli giysileri içinde kentte gezinirken. Fuhuş evleri kent yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı ve müşterilerin yanı sıra, pek çok se-

Eski Ahit rahipleri şefkatli fahişe-tanrıçanın kullerinden, günümüzde bile hâlâ cinsel merakıyla bütün "insanoğlunu" felâkete sürüklediği öğretilen günahkâr ve baştan çıkarıcı Havva'yı yaratmışlardır. (Peter Paul Rubens, Âdem ile Havva, 1628-29)

yirciyi de kendilerine çekerlerdi.”¹¹ Victoria devrinin fahişelik tarihçisi Dr. William Sanger, fahişeler için “o kadar hızla çoğaldılar ki, peygamberler onların bütün tepelerde gezindiklerini ve her ağacın altında fuhuş yaptıklarını anlatırlar” diye yazar dehşet içinde. “Tapınağı bile işgal ettiler ve korkunç ayinlerini saraylara kadar taşıdılar.”¹²

İbrani rahipleri tanrıça dininin “korkunç ayinlerini” her zaman “fahişelik” olarak tanımlamışlar, bu sözcüğü “Bâbil Fahişesi”nde olduğu gibi yeni, alçaltıcı anlamıyla kullanmışlardır. Hz. Ezekeil (Ezekeil 23) iki İbrani ulusunu azarlayıp onları “fahişeliği” -yani özgürlüğü- kadınların hâlâ nispeten güçlü olduğu Mısır'dan öğrenmiş olmakla suçlamıştır. Rahip-liderler kadınların bağımsızlığı kavramını, bütün kadınları erkeğin tartışmasız efendi olduğu özel evliliklere gömmek amaçlı kendi planlarıyla bağdaştıramamışlardır. Feminist tarihçi Merlin Stone'a göre, “İbrani peygamberler ve rahipler bakire ya da evli olmayan bütün kadınlardan açık ve aşağılayıcı bir küçümsemeyle söz etmişlerdir. Bütün kadınların açıkça babası ya da kocası olan bir erkeğin malı olarak belirlenmesinde diretmişler, böylelikle yalnızca kadınlar için geçerli olan bir cinsel ahlak kavramı geliştirip yerleştirmişlerdir.”¹³ Bir başka deyişle, bir erkeğe boyun eğmenin çekici gelmesi için, kadının cinsel özerkliğinin bütün kötülüklerin kaynağı olduğu düşüncesini ortaya atıp, fahişeleri de bu kötülüğün yaşayan temsilcileri olarak göstermişlerdir. Tanrıça dininin insanı kendinden geçiren cinsel ayinleri en büyük “günah” olmuş; tanrıçanın rahibeleri en nefretlik “günahkârlar” sayılmıştır. İbrani dininin başlıca inançlarından birisi haline getirilen bu doktrin, genelde kadınların “kötü” davranışlarını kapsayacak biçimde genişlemiş; rahipler bunların hepsini “fahişelik” olarak nitelemişlerdir. Herhangi bir kadın sevgili bulsa, istediği gibi giyinse, tanrıçaya tapırsa, ya da erkeklere veya onların “ahlak” kavramına muhtaç olmadan kendi hayatını kazansa, kötülenip ahlaksal terör kurbanı olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Öte yandan, fahişelerin kendileri için mesleklerinin kötü bir biçimde

damgalanması asla sözkonusu olmadı. Onlar, tanrıça dininin geleneklerine bağlı kalmayı ve fahişeliği meslek olarak seçerek ‘erkekten’ bağımsız yaşama arzularını sürdürdüler. Müşteri sıkıntısı da yoktu; rahiplerin bütün çabalarına rağmen, erkekler -her zaman olduğu gibi- kendilerini evlilikle sınırlama niyetinde değildiler. Fahişeler gerçekten de Eski Ahit peygamberlerinin reddettikleri inatçı ve asi kadınlar gibi; yumuşak başlı, eve bağımlı İbrani eşlerinin tam tersiydiler.

Bu tip bütün kadınlar rahiplerin nefret kampanyalarının başlıca hedefleri oldular ve ataerkilliğin en büyük zaferi de işte burada kazanıldı: İbrani liderler fahişeler tarafından simgelenen, kadınların (erkekler tarafından) denetimsiz cinselliğinin kötülük olduğu kavramını yerleştirdiler. Fahişe damgası günümüze dek, ataerkil düşüncenin şafağına dayanan masalsı “İyi Kız / Kötü Kız” ikilemine uysun uymasın, bütün kadınları etkilemektedir. Çizgiyi aşan her kadın “fahişe” olarak damgalanabilir. Sonradan ortaya çıkan büyük erkek egemen dinler, yani Hristiyanlıkla İslam da fahişe damgasının kadınları bölme ve yönetme konusundaki muazzam etkisini anlamış ve kendi özgün kadın karşıtı mitolojilerini yaratıp bu doktrini büyük bir hevesle benimsemişlerdir. Rahipler şefkatli fahişe-tanrıçanın kullerinden, günümüzde bile hâlâ cinsel merakıyla bütün “insanoğlunu” felâkete sürüklediği öğretilen günahkâr ve baştan çıkarıcı Havva'yı yaratmışlardır.

DİPNOTLAR

- 1) İlgilenen okurların Fisher, Reed, Sjöo ve Mor ve Stone'un kitaplarını okumaları önerilir.
- 2) Evelyn Reed, *Women's Evolution*, New York, 1979, s.105.
- 3) Monica Sjöo, Barbara Mor; *The Ancient Religion of the Great Cosmic Mother of All*, Trondheim, Norveç, 1981, s.13.
- 4) Gerder Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford, 1986, s.132.
- 5) Barbara G. Walker, *The Women's Encyclopaedia of Myths and Secrets*, San Francisco, 1983, s.820.
- 6) Lerner, s.126
- 7) Walker, s.501.
- 8) Reay Tannahill, *Sex in History*, Londra, 1979, s.50.
- 9) Elizabeth Fischer, *Woman's Creation: Sexual Evolution and the Shaping of Society*, Londra, 1980, s. 307
- 10) Aynı eser, s.308.
- 11) Vern L. Bullough, Bonnie Bullough; *The History of Prostitution*, New York, 1968, s.27-8.
- 12) William Sanger, *A History of Prostitution*, New York, 1859, s.38.
- 13) Merlin Stone, *The Paradise Papers*, Londra, 1976, s.198-9.

Metaevrenin etiği

Metaevren, sonsuz olanakları ama tehlikeli patikaları beraberinde getiriyor. Bunların başında biyometrik verilerimiz ve gizlilik var. Kimliğimiz doğduğumuz bedenin sınırlarıyla kalmayıp üzerinde söz hakkına sahip olduğumuz bir durum haline gelebilir. Zamanla fiziksel dünyadan çekilip dilediğimiz insan ya da kişi olduğumuz metaevrende yaşamaya başlama olasılığı var. Elbette bunların hepsi varsayımsal senaryolar.

Esen Küçüktütüncü

Belgesel yapımcısı, araştırmacı

Geçtiğimiz sayıda Facebook'un metaevreni üzerine kapsamlı bir yazı yazan İzlem Gözükeleş, sanal gerçekliğin tarihi ve yeni gerçekliklerin tahayyülü üzerinde durmuştu. Onun bıraktığı son nokta olan mahremiyet, gözetim, yalan haberler ve nefret söylemi gibi gerek etik gerek hukuki meseleleri bu yazıda ele alacağım. Yazı boyunca metaevreni sadece Facebook'un inşası ve ürünü olarak değil, bir öge olarak inceleyeceğim.

'Güzellik ile ürkütücülük arasındaki arafta gezinen medya'

Metaevrene özünde 2000'lerin başından beri hayatımızda olan internetin beden bulmuş hali diyebiliriz. Aslında bu yapı, ulaşmak istediğimiz bilgi ve kişilere kesintisiz bağlantı sağlayan ağıncı üç boyutlu olarak bize sunulmasından ibaret. VR (Virtual Reality, sanal gerçeklik) terimini ortaya atan ve bu alanda ilk araştırmaları yapan Jaron Lanier, onu "güzellik ile ürkütücülük arasındaki arafta gezinen medya" olarak tanımlıyor. Bu tanımdan öte sanal

gerçeklik aslında bir oksimoron. "Fiziksel olarak var olmayan" anlamına gelen sıfat ve "fiziksel varoluş" anlamına gelen ismin birleşmesiyle oluşan bu tarif, sadece dijital olarak var olan bu dünyada gerçekleşen duyuşsal bilgi alışverişini kapsıyor (Coyne, 1994). Gerçekliğin tanımı ve duyu hiyerarşisini mimari tasarımıyla birleştirip bitirme tezinde ele alan Zeynep Burcu Alpan Kaya, Heidegger'in dünyada olmak ya da varoluş olarak çevrilebilecek **Dasein** kavramını ve kartezyen düalizmini de ele alarak dijital olarak yaratılmış dünyaların, fiziksel olarak deneyimlediğimiz dünyadan çok da farklı olmadığını üzerinde duruyor. Özel deneyimlerimizin gerçeklikten ayrı olmadığı, onun yaratıcısı ya da bir parçası olduğu kanısına varsak da sanal gerçekliğin (en azından şimdilik) bir gözlük ya da HMD (head-mounted display) aracılığıyla paylaşıyor olması, onu diğer duyuşlarımız ve hislerimizden ayırarak ağırlıklı görsel bir dünyaya has bir deneyim haline getiriyor. Yapısı gereği VR sonsuz olanakları ama tehlikeli patikaları beraberinde getiriyor.

Tehlikeli patikalar

Bunların başında biyometrik verilerimiz ve gizlilik var. Metaevrenin verimliliği, kullanıcının ve bulunduğu ortamın detaylı bir şekilde izlenmesi (track edilmesi) ve bu verilerin anlık olarak sistemde paylaşılmasında yatıyor. Kafa hareketlerimizden gözlerimizin baktığı yöne, uzuvlarımızın bulunduğu şekle ve konuma kadar hepsi, sanal gerçeklikteki bedenimizin (avatarımızın) bize uyumlu olabilmesi için kaydediliyor. Dilediğimiz zaman yerine metaevrende bulunduğumuz tüm süre boyunca yapılan bu kayıt içsel (intrinsik) davranışlarımız ve kişisel verilerimizin blockchain'de (blok zinciri) arzumuz dışında saklanmasıyla sonuçlanıyor. Bu ve bunun gibi haklarımızda edinilen bilgiler bizim onayımız dışında (ya da bizim okumadan onayladığımız uzun bir gizlilik ve çerez politikası metninde satır aralarına gizlenmiş bir şekilde) üçüncü kurum ve kişilere kolaylıkla satılıp üzerimizden kâr elde edilebilir.

Çocukların ve epilepsi gibi nörolojik hastalıklara sahip insanların korunması akla gelen bir diğer sorunlardan. Birbirinden çeşitli evrenlere (ya da ingilizcedeki "walled garden" tabiriyle çitle çevrili bahçelere) girişlerin regüle edilmesi şart, zira metaevrende video oyunlarında olduğu gibi FPS (first-person shooter) ya da RPG (role-playing game)¹ düzenler henüz gerçek ile sanal arasındaki ayrımı yapamayacak yaşta olanlar için öğrenme transferine (learning transfer) yol açabilir, dolayısıyla metaevrendeki davranışları gerçekliğe taşıyabilir. Özellikle şimdilerde ziyaret ettiğiniz birçok sanal gerçeklik dünyasında canlı renkler ve hızla değişen grafikler revaçta, ön uyarı ve önlemler alınmadığı tak-

Çerez politikaları kullanıcının bilgilerini arşivleyerek kişiselleşmiş bir deneyim sunarken her davranışını da kayıt altına alır.

Önlem ve regülasyonlar tanımlanmadığı takdirde metaevren oldukça farklı sonuçlar doğurabilir. Credit: Hannah Lock.

dirde kriz ve duyuşal aşırı yüklemeye (sensory overload) sebebiyet verebilir.

Metaevrende neyi paylaşacağız?

Her sosyal ağ kendi içinde bir üyeliğin açmasını talep ediyor. LinkedIn kullanıcılarının profesyonel hayatını paylaşmasını sağlarken, Facebook aile ve arkadaşlar arasındaki bağları tutuyor. Twitter sohbet ve tartışmalara zemin sağlarken, Instagram sosyal hayatımızın dilediğimiz yansımalarını dünyaya duyurmak için var. Peki, metaevrende neyi paylaşacağız? NFT'lerin kullanımı (Non Fungible Tokens, blockchain teknolojisine bağlı hepsi birbirinden eşsiz kodlarla var olan dijital varlıklar) bireylere birbirinden farklı ve herkesin kendine özgü avatarlarını sergileme imkânı sunacak. O halde bu avatarlar adeta bir dijital ikizimiz gibi gerçek hayattaki görüntümüzle benzer olmak zorunda mı, yoksa dilediğimiz görünüme sahip olabileceğimiz mi? Ya da tüm evrenlerde aynı avatarı kullanmakla mı yükümlüyük yoksa farklı bedenlerle birçok evrende aynı anda var olabilir miyiz? Adeta bir zar atışıyla geldiğimiz hayatta doğduğumuz ülke, ırk, sosyal arka-plan ve

gelir düzeyini ve beraberinde gelen bedeni seçemeyen metaevrende dilediğimiz kişi olabilmek, bireyin toplum baskısı ya da imkân eksikliği ötesinde gerçek kimliğini ya da arzu ettiği bedeni elde etmesine olanak sağlayabilir. Kimliğimiz doğduğumuz bedenin sınırlarıyla kalmayıp üzerinde söz hakkına sahip olduğumuz bir durum haline gelebilir. Tabii bu bağlamda birçok bulanık bölgeler de mevcut, örneğin dilediğimiz avatara sahip olma özgürlüğümüz varken, beyaz bir bireyin siyah avatara sahip olması dijital blackface² sayılır mı?

Nefret söylemi artar mı azalır mı?

Twitter ve benzeri yazılı mecralarda da nefret söylemi, hakaret ya da taciz uzun zamandır aramızda, böyle durumlarda bunu şikâyet ederek ya da size saldırıda bulunan insanı engelleyerek önüne geçebiliyorsunuz. Ancak nefret söyleminin beden bulmuş bir avatarda, kendi sesiyle söylendiğinde bırakacağı etki, bir internet tarayıcısında okuduğunuzdaki etkiden oldukça fazla olacaktır. Bu durumun ehemmiyeti, kadın, çocuk, din, dil ve kültür azınlıkları için daha da ağır olacaktır. Zira bu konuda birçok haber hâlihazırda *The New York Times*, *Guardian* gibi dev gazetelerce manşet yapıldı (haberlerin bağlantılarını kaynakçada bulabilirsiniz). Bu tartışmalarda öne çıkan umut verici

Our website uses cookies to make your browsing experience better. By using our site you agree to our use of cookies.

[Learn more](#)

Close and don't show again

durum ise, saldırıda bulunan insanın bu tarz eylemlere kalkışmadan önce daha çekinceli olacağı. Yazılı mecralarda tartışmalara katılmak, karşımızdaki insanla empati kurmamızı zorlaştırıyor, bir ekrana bakarak gerçekleştirdiğimizde hitap ettiğimiz kişiyi “insansızlaştırma” olanağımız daha fazla. İnternette sık sık denk geldiğimiz “klavye beleliği” tabiri de tam buna yönelik. Oysa tam karşımızda üç boyutlu olarak duran birine, gözünün içine bakarak bunları söylemenin insanın vicdanını daha fazla zorlayacağını düşünenler de oldukça fazla. Sosyal bireylerin gündelik hayattaki normları dijital ortamda da koruyacağına yönelik bir ümit mevcut.

Bununla birlikte metaevrende sadece gerçek bireyler yer almayacak. Alexa ya da Siri gibi yapay zekâ tabanlı karakterler de metaevrende bizimle olacak. Olası bir alışveriş ya da konsere girerken size eşlik eden ya da yardımcı olan bu varlıkla olacak iletişimimizin nasıl gelişeceği ise başka bir soru işareti. Onlarla gelişen bir sürtüşme ya da olası saldırılar suç sayılacak mı? Bu soru tabii yapay genel zekâyı hangi noktada erişeceğimizle ilintili. Bu ön-

müzdeki birkaç yıl, belki 50 yıl, belki de asla gerçekleşmeyebilir.

Metaevrende yaşamaya başlama olasılığı

Yukarıda da değindiğim VR hakkındaki belki de en büyük çekincelerden biri, günler boyu saatlerce vakit geçirdiğimiz sanal dünyalarda, gerçeklikte bulduğumuz tatminden fazlasını bulma ve zamanla fiziksel dünyadan çekilip dilediğimiz insan ya da kişi olduğumuz metaevrende yaşamaya başlama olasılığı. Bu konuya daha evrimsel bir konudan yaklaşacağım. İnsan sinir sistemi milyonlarca yıllık evrimin bir sonucu ve bu birikimle kendini kuantum limitinde olası gerçekliklere adapte edebilecek esneklikte. Retinamız tekil bir fotona bile yanıt verebilecek hassasiyete sahip. Teknoloji ne kadar gelişse ve görsel kalite ne kadar yükselse de hiçbir simülasyon bedelimizce algıladığımız dünyaya erişemeyebilir. Buna ek olarak piyasaya sürülen her yüksek kalite VR ile aslında kendi görsel algımızı eğitiyoruz, geçmişte VHS kameralarla elde edilen görüntüleri hayretle izlerken şu anda 480p kalitedeki bir filme 2 dakika bile katlanamıyoruz. Her

metaevrende gelişecek her teknik ilerleme bir önceki versiyonunu kullanılamaz hale getirmek için adeta.

Yukarıda belirttiklerimin hepisi varsayımsal senaryolar. Metaevren hakkındaki hiçbir şey kaçınılmaz ve distopik değil, ancak teknoloji tarihine dönüp baktığımızda üst üste yığılmış olan, bizi bugüne getiren ufak tefek yeniliklerin aslında bir grup insanın ilginç takıntıları ya da dünyada değiştirmek istedikleri olduğunu görebiliriz. Gelecekte de ister bu yenilikleri getiren ister bunu deneyimleyen tarafta olun, fiziksel ve dijital “iyi vatandaş” olmaya bakın.

KAYNAKLAR

- 1) Spence, Edward. (2008), Meta Ethics for the Metaverse: The Ethics of Virtual Worlds. 3-12.
- 2) Lanier, J. (2017), Dawn of the New Everything. Random House
- 3) Coyne, R. (1994), Heidegger and virtual reality: The implications of Heidegger's thinking for computer representations. Leonardo, 27(1), 65-73.
- 4) Kaya Alpan Z.B., Çatak G. (2021), Use of Virtual Reality in Participatory Urban Design. In: Cordan Ö., Dinçay D.A., Yurdakul Tokar Ç., Öksüz E.B., Semizoglu S. (eds) Game + Design Education. Springer Series in Design and Innovation, vol 13. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-65060-5_16
- 5) Slater, M. (2021), Beyond Speculation About the Ethics of Virtual Reality: The Need for Empirical Results. Frontiers in Virtual Reality, 81.
- 6) Parisi, T. (2021), The Seven Rules of the Metaverse, <https://medium.com/meta-verses/the-seven-rules-of-the-metaverse-7d4e06fa864c>, son erişim 10.01.2022
- 7) Bartle, R. (2021), The Ethics of the Metaverse, <https://venturebeat.com/2021/01/28/the-ethics-of-the-metaverse/>, son erişim 11.01.2022
- 8) MacDonald, K. (2022), VR worlds are no better or worse than anywhere else online, <https://www.theguardian.com/technology/2022/jan/10/vr-worlds-are-no-better-or-worse-than-anywhere-else-online>, son erişim 11.01.2022
- 9) Milmo, D. (2022), UK data watchdog seeks talks with Meta over child protection concerns <https://www.theguardian.com/technology/2022/jan/09/uk-data-watchdog-seeks-talks-with-meta-over-child-protection-concerns>, son erişim 11.01.2022
- 10) Frenkel S., Browning K (2021), The Metaverse's Dark Side: Here Come Harassment and Assaults <https://www.nytimes.com/2021/12/30/technology/metaverse-harassment-assaults.html>, son erişim 11.01.2022

DİPNOTLAR

- 1) *First-person shooter* ya da birinci şahıs nişancı oyununun karakterin perspektifinden oynadığı oyun türüdür. RPG ise kurgusal senaryolarda farklı karakterleri canlandırdığınız ve belirli bir olay örgüsünün olduğu oyunlara denir. (~ 3 ~)
- 2) Beyaz insanın siyahı bireyleri aşağılama ya da taklit amacıyla yüzünü siyaha boyaması. Geçtiğimiz yıllarda İspanya'daki “Üç Kral” kutlamalarında ve Kanada Başbakanı Justin Trudeau'nun gençlik yıllarında yaptığı blackface hayli olay olmuştur.

Araştırma grubunun haftalık sanal toplantılarından bir görüntü. (Yazar, soldan ilk avatar)

Doğa filozofu, fizikçi ve ilk modern kimyacı: Robert Boyle

Robert Boyle, asırlar boyu doğru bilinen yanlışlara karşı çıktı. Örneğin Aristoteles'in ve Paracelsus'un maddenin temel bileşenleri hakkındaki iddialarının hatalı olduğunu deneyleriyle gösterdi, hava pompası deneyleriyle ideal gazlar yasasını keşfetti, kimya disiplininin ilerlemesine önayak oldu, tıbbi alanda yenilikçi yöntemlerin kullanılmasına öncülük etti.

Batı dünyasında 17. yüzyılın ikinci yarısı, bir tünelden çıkış niteliğindedir: Henüz kısmen karanlıklarda bulunan, ancak Bilimsel Devrim'in itici gücüyle Aydınlanmanın ışığına doğru hızla ilerlenen bir dönem... Hâliyle, alacakaranlık bir zaman dilimidir, bir çelişkiler devridir bu on yıllar: Devrimci fikirler ile dogmatizmin, kimya ile simyanın, astronomi ile astrolojinin, artan bir okuryazarlık ile hurafelerin ve bir türlü sonu gelmeyen cadı avlarının, ayrıca ateist fikirler ve katı bağnazlığın, tümünün bir arada harmanlandığı bir çağdan bahsediyoruz.

Yazımıza konu ettiğimiz Robert Boyle'u (1627-91) anlayabilmek için, bu çağın ruhunu canlandırmamız gerekir hayalimizde. Bilimsel Devrim'in önde gelen bilim insanlarından biri olmasının yanında, dini bütün, hatta aşırı dindar bir karaktere sahipti Robert Boyle. İngiltere'nin en zengin kişilerinden birisi olan Cork Kontu Richard Boyle'un yedinci oğlu olarak dünyaya geldi, hayatını ve servetini bilime ve Hristiyan dinine adadı. Sekiz yaşına dek İrlanda'da geçti ilk çocukluk yılları. 1635'ten 1638'e kalburüstü ailelerin çocuklarını okuttuğu Eton okulunda eğitim aldı, 1639-44 yılları arası eğitimini tamamlaması amacıyla her aristokrat genç gibi bir Büyük Avrupa Turu'na (Grand Tour) gönderildi, akabinde babasından kendine miras kalan Stalbridge malikânesinde sekiz yıl kadar ikamet etti. 1656-68 yılları arası Oxford'da ve 1668 yılından itibaren ölümüne kadar kız kardeşi Katherine'in yanında, Londra'da Pall Mall semtinde yaşadı. Hep bekâr kaldı. Kendine kurduğu laboratuvarında, bilim tarihini değiştirecek deneyler yaptı, fen bilimlerinin ilerlemesine temel katkılarda bulundu. Za-

manın en ünlü bilim insanı oldu, sayısız kitap ve makaleye imza attı.

Bu yazımızda Boyle'un gelişim yıllarını ele almanın yanı sıra, doğa felsefesi ile bilime yönelişinin başlıca nedenlerini anlamaya çalışacağız.¹⁻⁷ Boyle'un bilimsel keşiflerini ve katkılarını, yer darlığı nedeniyle, başka bir yazımıza bırakıyoruz.

Doğa felsefesi merakı nereden kaynaklandı?

İngiltere'nin en zengin ailelerinden birine mensup, âdeta bir eli yağda bir eli balda, 1640'lı yıllarda kendini ahlakçılığa adayıp bu konuda mükrekkep yalamış, son derece dindar bir genç olan Robert Boyle'un fen bilimleri -zamanın deyimiyle doğa felsefesi (natural philosophy)- konusuna merak sarmasının sebebi ne olabilirdi acaba? Bilim tarihçileri konuyla ilgili kesin bir hükme varabilmiş değillerse de, genç Boyle'un bilime yönelmesinde şu faktörlerin rol oynamış olması olasıdır:

Gençlik yıllarında gerçekleştirdiği Avrupa Turu'nda, özellikle Cenevre konaklaması ve İtalya seyahati sırasında, Stoacılık (stok felsefe) ile Hermetizm (Hermes Trismegistus'a atfedilen dinî, mistik, felsefi vb. yazı ve düşünceler bütünü) öğretileri ile karşılaştı: Hayatını ve kariyerini etkileyen önemli unsurlar oldu bunlar. Nedenini anlayabilmek için, konuyu biraz daha açalım.

Atina'da Stoacı Felsefe okulunu kuran Kıbrıslı Zenon (MÖ yaklaşık 334-262) ve ardıllarına göre, zamanda ve uzamda sürekli var olan Stoacı Tanrı, işleminin her bir ayrıntısına müdahil olduğu doğa-ya tastamam hâkimdi. Tanıklık ettiğimiz mükemmel

doğal düzen, yüceliği ve muhteşemliği nedeniyle, insanın gözleri önüne serilen altın bir standart niteliğindedi; dolayısıyla ahlak, erdem arayışını ilke edinmek ve bu kusursuz modele uyum sağlamaktan ibaretti. Etik-doğa ilişkisi merkezî bir rol oynadığından, doğal dünyayı algılayabilmek, vazgeçilmez bir gereklilikti Stoacılar için ve insan bu algılayışı hisleriyle değil de ussallık yoluyla yerine getirebilirdi, yani erdeme ancak akıl ile varılabilirdi.^{3,4}

Romalı stoacı filozof Seneca (ölüm, MS 65) da bir ilham kaynağı oldu genç Robert için. *Doğa İncelemeleri* (*Quaestiones Naturales*) başlıklı yapıtında Seneca, israf, lüks ve kötülüğe karşı çıkarken, etik değerlere sadık bir yaşam sürmenin, doğal dünyayı anlayabilmekten geçtiğini vurgulamıştır. Boyle ileride kendinden bahsederken, “Seneca’nın doğa hakkındaki sorularıyla karşı karşıya kalışı, doğa felsefesine ilgi duymasına” yol açmıştı şeklinde bir değerlendirmede bulunacaktı. Bu yüzdendir ki, İngiltere’de stoik etik kuramını Protestan inancıyla uyumlu hâle getiren, ahlak bilimci piskopos Joseph Hall’un çalışmaları, 1650’li yılların başından itibaren Boyle’u derinden etkilemeye başlamıştır.

Boyle aynı zamanda Hermetik yazıların (MS 1.-3. yüzyıllar arası yazılmış olduğu tahmin edilen metinler, örneğin *Pimander* isimli eser) tesiri altında kaldı.⁵ Tanrı’nın tüm varlığını savunan ve insanı doğa üzerinde tanrısal bir güç atfedene Hermetizm’in, erken modern bilimin ortaya çıkışında önemli bir etken olduğu düşünülür.

Büyük Avrupa Turu’nda özellikle İtalya seyahati, Boyle’un entelektüel gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. İtalya’da İtalyanca öğrendi, Galileo’yu okudu ve onu kendine bir rol model edindi. Tesadüf bu ya, tam da Floransa’da bulunduğu dönemde Galileo’nun vefat edışı derinden etkiledi Boyle’u... Başka düşüncüler de şekillendirdi genç Boyle’un fen bilimlerine merakını. Bu kişiler arasında, 1630’lu yıllarda Prusya’dan İngiltere’ye göç eden, Alman Protestan Samuel Hartlib vardı. Boyle ile pek çok ortak merak konuları oluştu: Yeni icatları heyecanla izler, düzenli

olarak tıbbi tarifler değiş tokuş ederlerdi; Fransız teolog ve matematikçi Marin Mersenne’in ve Boyle’un hayranlık duyduğu filozof ve bilim meraklısı Pierre Gassendi’nin eserlerini de tartışarlardı aralarında.

Bir diğer etki unsuru, Boyle’un, “Görünmez Koleji” (Invisible College) adını verdiği bilim meraklıları grubu olmuştur. Günümüzde üyelerinin kimliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız, ancak gizli bir cemiyet olarak görülmemesi gereken bu grubun 1646-47 yılları arası Londra’da bir araya geldiğini, ancak deneysel çalışmalar yürütmediğini biliyoruz. Boyle, deneyler konusuna henüz birkaç yıl sonra ilgi duymaya başlayacaktı. Kimilerine göre Görünmez Koleji, daha sonra kurulacak olan Kraliyet Cemiyeti’nin bir erken şekli niteliğindedi.⁶

İşte Boyle’un fen bilimlerine merakının, esas olarak yukarıda sıraladığımız olay ve kişilerden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca kimi bilim tarihçileri, Boyle’un bilime ilgisinin altında, doğayı inceleyerek Tanrı’nın varlığını kanıtlamayı hedefleyen güçlü bir dinî dürtü yattığını öne sürmüştür. Her hâlukârda, 1649 yılına gelindiğinde, kısa bir süre içerisinde, kendine bir kimya laboratuvarı kurar Robert Boyle, Almanya’dan bir fırın ısmarlar, bir damıtma düzeni oluşturur, alet e-

devat satın alır, hatta Hollanda’dan bir mikroskop getirir. Büyük bir heyecanla, deney yapmaktan son derece haz aldığını bildirir bir mektubunda ablası Katherine’e...

Francis Bacon’ın izinde bir doğa filozofu

Francis Bacon (1561-1626) bilimde tümevarımcı (endüktif) bir yaklaşımın bayraktarlığını yaparken, “doğal tarihleri” (natural histories) araştırıp biriktirmenin -yani günümüz diliyle “veri” toplamanın- önemine vurgu yapmıştı. Boyle, özellikle 1660’lı yıllarda, Bacon’un düşünce sistemine sadık kalmakla yetinmedi, onun fikirlerini bir adım öteye taşıyarak bilimsel metodun gelişimine önemli katkılarda bulundu. Laboratuvar çalışmalarında ortaya koyduğu yöntemsel ilkelerin, modern bilimin bir parçası hâline geldiğini söyleyebiliriz. Örneğin deney sonuçları raporlanırken kullanılan ekipman, deney düzeni ve varsayımları anlaşılabilir ve eksiksiz bir şekilde açıklamanın gerekliliğini ifade etti Boyle. Başarısız deneyleri de kayda geçirmek önemliydi. Doğa felsefesi doğal tarih ile desteklendiğinde, ayağı yere basan çıkarımlara ulaşılabilirdi. Boyle deneyler ile ilgili salık verirken, sağlıklı bir sonuca varabilmek için, doğruluk kuralına sadık kalınmasını, ayrıntılara özen gösterilmesini ve

Robert Boyle’un (1627-1691) portresi.

sabır öğütlüyordu. Hipotez öne sürmeye karşı değildi, ancak olgularla desteklenmedikçe hipotezlerin havada kaldığının, faydasız olduklarının altını çiziyordu. Şu noktada ısrarcıydı ki, bu kılışal yaklaşım, doğa felsefesinin daha spekülâtif yönünü dengelemek için elzemdi. *Of Naturall Philosophie* başlıklı özet niteliğindeki yazısında, “Deneylerden fazla uzaklaşıldığında akla güvenilmemesi” konusunda uyarıda bulundu. Doğa felsefesi, deney temelli, entelektüel olarak sağın, teist ve pratik, ayrıca tarımdan sanayiye, sağlıktan taşımacılığa, insan yaşamına fayda sağlayacak nitelikte olmalıydı.

Boyle’un her zaman vurguladığı bir diğer konu, bilimsel bir metni kaleme alırken, riayet edilmesi gereken kompozisyon ilke ve kuralları ile ilgiliydi. Bilim insanı, yazılarını “retorik biçimde değil de filozofik [yani bilimsel] biçimde” ele almalı, onları yapmacık ve karmaşık bir üsluptan arındırmalı, böylece açıklamalarını, süslü püslü olmaktansa, anlamlı ve anlaşılabilir kılmalıydı (*Kuşkucu Kimyacı* eserine bakıldığında, bu gayretinde her zaman başarılı olmadığını görebiliyoruz). Kimyasal açıklamaların net bir şekilde formüle edilmesi yönünde

Boyle’un kurucuları arasında bulunduğu “Görünmez Kolej”i (Invisible College) temsil eden bir çizim.

çağrıda bulundu. “Deney yapabilmek ve bu deneylerin felsefi bir açıklamasını yapabilmek arasında büyük fark vardır.” diyordu.

Ayrıca Boyle, eserlerinin Latinceye çevrilmesi konusunda her zaman istekliydi çünkü ancak bu şekilde uluslararası bir okur kitlesine ulaşabilmekteydi (o dönemde Latincenin bilim camiasında bir *lingua franca* niteliğinde oluşu, çeşitli dillere sahip Avrupa’da, bilim insanlarının işbirliği yapabilmelerinin önünü açmış, bilimsel ilerlemeye önemli bir katkı sağlamıştır).

Boyle’un doğa felsefesi çalışmaları üzerine kimlerin etkisi oldu?

Boyle’un doğa bilimleri alanında sivrilmesi, 1650’li yıllara denk gelir. O dönemde benzer bir merakı paylaşan kişiler ile tanışıp işbirliğinde bulunması, şahsi bilimsel gelişimini beslemiştir. Bu kişiler arasında en önemlisinin 1650 yılında Amerika’dan İngiltere’ye göç etmiş kimyacı George Starkey olduğu söylenebilir. Kompozisyon analizi tekniğine başvurarak ilaç üretiminde genel prensipler ortaya koymanın yanı sıra, kimyasal yöntemler ile değerli metaller elde etmeyi hedefleyen Starkey’nin, Boyle’un kimya alanında bilgi ve becerisini geliştirmesinde,

Boyle’un esinlendiği düşünürlerden Francis Bacon (1561-1626). Boyle, özellikle 1660’lı yıllarda, Bacon’un fikirlerini bir adım öteye taşıyarak bilimsel metodun gelişimine önemli katkılarda bulundu.

özellikle hem deneysel kimya hem de baz metalleri altına dönüştürmeyi hedefleyen birtakım simyasal yöntemler ile ilgili aşinalık kazanmasında (bu karma alana o dönemde, *chymistry* deniyordu, *chemistry* sözcüğü ise daha sonra yaygınlaşacaktı) önemli bir payı oldu. Starkey ile Boyle arasındaki yoğun mektup değiş tokuşu, 1650’li yılların başlarından itibaren ortak çalışmalar yürüttüklerini göstermektedir. Örneğin, bir bakır bileşiği olup güçlü bir ilaç etkisine sahip olan *ens veneris* (Venüs esansı) ile ilgili çalışmalar yaptıklarını öğreniyoruz. Araştırdıkları pek çok bileşen, sağaltım amaçlı kullanıma yönelikti.

1620’li yılların sonuna doğru, İngiliz hekim William Harvey’in kan dolaşımı olayını ilk kez kapsamlı biçimde tarif etmesi sansasyon yaratmıştı. Harvey’nin çalışmalarından etkilenecek ve onun sonuçlarını tekrar ve tasdik etmek amacıyla, kimya/simya çalışmaları yanında canlı hayvan üzerine kesim ve deneyler gerçekleştirdi Boyle.

Bir diğer önemli etki unsuru, Ekim 1655’te, gelecek on iki yılını geçireceği Oxford’a taşınması sonrasında Boyle’un kendini seçkin bir entelektüel ortamın içinde bulmasıdır. Özellikle de 1655-1658 yılları arası, bilimin her alanıyla, ayrıca eğitim ve siyasetle de ilgilenen Samuel Hartlib’in etrafında oluşan topluluk,

Boyle için verimli bir ilham kaynağı oluşturmuştur.

Tanecikçi felsefe

Mekanikçi bir felsefeyi (tüm doğal fenomenlerin, cansız madde parçacıklarının hareketiyle açıklanması) savunan Gassendi ve Descartes'in eserleri, Oxford grubu üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştı. Boyle da bu etkiden payını aldı elbette. Ancak fiilen "Des Cartes'i anlamasını sağlayan", yardımcısı Robert Hooke⁷ oldu. Mekanikçi felsefeden bahsederken Boyle, *corpuscular* ("tanecikçi" veya "cisimcikçi") terminolojisini kullanmayı yeğ tuttu: Bu şekilde Descartes'çılarının iddia ettiği gibi maddenin sonsuza dek parçacıklar şeklinde bölünebileceği ya da aksine atomcuların iddia ettiği gibi maddenin birtakım temel parçacıklar ötesinde artık bölünemeyeceği tartışmasında taraf olmaktan kaçınmış oldu.

Mekanikçi Hipotezin Mükemmelliği ve Temelleri Hakkında (About the Excellency and Grounds of the Mechanical Hypothesis, 1674-5) adlı eserinde Boyle, doğanın tanecikçi/mekanikçi açıklamasının, diğer açıklamalardan çok daha üstün olduğunu ileri sürdü. Tanecikçi yaklaşım, Aristo ve Paracelsus öğretileri ile karşılaştırıldığında, daha sarıh ve anlaşılabilir bir model sunuyordu. Az sayıda ilkeye dayanması, basitliği ve evrenselliği nedeniyle mekanikçi görüş tercih edilmeliydi Boyle'a göre: "Madde ve Hareket"ten daha temel ne olabilirdi?

Bir kez daha somut deneysel argümanlara dayanıyordu Boyle'un bu görüşü. Örneğin "güherçile" denilen potasyum nitrat (KNO_3) maddesinin, sabit ve uçucu özelliğine sahip iki kısımdan oluştuğunu, birbirinden ayrılabilen bu kısımlar tekrar bir araya getirildiğinde, güherçilenin tekrar elde edildiğini gösterdi. Böylece "kimyasal bir madde" farklı bileşenlerden oluşuyordu ve bu bileşenleri mekanik olarak ayırtmak ve tekrar bir araya getirmek mümkündü; başka bir deyişle, bu analiz ve sentez döngüsüyle, Aristocu "nitelikler" öğretisinin hatalı olduğunu göstermiş oldu Boyle, çünkü elde ettiği sonuca göre "nitelik",

maddeden bağımsız bir olgu değildi.

Diğer modellere kıyasla daha basit ve ikna edici bir açıklamaya olanak sağlaması nedeniyle mekanikçi yaklaşım, maddenin tanecikçi bir yapıya sahip olduğu hipotezini güçlendiriyordu. Boyle, *Şekil ve Niteliklerin Menşei (The Origins of Forms and Qualities, 1665-6)* eserinde "Mekanikçi Felsefenin ilkeleri" çerçevesinde, tüm doğal fenomenlerin birtakım mekanikçi kavramlar sayesinde açıklanabileceğini duyurdu. Tanecikçi görüşünü tıp alanına da uyguladı, enfeksiyon ve benzer olaylarda taneciklerin etkisinden bahsetti.

Boyle, asırlar boyu doğru bilinen yanlışlara karşı çıktı. Örneğin Aristoteles'in ve Paracelsus'un maddenin temel bileşenleri hakkındaki iddialarının hatalı olduğunu deneyleriyle gösterdi, hava pompası deneyleriyle ideal gazlar yasasını keşfetti, kimya disiplininin ilerlemesine önayak oldu, tıbbi alanda

yenilikçi yöntemlerin kullanılmasına öncülük etti... Ayrıca Kraliyet Cemiyeti'nin kuruluşunda baş aktörlerden birisi olsa da, 1680 yılında Cemiyet'in başkanlığına seçilince bu pozisyonu dinî inançlarından dolayı kabul etmedi (yemin etmek konusunda çekinceleri vardı).

Boyle'un çalışmaları ve düşüncelerini tek bir makalede hakkıyla aktarabilmemiz mümkün değil. Bu yazıda Boyle'un fen bilimlerine yöneline etki eden başlıca olay ve kişileri tanıtmış, maddenin parçacık yapısı hakkında düşüncelerini aktarmış olduk. Boyle'un bilimsel başarılarını başka

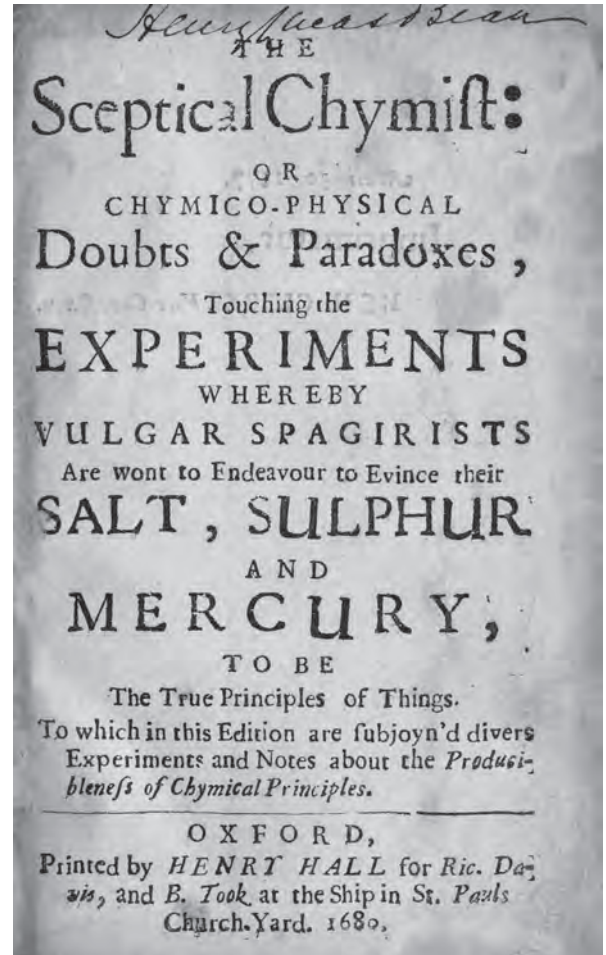
bir yazımıza konu edeceğiz. Kısa bir anekdot ile bitirelim.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, hiç evlenmedi Robert Boyle. Bu yüzden ölümünden sonra bir dostu, latife etmekten kendini alamadı: "Tüm deneyleri arasında, evlilik deneyini yapmadı" dedi ondan bahsederken. Doğru bir tespitti elbette, ancak Boyle'un deneysel bilim alanının önünü açmasının, insanlık ailesi için paha biçilmez değerinde bir miras olduğu da tartışma götürmez...

KAYNAKLAR

- 1) M. Hunter, Boyle, Between God and Science, Yale University Press, 2009.
- 2) J. H. Tiner, Robert Boyle, Mott Media, 1989.
- 3) Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism>
- 4) <https://www.britannica.com/topic/Stoicism>
- 5) <https://www.britannica.com/topic/Hermetic-writings#ref1198>
- 6) T. Burns, Royal Society of Chemistry, 2012, https://www.youtube.com/watch?v=vdFHB753_3E
- 7) S. Ölcer, Bilimsel devrimin unutulmuş dahisi: Robert Hooke, Bilim ve Gelecek, Aralık 2019.

Kuşkucu Kimyacı (The Sceptical Chymist), Boyle'un en önemli eseridir.

De humani corporis fabrica'dan bir illüstrasyon.

İnsan bedeninin içine yolculuk

Bilimsel devrim döneminde Vesalius, cildin altında gizli insan vücudunu görünür kılar. Daha sonra Harvey kan dolaşımını ortaya çıkarır. Morgagni, sağlıklı organdan hasta olanı ayırt edici özellikleri görünür kılar. Roentgen'in tesadüfi buluşuyla X ışınlarının insan vücudunu delip geçtiği, geçerken de gösterdiği anlaşıldıktan sonra, tıp alanı başka bir boyuta taşınır.

Selman Vefa Yıldırım

Anatomi amfisinde sesleri hala yankılanan Kaplan Arıncı ve Alaettin Elhan hocalarıma saygıyla...

Qoğunlukla hâlihazırda var olan, kullandığımız veya bildiğimiz birçok aracın, aletin veya bilginin eskiden beri sanki bu haliyle var olduğu alışkanlığı ya da nasıl demeli mahmurluğu ile yaşarız. Sabah hastaneye gelip önlüğümüzü giyer, steteskopumuzu boynumuza dolar, ekokardiyografinin açma düğmesine basar, otoskopumuzu temizler ve hastalarımızı kabul ederiz. Mekanik iş tempomuzu tamamladığımızda önlüğü yerine asar, steteskopu çekmeceye bırakır ve diğer araçları kapatır çıkarır. Oysa bunların varoluşları ya da keşifleri çok derinlikli öyküler, karmaşık süreçler bazen de ilahi diyebileceğimiz tesadüfleri barındırır. Tarih de böyledir, hele de tıp tarihinde ilerlemenin kritik bazı noktalarında bir El'in devreye girdiğine tanıklık edilir kimileyin.

Vesalius ve insan vücudunu görünür kılmak

Padua'da tıp fakültesinin genç ve yetenekli yeni hocası Vesalius, kütüphanede *Hipokratik Corpus*'tan bazı metinleri yeniden okumaktadır. Okurken notlar da alır ve düşünür: Hipokrat ve öğrencilerinin tıbbi, rahibin, büyücünün, şamanın elinden, göksel olandan alarak dünyevi alana, bilgi yoluna sokmasının, "hastalıkların bir nedeni var" demiş olmasının ne büyük bir devrim olduğunun farkındadır. Büyük bilge filozof Aristoteles'in doğaya dair düşüncelerinin etkisi barizdir Hipokrat üzerinde. Hipokrat, hastalıklar ve tedavi yaklaşımlarında çok önemli katkılar yapmış, diğer ustası büyük hekim Galen de organların yapısı ve işlev-

leri hakkında kimi yeni bilgiler eklemiş olsa da, kısıtlamalar ve yasaklarla geçen yüzyıllar boyunca işte hâlâ aynı yerde dolanıp durmakta olmaları canını sıkılmaktadır. Hipokrat'ın dört salgı çevresinde dönen ve şekillenen Galen döneminde çok az yol alan ve "kan alma" tedavisinden öteye geçilemeyen, Avicenna'da (İbn-i Sina) da bazı yöntem ve yaklaşım değişiklikleri dışında aynı kalan, ilerleyemeyen bir yolda tıkanmış olmak hiç de hoş bir durum değildir, Vesalius'a göre.

Bilgi yolunda son yıllarda gelişmelerin olması, resimde ciddi ve özgürlükçü yeniliklerin varlığı, insanların daha iyi ve özgür yaşamlar istemesi, dinsel tahakkümün yıkılma eğilimine girmesi umutlarını artırmıştır; zaten Padua Üniversitesi'ne gelmesindeki en önemli nedenlerden birisi yasakçı, tutucu zihniyetin burayı terk etmiş olması değil midir?

"*Primum non nocere*" (önce zarar verme) diye kafasında dolanan o en büyük düsturla kararını verir. İnsan denilen bilinmezin sırlarını açığa çıkarmak için onu görünür kılmak gereklidir. Hekimlerin, daha önce sadece yaralılarda gördükleri ve ama ne biçimlerini ne de işlevlerini bildikleri "şey"lerden oluşan, bazı hayvanların içlerine bakarak çıkarım yapmaya çalıştıkları "şey"leri, gün yüzüne çıkarmaktır niyeti. Yöntemini belirledikten ve bıçaklarını hazırladıktan sonra, iyi bir illüstratörü de yanına alarak çalışmalarına başlar.

Vesalius, yoğun birkaç yılın sonunda 1543 yılında çalışmasını bitirir, düzenler ve en iyi matbada en kaliteli kâğıda bastırarak *De humani corporis fabrica* adını verdiği eserini yayımlar. Yedi ciltten ve 270 civarında üst düzey çizimden oluşan eserin ilk cildinde en detaylı haliyle iskelet sisteminin

kemik ve kırıkdağını, ikinci cildinde kas ve bağ sistemini, üçüncü cildinde ven ve arterlerden oluşan damar sistemini, dördüncü cildinde sinir sistemini, beşinci cildinde beslenme ve üreme ile ilgili sistemleri, altıncı cildinde kalp ve ilişkili sistemleri ve son ciltte de beynin yapısını incelemiştir. Basımı ve dağıtımının ardından çok çabuk ve haklı bir üne kavuşur eser.

Vesalius, bu çalışmasıyla 1500 yıldan beri değiştirilemez bir öğreti haline gelmiş meslektaş Galen'i "yanlışlayarak" tıp biliminde çığır açar, pratik anlamda da çok önemli bir şey yapar: cildin altında gizli insan vücudunu görünür kılar.

Tıp biliminin "bilgi" yolu belli belirsiz bir patika olmaktan çıkmıştır artık.

Kan dolaşımının kâşifi: William Harvey

İlerleyen yıllarda anatomi ve çevresindeki çalışmalar modern tıba giden yolda önemli bir aydınlanma aracı olmaya devam eder. Ancak bilgi üretimi ve ilerleme şimdiki hızında değildir elbet. Bilinmezler hâlâ çoktur. Artık organların şekilleri, birbirleriyle ilişkileri biliniyordur ama neyi, nasıl yaptıkları konusu muğlak birkaç bilgi kırıntısından daha fazla değildir.

Kan denilen ve yaşamsal önemi olan sıvının dolaşımı Vesalius'un da gösterdiği üzere Galen'in yazdığı gibi değildir. Kalbin içine damarlar yoluyla gelen ve damarlar yoluyla çıkan kanın dolaşımının öğrenilmesi Vesalius'un açtığı bilim

Kan dolaşımının kâşifi William Harvey (1578-1657).

yolundaki ikinci büyük adımdır. Bu, Vesalius'tan yüz yıl kadar sonra bu konuya kendisini adayan William Harvey tarafından atılır. Harvey'nin kalp, kan, büyük dolaşım ve küçük dolaşımı gözlemleyip neredeyse tam olarak tanımlaması ve bunu yayınlaması ile fizyoloji biliminin de temeli kurulmuş olur. 1628 yılında Frankfurt'ta basılan 72 sayfalık, kendi küçük etkisi büyük kitabın adı *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus*, yani kalbin ve kanın hareketlerinin anatomik araştırılması, tarihteki yerini alır.

Hasta organı tanımlamak: Morgagni

Vesalius'tan iki yüz, Harvey'den yüz yıl kadar sonra Vesalius'un izinden giden bir başka Padua Üniversitesi profesörü, Giovanni Battista Morgagni, hasta, hastalıklı organlar ve görünüşleri üzerine yaptığı 700'den fazla otopsi raporunu ve çizimini içeren kitabını yayınlar: *De Sedibus et causis morborum per anatomem indagatis* (Anatomi aracılığıyla hastalıkların nedenleri ve yerleri üzerine). Böylece modern tıba giden yol daha da genişler. Morgagni, hastalıkların organlarda yaptıkları hasarı, değişiklikleri saptaması ve göstermesiyle, sağlıklı organdan hasta olanı ayırt edici özellikleri "görünür" kılar.

Roentgen'in tesadüfi buluşu

Bilim yolunun bu şekilde açılmasıyla daha kısa sürelerde çok daha fazla bilgiye ulaşılabilir hale gelir. Pratik ve teorik anlamda 18. ve 19. yüzyılda birçok gelişme kaydedilir. Ama 19. yüzyıl sonunda öyle bir şey olur ki, tıbbi yaklaşımı çok keskin bir değişikliğe uğratar.

Fizik profesörü W. Conrad Roentgen, laboratuvarında o güne dek az bilinen bir ışın tipinin izlerini yakalamış, katot tüplerinden bu ışının geçirgenliğini farklı nesnelerle test ederken, önce bir siyah kâğıt, bir tahta parçası, alüminyum derken son olarak bir kurşun levha koyar tüpün önüne ve karşıda kurşun levhayı tutan ellerinin kemiklerini görür. Önce şaşırır anlam veremez, sonra kendini toplar; müthiş bir

Bertha'nın eli: İlk roentgen filmi.

şeyle karşı karşıya olduğunu bilecek kadar zeki ve dikkatlidir. Bu gözleminin elbette peşini bırakmaz; bir yanlışlık, bir yanlış, anlamsız bir tesadüf olup olmadığını anlamak için birkaç gün sonra karısı Bertha'nın elini koyar katot tüpünün önüne. İşte yine o görüntüyü elde etmiştir, ama bu kez hazırlıklıdır ve fotoğrafik kaydını da almıştır.

Bu buluşla, yani X ışınlarının insan vücudunu delip geçtiği, geçerken de gösterdiği anlaşıldıktan sonra, tıp alanı başka bir boyuta taşınır. Görünmez olan ilk kez açmadan, kesip biçmeden gün yüzüne çıkmıştır. Bu keşifle birlikte radyolojinin ilk adımları atılır. 1900'lü yıllardan itibaren hızlanan bilgi ve buna dayanan teknoloji üretimi sonucunda ultrasonografi, sonrasında tomografi ve manyetik rezonans görüntüleme sistemleri geliştirilir ve basit görüntülerden üç boyutlu birebir uzaysal görüntülerin en detaylı haliyle elde edildiği günlere gelir. Roentgen'in tesadüfen elini kurşun levhayı tutarken görmesi, bunun peşini bırakmaması, üzerine düşmesi ve yeni denemeler yapması ile tıp alanında açılmış olan bilgi yolu artık çok güzel, geniş, ışıklı bir hal alır. Radyolojik görüntüleme de doktorun gözü olur.

Artık akıllı cep telefonlarına kolayca takılabilecek bir basit ultrason probu gözümüz, içinde barındıracağı dijital stetoskop da kulağımız olarak önlüklerimizin cebinde yerini alacak yakın zamanda.

Bir şeyler eksik

Cok sevdiğim bir şarkı sözüdür: “Tamamlanın-
ca eksik kalıyor bir şeyler”⁽¹⁾

Ünlü Fransız psikanalist Jacques Lacan **arzunun** tatmininin tamamlanamayacağını, hep bir şeylerin eksik kalacağını savunurken, Oscar Wilde “Hayatta iki trajedi vardır: Biri istediğini elde edememek, diğeri elde etmektir.”⁽²⁾ sözüyle insan doğasındaki tatminsizliğe dikkat çekmiştir.

Felsefi ve psikanalitik alanda öne sürülen **eksiklik** kavramıyla matematiksel sistemlerin yapısı arasında bir benzerlik olabilir mi? Matematik eksik mi?

Bu soruyu “Evet” diye yanıtlayabiliriz; çünkü 1931’de Avusturyalı mantıkçı ve matematikçi Kurt Gödel aritmetikte doğruluğu ya da yanlışlığı kanıtlanamayanın varlığını kanıtlayarak (Birinci Eksiklik Teoremi) matematiğin eksiksiz olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Gödel böylece David Hilbert, Bertrand Russell gibi biçimciliği savunan matematikçilerin düşüncelerine önemli bir darbe indirerek tarihin en çarpıcı entelektüel başarılarından birine imza atmıştır.

Gödel’in gürültü koparan en önemli adımı olan Eksiklik Teoremleri’nden ilkinin temel fikri oldukça basittir. Gödel, “ben kanıtlanamam” diyen matematiksel bir tümce yazmayı başarır. Bu tümcenin kanıtı olsa, sistem çelişkili olurdu. Demek ki sistem çelişkisizse tümcenin kanıtı olamaz. Tümcenin kanıtı olmadığından “ben kanıtlanamam” tümcesi doğrudur.⁽³⁾ Demek ki matematiksel sistemlerde doğru olan ama kanıtlanamayan önermeler mutlaka vardır. Bu sonuç temel aritmetik içeren tutarlı hiçbir matematiksel sistemin **eksiksiz** olmadığını gösterir.

Gödel’in İkinci Eksiklik Teoremi’ne göre temel aritmetik içeren bir matematik sistemi hiçbir zaman kendisinin çelişkisiz olduğunu kanıtlayamaz.

Gödel, **arzunun** tatminsizliğindeki eksikliğe dikkat çeken Lacan gibi matematiğin de **eksik** olduğunu göstererek yarattığı şok dalgasıyla matematik ve felsefe dünyasını derinden sarsmış olmasına karşın matematiğin gücü, etkisi ve kesinliği hiç eksilmemiştir.

Gödel’in Eksiklik Teoremleri’nin kanıtı teknik bir dil ve yöntem içerdiğinden bu yazının kapsama alanı dışında kalıyor, ama ilginç bir hikâyeye ilk eksiklik teoreminin mantığını göstermek mümkün.

Eksik gerçeğin hikâyesi

İki topluluktan oluşan bir köy hayal edelim. Topluluklardan birinin ismi **Doğrucular** diğerrininse **Yalancılar**. Bu köyde doğan her insan bu iki topluluktan birinin içinde yer alıyor. Doğrucular her zaman doğruyu söylerken Yalancılar ise daima yalan söylüyorlar.

Doğrucular topluluğunun üyesi olan köy muhtarı köyde doğan herkesin adının, soyadının ve ait

olduğu topluluğun isminin yazılı olduğu bir defter tutmaktadır. Bu defterdeki bilgiler kesinlikle doğrudur ve her isteyen bu defteri inceleyebilir.

Bir gün köye bir gezgin gelir ve köy sakinlerine doğrudan “Hangi topluluktasın?” sorusunu sormak yerine dolaylı bazı zekice sorular sorarak karşılaştığı köylülerin hangi topluluğa ait olduğunu anlamaya çalıştığı bir oyun oynar.

Gezgin sorularına aldığı cevaplarla mantıksal çıkarımlarda bulunarak köylülerin hangi topluluktan olduğunu belirlemede çok başarılı olur. Ama bir gün ismi Kurt olan bir köylüyle karşılaşır ve henüz soru sorma fırsatı bulamadan Kurt şu cümleyi söyler: “Asla benim Doğrucular topluluğuna ait olduğumu gösteren bir kanıt bulamayacaksınız.”

Gezgin sadece bu cümledeki bilgiyle Kurt’un hangi topluluğa ait olduğunu belirleyebilir mi?

Bu soruyu şöyle cevaplayabiliriz:

Önce Kurt’un Yalancılar topluluğuna ait olduğunu varsayalım. Yalancılar topluluğundaki herkes daima yalan söylediğinden “Asla benim Doğrucular topluluğuna ait olduğumu gösteren bir kanıt bulamayacaksınız.” cümlesi doğru olamaz, yani bu durumda gerçek bu cümlemin olumsuzudur: Kurt’un Doğrucular topluluğuna ait olduğu kanıtlanabilir. O halde Kurt Yalancılar topluluğunun üyesi olamaz. Oysa Kurt’un Yalancı olduğunu varsaymıştık, bu varsayım ile çelişkili bir sonuca ulaştık.

Şimdi de Kurt’un Doğrucular topluluğuna ait olduğunu varsayalım. Doğrucular topluluğunda herkes doğruyu söylediğinden “Asla benim Doğrucular topluluğuna ait olduğumu gösteren bir kanıt bulamayacaksınız.” cümlesi gerçeği anlatıyor olmalı, yani bu durumda gezgin gidip köy muhtarının defterine baktığında ve Kurt’un Doğrucular topluluğuna ait olmadığını görecektir, çünkü Kurt doğruyu söylemektedir. O halde Kurt Doğrucular topluluğunun üyesi olamaz. Oysa Kurt’un Doğrucular topluluğundan olduğunu varsaymıştık, gene bu varsayım ile çelişkili bir sonuca ulaştık.

Ancak biliyoruz ki muhtarın defterinde köydeki herkes kayıtlı. Doğruyu söyleyen Kurt Yalancılar topluluğunun da üyesi olamayacağı için defterde kayıtlı olmayacaktır.

Sonuç: Kurt bu köyde doğmamış.

Şimdi hikâyeye bir ek yapalım, o köye ayak basan ve o köyde doğmamış olan ilk kişinin gezgin olduğunu belirtelim, yani köydeki herkes ya Doğrucu ya da Yalancı olsun ve gezginin de bunu biliyor olduğunu kabul edelim. Şimdi bir varsayım daha ekledik: köy sakinlerinin tümü o köyde doğmuş olsun. Ayrıca Kurt’un konuştuğu anda muhtarın defterinin yanıp kül olduğunu kabul edelim.

Hikâyenin başlangıcındaki varsayımına göre Yalancılar topluluğuna ait hiçbir köy sakini Kurt’un kurduğu o cümleyi dile getiremez, yani Kurt Yalancılar topluluğuna ait değildir. Bu durumda Kurt kesinlikle Doğrucular topluluğunun üyesidir ve dile getirdiği söz doğrudur, yani gezgin onun Doğrucu

ma-
te-
ma-
tik

soh-
bet-
leri

Ali Törün

a_torun60@hotmail.com

olduğuna dair hiçbir zaman somut bir kanıtla sahip olmayacaktır.

O halde Kurt'un sözü doğrudur ve doğru olduğuna dair somut bir kanıt yoktur. Kurt'un sözünün doğru olup kanıtlanamıyor olması başlangıçta belirttiğimiz Gödel'in varlığını kanıtladığı "ben kanıtlanamam" matematiksel tümcesinin karşılığıdır. İlk eksiklik teoreminin kanıtını oluşturan kendine gönderme yapan bir ifade türüdür.

Tüm doğru ifadeleri içeren köy muhtarının tutmuş olduğu defteri yok ettiğimizde somut kanıtı olmayan bir cümleyi kolaylıkla bulabiliyoruz.

Matematik dünyası defteri olmayan köy gibidir. Bu yüzden matematikte doğru ama kanıtlanamayan önermelerin varlığı kaçınılmazdır.

Teşekkür: Yukarıdaki hikâye Alex Bellos'un *Guardian* gazetesindeki yazısından esinlenerek yazılmıştır. Kurguladığı hikâyeyi uyarlamama izin verdiği için Alex Bellos'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- 1) Hansu İrem (Söz), İlhan İrem (Beste), *Gül Kokulu Çeyiz Sandığı*.
- 2) Oscar Wilde, *Lady Windermere'in Yelpazesi*, Çev. Murat Erşen, İmge Yayınevi, 2006.
- 3) Ali Nesin, Ali Törün, *Matematikçi Portreleri*, Nesin Yayınları, 2019.

Geçen sayıdaki problemlerin çözümleri

Boyalı küpler. 125 tane küp şeklindeki küçük kutuyu bir araya getirerek bir büyük küp elde ediyoruz. Bu büyük küpün her tarafını (6 yüzünü de) kırmızıya boyuyoruz ve daha sonra bu büyük küpü tekrar küçük küplerine ayırıyoruz.

Bu küçük küplerin kaçının iki yüzü, kaçının bir yüzü boyalıdır ve kaç küpün hiçbir yüzü boyanmamıştır?

Çözüm: Köşelerle ilişkisi olmayan ve ayrıtlar üzerinde bulunan küplerin iki yüzü boyalıdır. Bu şekilde bir ayrıt üzerinde üç küp olduğundan $12 \times 3 = 36$ küpün iki yüzü boyalıdır.

Yalnız bir yüzü boyalı olanlar her yüzeyin orta kısmında bulunan ve ayrıtlarla ilişkisi olmayan küplerdir. Dolayısıyla $6 \times 9 = 54$ küpün bir yüzü boyalıdır.

Boyasız küpler büyük küpün tam ortasından geleceğinden boyasız küp sayısı $3 \times 3 \times 3 = 27$ 'dir.

Keşfetmenin tadı. Rakamları farklı yedi basamaklı bir sayının ilk üç basamağının rakamlarının sayı değerleri çarpımı, ortadaki üç basamağın rakamlarının sayı değerlerinin çarpımı ve son üç basamağının rakamlarının sayı değerlerinin çarpımı eşittir.

$$A B C D E F G$$

$$A.B.C = C.D.E = E.F.G$$

Bu sayının ortasındaki rakamın sayı değeri kaçtır, yani D kaçtır?

Çözüm: Rakamlar kümesindeki 0'dan 9'a kadar olan rakamlara göz attığımızda 0, 5 ve 7'nin yukarıdaki eşitliklerde kullanılmasının mümkün olmadığı hemen görülür, çünkü bu rakamlardan birini kullandığımızda eşitliklerin diğer tarafını kullanan rakamın katı yapmak mümkün değil. Örneğin 5'i eşitliğin herhangi bir tarafında kullanırsak eşitliğin diğer tarafları 5'i katı olamaz.

Geriye kalan 1, 2, 3, 4, 6, 8 ve 9 rakamlarına bakar-

sak üçerli gruplandığında çarpımlarının eşit olmasını sağlayan sayıyı 72 olduğu görülür. Dolayısıyla bu sayıyı 8192463 olarak yazabiliriz. Bu sayının en soldaki ve en sağdaki üç rakamın yerleri değiştirilebilir ama 2 ortada olmak zorundadır.

Zafer yolu. Yandaki 3×3 karenin içindeki hücelere 1'den 9'a kadar rakamlar yerleştirilmiştir. Her hücreden diğerine yatay veya dikey hareket ederek hücrelerdeki rakamlardan oluşan sayılar elde ediyoruz.

1	8	4
6	3	9
5	7	2

Örneğin yandaki şekilde 84937561 sayısının soruda belirtildiği gibi yatay ve dikey hareketlerle elde edilişi görülmektedir.

1	8	4
6	3	9
5	7	2

Sorumuz şöyle: Yukarıdaki gibi yatay veya dikey hareket ederek elde edilebilecek en büyük sayı kaçtır?

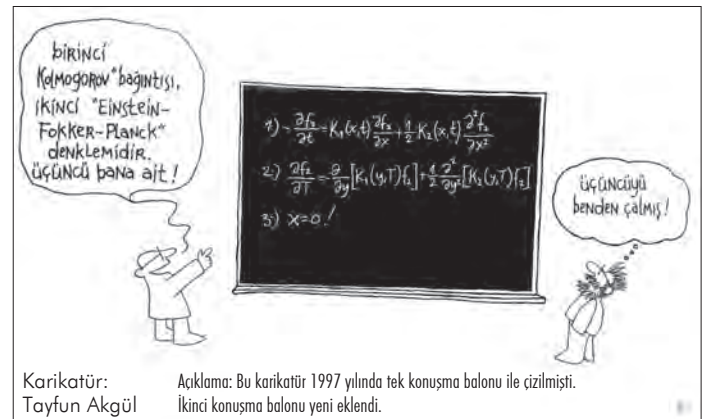
Çözüm: İlk olarak aradığımız sayının dokuz basamaklı bir sayı ve en büyük bir rakamla başlaması gerektiğini belirleyelim.

Kare içindeki hücreleri yandaki gibi satranç tahtası biçiminde renklendirirsek seçilen bir güzergâhta ilerlerken her adımda hücrelerin rengi değişecektir. Beş beyaz hücre ve dört siyah hücre olduğundan yürüyüş beyaz hücreden başlamalıdır. Beyaz hücredeki en büyük sayı 5'tir.

Her adımda bir sonraki adımdaki hücrede bulunan sayıyı büyütmemiz gerektiğinden 5'ten sonra sırasıyla 7 ve 3'ün bulunduğu hücelere gitmeliyiz. 3'ün komşuları arasında en büyük sayı 9'dur ama

eğer 9'un olduğu hücreye gidersek tüm hücreleri dolaşamayız. Aynı nedenden dolayı 8'in bulunduğu hücreye de gidemeyiz, yani 6'ya gitmeliyiz. Böylece aradığımız sayı 573618492 olur.

1	8	4
6	3	9
5	7	2

Karikatür:
Tayfun Akgül

Açıklama: Bu karikatür 1997 yılında tek konuşma balonu ile çizilmiştir. İkinci konuşma balonu yeni eklendi.

Soldan sağa

- 1) Ülkemizin üçüncü kuşak bestecilerinden, TRT Ankara Radyosu Çoksesli korusu ve TRT'nin müzik dairesinin kurucusu, "Beş Halk Türküsü", "Sevda Şarkıları", "Bozlak ve Türkü" gibi koro eserlerinin yanı sıra, oda müziği, piyano eserleri, tiyatro müzikleri ve kurumlar için müzikler, marşlar üretmiş, müzik ile ilgili pek çok kitap yazmış, 1932 Ankara doğumlu, geçtiğimiz yıl Ocak ayında yitirdiğimiz ünlü müzik insanımız. – Eski çağlarda bugünkü İran'ın güneybatısında hüküm sürmüş bir krallık.
- 2) Yaşlılıkta ölüm nedenlerinden biri.
- 3) Hz. Muhammed'i öven şiirlere verilen ad. – Fay, yer kırığı. – 1775-1854 yılları arasında yaşamış "Erzurumlu" lakaplı ünlü halk ozanımız.
- 4) Şan, ün. – Hollanda'nın plaka kodu. – İskandinav ülkelerinde dokunan bir tür yün halı. – Lantan'ın simgesi.
- 5) Muğla'nın bir ilçesi. – Kesintilerden sonra geriye kalan. – Kılıç kabı.
- 6) Bir klasik batı müziği tarzı. – "Maden devri" de denilen döneme verilen ad.
- 7) Anadolu Selçukluları döneminde, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da Türkmenlerin isyanı dolayısıyla ortaya çıkan ve gayrisünni bir yönde gelişen bir dini-tasavvufi hareket. – Nas, dogma.
- 8) Bir ilimiz. – Ağaçkakan kuşuna halk arasında verilen başka bir ad.
- 9) Mecazi anlamda "torpil". – Kuyruk sokumu kemiğine verilen bir ad. – Ticari senetlerde, arka yüzünde yer kalmadığı için eklenen kağıda verilen ad.
- 10) Orhan Hançerlioğlu'nun bir romanı. – Akira Kurosawa'nın bir filmi. – Toprak damları ve yolda ya da harman yerinde kabanar toprakları ezmek için kullanılan taş silindir. – Giysi kıvrımı.
- 11) "Bilekler kan içinde, dişler kenetli, ayaklar çıplak / ve ipek bir halıya benzeyen toprak / bu cehennem, bu ... bizim." (N.Hikmet). – Mağarası, spreyi, ilacı vardır. – Genişlik.
- 12) Kırım Türkçesinde "adam, erkek" anlamında kullanılan sözcük.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															

– Akdeniz'de bir ada ülke. – Osmanlıların Roma'ya verdiği ad.

Yukarıdan aşağıya

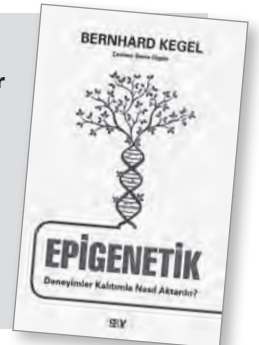
- 1) Yalnızlık korkusu. – "İlk çocuk" anlamında kullanılan söz.
- 2) Nişan, iz alamet. – Alınan şeyi geri ödeme. – "Sülük" anlamında kullanılan eski bir söz.
- 3) "... Burinata" (Halikarnas Balıkçısı'nın bir yapıtı.
- 4) Bir küçümseme sözü. – Su yolu, kanal. – New York kentinin kısa yazılışı.
- 5) Manganez'in simgesi. – 1940'da ABD'de William Hanna ile Joseph Barbara tarafından yaratılan ve günümüzde bile sevilerek izlenen animasyon filmleri.
- 6) Kaburga kemiği. – Tayland'da bir kent. – Otomatik Para Makinesi.
- 7) ".... Niyazi" (3 Temmuz 1908 Cuma günü, emrindeki askerlerle Makedonya Dağlarına çıkarak 2. Meşrutiyet'in ilanına yol açan ayaklanmanın önderi). – Bir gıda maddesi.
- 8) Tarz. – Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kısa yazılışı. – Hile.

- 9) Derin, derinlik. – Japon lirik dramı. – Belçika'da bir kent.
- 10) Neon'un simgesi. – Arkeoloji'de "din büyüklerinden ya da azizlerden kalan kutsal eşyalara verilen ad. – Bitkilerden elde edilen ilaç.
- 11) Falih Rıfkı Atay'ın yedeksubay olarak katıldığı 1. Dünya Savaşı anı ve izlenimlerinden oluşan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta içine düştüğü durumu ortaya koyan yapıtı.
- 12) Enis Batur'un, "Fugue sanatı üzerine bir roman denemesi"nin ardından benzer bir kurguyla yayımladığı kitabı. – Çin'in eski para birimi. – Çok gelişmiş bir röntgen tekniğinin kısa yazılışı.
- 13) Antik bir müzik aleti. – "... duvarı / övgüsü" (devasa taş blokların harçsız olarak üst üste konulmasıyla oluşturulmuş duvar.)
- 14) Osmanlı döneminde feodal bir birim. – Ekvator'un güney ya da kuzeyindeki herhangi bir notanın Ekvator'a olan açıl mesafesi.
- 15) "Sıkıntılar anlamında bir eski söz. – Boğaz mukozasının iltihaplanarak şişmesi.

GEÇEN SAYININ YANITI

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	D	O	G	A	N	K	U	B	A	N	S	A	P	A
2	U	S	T	A	A	M	N	A	D	I	R	E	N	
3	R	A	S	A	L	U	K	A	T	A	K	R		
4	U	K	E	M	A	R	S	A	K	S	A	M	A	
5	L	A	V	R	E	N	S	I	U	M	O	D	I	N
6	G	R	U	D	A	L	M	A	C	Y	A	A		
7	E	S	A	L	A	M	O	M	O	S	A	D		
8	N	E	O	N	R	A	F	E	R	M	D	O		
9	G	A	D	D	E	K	O	R	A	M	I	R	A	L
10	E	M	A	T	E	N	A	T	Ü	R	E	L		
11	E	T	I	O	N	T	O	K	Z	E	N			
12	A	T	R	A	K	S	I	Y	O	N	V	E	T	O

Ocak sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Aytunç Bulut (İstanbul)**, **Seher Derinbelek (İzmir)** ve **Dilan Özgür (İstanbul)** Brian T. Swimme ve Mary E. Tucker'ın Fol Kitap'tan çıkan *Evrenin Yolculuğu* adlı kitabını kazandı. Şubat bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz üç kişi ise, Bernhard Kegel'in Say Yayınları'ndan çıkan *Epigenetik* adlı kitabını kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Şubat tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin...

RAFI

- Alice Harikalar Diyarında/Salvador Dali'nin Resimleriyle / Lewis Carroll

Transkripsiyon layt ve lakin tayyare tayt

Dr. Şeref Etker

Sağlık Bilimleri Üniversitesi (SBÜ) Akademik Yayınlar dizisi içinde, Dr. Besim Ömer Akalın'ın kitaplarının diliçi çevirilerini yayımlamayı misyon edinmiş görünüyor. Yazarın, *Çocuk Büyütmek* (2019), *Ebe Hanımlara Öğütlerim* (2020) ve *Nevsal-i Afiyet* (4 cilt, 2020) adlı kitaplarından sonra, *Sihhiye-i Askeriye ve Umûmiyede Tayyârelerden Edilecek İstifade* başlıklı kitapçığının basımı yapılmıştır.¹ Bu kitapların pdf'ları SBÜ web sitesinde erişime açıktır. Adıgeçen yayımlarda editörlerin biyo-bibliyografik katkıları vardır.²

Besim Ömer Akalın'ın *Sihhiye-i Askeriye ve Umûmiyede Tayyârelerden Edilecek İstifade* adlı, tek formalık risalesi 1925 yılında İstanbul'da yayımlandı. Yaklaşık 100 yıl sonra, yeni basımının yapıldığı 2021 yazında Türkiye'nin Güney ve Batısında yaşanan orman yangınlarında Türk Hava Kurumu'na ait, bakımı yapılmayan yangın söndürme uçaklarından yararlanılamaması ve havadan söndürme girişimlerinin bütünüyle başarısız olmasıyla, orman yangınları – doğal olduğu kadar yönetimsel – bir afet haline dönüştü. Bu nedenle, Dr. Besim Ömer'in kitapçığının güncel bir anlam kazandığı söylenebilir.

Hafif transkripsiyon nasıl oluyor ?

Besim Ömer'in *Sihhiye-i Askeriye ve Umûmiyede Tayyârelerden Edilecek İstifade* adlı kitapçığının Önsöz'ünde

Dr. Besim Ömer Akalın

yapılan açıklamaya göre, “kitapta Osmanlıca metinlerin hafif bir transkripsiyonu” ve “günümüzde herkesin rahatlıkla anlayabileceği şekilde” sadeleştirilmesi yapılmıştır. Eski Harfli Türkçe (EHT) metinlerin çeviriyazısında, Arap elifbasının **ayn** ve **hemze** harflerinin özel (turnak vb.) işaretlerle gösterilmemesine “hafif veya yarım transkripsiyon” denilmektedir. Elimizdeki transkripsiyonda ise, sözü edilen harflerin karşılığı olan işaretler kullanılmıştır. Bu bakımdan transkripsiyon tam olmakla birlikte, metin daha önce yapılan transkripsiyonundan bazı farklılıklar göstermektedir.³

Sadeleştirme konusuna gelince, sadeleştirilmiş metnin başlığının, transkripsiyonu yapılan *Sihhiye-i Askeriye ve Umûmiyede Tayyârelerden Edilecek İstifade* başlığından tek farkı **u** ve **a** ünlülerinde inceltme işaretlerinin bulunmamasıdır. Bu yüzden, transkripsiyona değilse bile sadeleştirmeye “hafif” denilebilir.

Önsöz'de ortaya atılan bir iddia, Dr. Besim Ömer'in “Sihhiye Tayyare Teşkilatı” kurulması hayaline yaklaşık 90 yıl sonra, yani 2015 yılında ulaşılabilmiştir ? Burada hafif denilemeyecek bir tarihsel sapma vardır. Her nasılsa, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı koşullarında, 1944-45 yıllarında Etimesgut Uçak Fabrikasında üretilen ve THK-5 adı verilen, iki motorlu, iki sedye ve bir sağlıkçı taşıyabilen hava ambulans uçakları unutulmuştur.⁴

Kitapta unutulmuş bir başka şey, yazar Dr. Besim Ömer'in soyadıdır (Akalın). Önsöz, metin ve kaynakça içinde adı : Prof.Dr. Besim Ömer Paşa, Besim Ömer, Doktor Besim Ömer, Müderris Besim Ömer Paşa olarak geçen Dr. Besim Ömer'in (1862-1940) soyadını kullanmaktan kaçınmakla, yayını hazırlayanların neyi murad ettiği anlaşılmamaktadır. Besim Ömer Akalın adına biraz olsun saygı duyanlar, onun bir “Abdülhamid Paşası” olarak anılmak istemeyeceğinin iyi bilirler.

Bir sadeleştirmenin halet-i ruhiyesi

Besim Ömer'in metnin sadeleştirmesinde, Salib-i ahmer cemiyeti Kızılhaç olarak çevirildiği halde, Hilal-i

ahmer cemiyetinin adı Kızılhaç'a çevirilmemiştir ! Bu seçim konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Aynı bağlamda, Besim Ömer, “daha yeniden doğmayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti murrhası sıfatıyla” Beynelmilal Salib-i ahmer Konferansı'na (8. Konferans, Londra 1907) katıldığını belirtirken, sadeleştirmede: “henüz yeniden doğmayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne delege sıfatıyla gönderildiğim tarihten beri...” denilerek Kızılhaç Konferansına değil Kızılhaç'a delege yapılmıştır.

Burada Besim Ömer'in Kızılhaç'ın “yeniden doğuşundan” söz ettiğine dikkat çekmeliyiz, çünkü yeni yayında hiçbir konuda not ve açıklama yoktur. İstibdad döneminde çalışmaları engellenen Hilal-i ahmer Cemiyeti, Meşrutiyet döneminde “ihyaen tesis” edilmiş, yani yeniden kurulmuştur. Yeni dönemdeki kurucularının çoğu, Dr. Besim Ömer gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesidir.

Metni sadeleştirenlerin, “Hilal-i ahmer” kadar vazgeçilmez saydıkları bir Arapça kelime de “tayyare” olmuştur. Yayını hazırlayanın Önsöz'ünde Kızılhaç ve uçak sözcükleri kullanıldığı halde, sadeleştirmeye gelince, Hilal-i ahmer'i salt bir Osmanlı cemiyeti olarak göstermek gayretkeşliği ile Kızılhaç adı sansürlenmiştir. Keza, Fransa Harbiye Nezareti : Savunma Bakanlığı olarak çevrilirken, Milli Müdafaa ile Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletleri eski yazımlarıyla bırakılmış ; adeta, (Arap harfli) Osman-

lı Türkçesinin yerini (Latin harfli) Arabesk bir Türkçe almıştır !

Sadeleştirme konusundaki bu garip tutum tıbbi terimlerde kendisini göstermektedir. Örneğin, “intan” (enfeksiyon, enfeksiyon etkeni) : salgın olarak çevirilirken (s. 60), orijinal metinde yara bakımı, pansuman anlamında kullanılan “tumar” sadeleştirilmiş metinde aynen geçmektedir. “Tumar aletleri” ve “tumar yerleri” sadeleştirmenin gerekçesi “günümüzde herkesin rahatlıkla anlayabileceği” kavramlar olmaktan uzaktır.

Anlamsız sadeleştirmelere bir başka örnek: “her hâlükârda naklin sürat ve son derece yavaş bir şekilde yapılması...” (s. 56). Tıbbi karşılığı “komplikasyonlar” olan “ihtilâtât” sözcüğü için “karışıklık”denilmiştir (s. 63). “İhtilâtât” sadeleştirme metninin başka bir yerinde ise “hastalık” olmuştur (s. 67). “Son harbin bidayetinde” : Son savaşın başlangıcında olması gerekirken, “Son savaşın bittiği sıralarda” denilmiştir (s. 61).

Besim Ömer’in transkripsiyonda geçen, “ma’lûmâtımı tazelendirmek” deyişi (s. 18), sadeleştirmede yer almazken; değinilen “teşkilât-ı sıhhiyenin noksânı” yanlış anlaşılacak “sıhhiye teşkilâtının

eksikliği, demiryolu ve karayollarının yok denilecek şekilde perişanlığından ileri gelmektedir” (s. 58) gibi ilgisiz bir bağ kurulmuştur.

Kısacası, *Sıhhiye-i Askeriye ve Umumiyye Tayyarelerden Edilecek İstifade* başlıklı kitapçığın yeni yayımı, bize, isim ve terimler konusundaki reaksiyoner tavırların sadeleştirilen metinlerin dil, anlam ve anlatım kalitesini bozabileceğini bir kez daha göstermiştir.

Muhtıra. Sağlık Bilimleri Üniversitesi’nin kuruluş tarihi olarak seçilen 1903 yılı, aynı zamanda Askeri Tıbbiye’ye Prusya militarizminin damga-

sının vurulduğu tarihtir. Öyküsü Robert Rieder Paşa’nın *Für die Türkei* (1903/4) adlı kitabında ayrıntılarıyla anlatılmıştır.⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarihinin birincil kaynakları arasında yer alan bu kitabın çevirisini de SBÜ yayınları arasında görmeyi diliyoruz.

DİPNOTLAR

1) Doktor Besim Ömer, *Sıhhiye-i Askeriye ve Umumiyye Tayyarelerden Edilecek İstifade*, yay.haz. C. Erdöl, ed. A.Z. İzgöer, K. Topkar, İstanbul, Sağlık Bilimleri Üniversitesi yay., 2021 (Tıpkıbasım, transkripsiyon, sadeleştirme, ekler, dizin, 17x24 cm., ciltli, 90 s.).

2) Şeref Etker, “Üniversite Yayıncılığı ve Muallim Doktor Besim Ömer Bey”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. 22 (2), 2021, s. 371-384.

3) Müderris Doktor Besim Ömer, “Sıhhiye-i Askeriye ve Sıhhiye-i Umumiyye’de Tayyarelerden Edilecek İstifade”, [*Türkiye Hilâli Ahmer Mecmû’ası*, numero 39, 15 Teşrin-i sani 1340, s. 73-80; numero 40, 15 Kanun-ı evvel 1340, s. 122-127] *Hilâli Ahmer Mecmû’aları*, yay.haz. İ. Topcu, A.Z. İzgöer, c. IV, İstanbul, T. Kızılay Derneği, 2020, s. 1724-1729, 1729-1802.

4) İsmail Yavuz, “THK Etimesgut Uçak Fabrikası 1939-1950”, *Mühendis ve Makine* (Ankara), sayı 636, Ocak 2013, s. 32-36 (resim 1); İlker Ünsal, Dilek Ekici-Ünsal, “Hava Ambulans Sisteminin Türkiye’deki Gelişimi”, *Türk Hava Kurumu Üniversitesi Havacılık ve Uzay Çalışmaları Dergisi*, c. 2 (1), 2021, s. 47-70 (resim 2).

5) Robert Rieder (Pascha), *Für die Türkei, Selbstgelebtes und Gewolltes*, Bd. II, Jena, Gustav Fischer Verlag, 1903-1904 (509+367 s.+ pl, tabl.)

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Ender Helvacıoğlu

UYGARLIKTAN KURTULMAK

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

ÇIKTI!
Kitapçılarda

Tarihin gelişimi hangi yöndedir? Uygarlaşma yönünde mi, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? Uygarlaşmaya çalışarak mı uygarlaşıyoruz, yoksa uygarlıktan kurtulmaya çalışarak mı? Uygarlık kurucularının temel iddiaları (can ve geçim güvenliği) uygarlaşarak mı sağlanabilir, yoksa uygarlıktan kurtularak mı? Daha soyutlayarak ve kavramsallaştırarak soralım: “İlerlemecilik” mi yoksa “kurtuluşçuluk” mudur tarihi sürükleyen asıl dinamik? İlerleyerek mi kurtuluyoruz, kurtularak mı ilerliyoruz?

Uygarlık kurucusu ve geliştiricisi egemen sınıflar (yani ilerlemeciler) tarihin öznesi gibi görülebilirler, oysa ilerlemeciliğin öznesi, ezilenlerin uygarlıktan kurtuluş mücadelesidir.

Şimdiye kadar hep yıkıcılar/kurtuluşçular, kurucuların/ilerlemecilerin aracı oldu. İnsanlık tam tersini becerdiğinde yeni bir dönem, post-uygarlık (komünizm) dönemi başlayacak. Böylece yıkıcı-kurucu, ilerlemeci-kurtuluşçu çelişkisi de son bulacak. Buna “tarihin sonu” da diyebiliriz. Bu bir hayal mi? Yoksa -bırakın hayal mi değil mi tartışmasını- türümüzün devamı için bir zorunluluk mu?

Okuyacağınız kitapta bu çelişmeli ve çatışmalı süreç ele alınıyor, Modernite’nin bu süreçteki en önemli dönemeç olduğu vurgulanıyor ve bilimsel sosyalizmin (Marksist kuram ve pratiğin) insanlığı geleceğe taşıma potansiyeli tartışılıyor.

Kitaplar ve mekânlar

Küçük şehirlerin “büyük insanlığı” vardır. “Büyük insanlığın” sıradan mutlulukları, hüznüleri, kör egoları, bıçak gibi keskin inatları ve ısrırgan dilleri yoktur. Yaptıkları, okudukları, dinledikleri, öğrendikleri her şeyi paylaşmak isterler. İnsan biriktirirler iyiyi, güzeli, doğruyu anlatmak için. Yaptıkları işler dünyanın en önemli işiymiş gibi davranırlar ve onlar olmazsa dünya yıkılacakmış gibi çalışırlar. Varoluş sancıları yoktur büyük şehirlerin kozalanmışları gibi. Çünkü onlar için varoluş, küçük şehirlerde büyük hayaller kurabilmek, hayata ve insanlığa inanarak kendini var edebilmektir.

Bu sayı itibarıyla kitaplara mekân yaratan, küçük şehirlerin “büyük insanlarını”, meslektaşlarını tanıtmaya çalışacağım size. Küçük şehirlerdeki kitabevlerinin, sahafların, kitap kafelerin ve onları işletenlerin neler yaşadığına, nasıl anılar biriktirdiklerine, ne gibi zorluklarla başa çıktığına, hikâyelerine tanık olacağız. Belki günün birinde yolunuz bu şehirlerden yahut kasabalardan birine düşer ve hiç ummadığınız bir yerde yıllardır aradığınız kitabı buluverirsiniz. Keyifli bir sohbet, sıcak bir çay... Belki bir dokunur bin ah işitirsiniz ama karşınızdaki kişi, çoğu insanın hayallerindeki işi yapıyordur. Umut dolarsınız. İnsanlığa olan inancınız artar. Hayallerinin peşinden koşan insanları görünce daha sıkı sarılırsınız belki kendi umudunuza.

Karaağaç Sahaf - Mevlüt Yaprak

“Belki, çok değerli kitaplar satan sahaflar ayakta kalacak”

İlk durağımız Edirne: Meriç Nehri'nin kenarında, Karaağaç Mahallesi'ndeki Karaağaç Sahaf. Burası bir iş yerinden ziyade ev ortamının sıcaklığını sunuyor. Duvarları ve kapı kirşileri kitaplarla dolu. Kitaplar ve birkaç tablodan başka dekor kullanılmamış. Odaların ortasındaki masalar kitapların incelenebilmesi ve sohbetlerin yapılabilmesi için olanak sağlıyor. Bahçeli müstakil bir ev olan Karaağaç Sahaf, kitap kokusuyla mahalleyi saran söğüt ağaçlarının kokusunu içinize çekebileceğiniz bir yaşam alanı.

Karaağaç Sahaf'ın sahibi Mevlüt Yaprak, Emekli Sandığı'ndan “açıktan” emekli olan bir akademisyen. Otuz yıl hekim ve öğretim üyesi olarak çalıştıktan sonra emekli olmak durumunda kalınca “kitaplarını koyacak” bir yer aramaya başlıyor. Mevlüt Hoca'nın kitaplara, okumaya ve yazmaya olan tutkusu çok uzun zaman önceye dayanıyor. Yazmış olduğu iki eseriyle de bu tutkusunu taçlandırıyor. Bunlardan

ilki Vahit Lütfü Salcı'nın İzinde isimli biyografi kitabı, diğeri ise Kurek Türküleri isimli şiir kitabıdır. Kendisi zorunlu emekliliğinin ardından “bulduğu yere” sahaf açmaya karar veriyor. Beş yıldır sahaflık yapan Mevlüt Bey, dükkânında tamamı ikinci el kitap ve dergilere yer veriyor. “Bazı ikinci el kitaplar da yepyeni oluyor nedense” diye ekliyor muzip bir tavırla.

Mevlüt Yaprak, insanların teknolojiye koşut olarak gelişen internetteki satış kampanyalarının ve sosyal ağların manipülasyonlarının karşısında kitabevlerindeki kitaplara olan ilgide olumsuz yönde bir değişim olduğunu belirtiyor. “Kitap delisi olan da var kitaptan nefret eden de ama mühim olan oranlar” diyor. Belirgin şekilde ortaya çıkan bu ilgi azalışına karşın mevcut koşullar içinde işletmesini koruma yönünde “herhangi bir alternatifi ve koruma mekanizmasının olmadığını” da belirtiyor ama yaşadığı hizmet sunduğu şehrin insanların kitaplara, kitabevlerine olan ilgisinin artacağına inanıyor. “İnşallah daha iyi olacak!” diyor içtenlikle. “Çünkü okuyucular internette aradıkları kitap

bı bulamadıklarında ya da daha pahalıya bulduklarında bizim kapımızı çalıyorlar. Genelde gelenlerin maksadı sohbet etmek olsa da kitap sormak için de geliyorlar elbette.” diye ekliyor. Bir umudu daha var. O da kitapta sabit fiyat yasası. Bu yasanın çıkmasının kitabevleri için yararlı olacağını düşünüyor.

Söz dönüp dolaşıp 2020 yılının Mart ayından beri gelişen pandemi sürecine geliyor. Birçok iş yeri gibi Karaağaç Sahaf'ın da bu süreçte epeyce olumsuz etkilendiğini, zor zamanlardan geçtiğini ifade ediyor. Hatta diyor ki “bu dönemi atlatabilmek için bir kaç tane

çok değerli kitabımı satışa çıkarmak zorunda kaldım.”

Peki ya kitap kafeler, diyorum, bir kitap kafe işletmecisi olarak. Nasıl değerlendiriyorsunuz kitap kafeleri? “Gerçek kitap kafelere canım kurban, çoğu çakma!” deyince konuyu tekrar kitaplara, okuyucuya getirip okuyucu kitlesini soruyorum. “Karaağaç Sahaf şehrin merkezinden uzakta ‘kenar mahallenin ortasında’ bir konuma sahip. Bunun da etkisiyle ‘şehir sakinleriyle fazla ilgim yok. Bazen bir hafta kimse uğramaz buraya. Hatta kimi zaman bırakın kitap almaya gelinmesini çay içmek için bile kapıyı çalan olmaz. Çünkü artık alış da satış da hep internetten yapılıyor” diyor. Bu nedenle Edirne’nin okuyucu kitlesine, hangi kitabın en çok satıldığına dair tam bir cevap veremese de yerel kitaplara ilginin olduğunu belirtiyor. “Tiyatro, şiir, plastik sanatlar, müzik köşeleriyle geniş bir yelpaze sunuyoruz okuyuculara” diye ekliyor.

İnternet alışverişi hayatımızın bu

kadar içindeyken ve kitaba dair birçok şey dijital dünyanın hakimiyetine girmişken kitabevlerinin yaşayacağına dair umudunuz var mı diye sormak kaçınılmaz oluyor ve cevap kitapçıların ve tutkulu okurların tadını kaçıracak bir şekilde geliyor. “Söz konusu sabit fiyat yasası çıkmazsa zor yaşarlar. Sadece AVM kitapçıları olacak belki yakın zamanda.

Belki çok değerli kitaplar satan sahaf lar ayakta kalacak. Onların da kitap bulma sorunu olacak” diyerek pek de iyimser bir tablo çizmiyor Mevlüt Yaprak. “Ben de internet satışına ağırlık verdiğimden internete kitap yüklemem gerekiyor sürekli. Hatta bu durum kendi kendime yaptığım okumaları da azalttı ama elime geçen her şeye göz atmaya çalışıyorum. Son zamanlarda Erhan Çapraz’ın Şeyh Bedreddin hakkında yazdığı iki kitabı okudum. Fırsat buldukça dergi okuyorum. Hatta süreli yayınları çok severim. Cemil Meriç’e inanırım: dergiler hür tefekkürün kalesidir, demiş ya... En azından bir zamanlar öyleydi. Sanal alem bir yandan, dağıtımclar bir yandan, kargolar ve PTT öbür yandan onlar da dergiciliğin belini kırdılar. Fanzinler de sanala döndü...” diye ekliyor.

“Durumlar böyleyken ayakta kalmak zor ama sahaf arkadaşlardan, evlerindeki kitaplardan kurtulmak isteyen eş dosttan hala daha kitap temin edebiliyorum. Hatta kimisini de okumak için kendime ayırıyorum. Zaten işsiz kalmadan ve emekli olmadan önce de sahaf olmayı planlıyordum. Sahaflık yapamasa-ydım her halde hekimlik değil garsonluk yapardım” dediğinde birçok soruya da cevap veriyor aslında hikâyesine dair ama şunu da eklemeyi geçmiyor “eski dostların çoğunluğu uğramaz buraya ama çok değerli arkadaşlar da sık sık uğrar. Örneğin 96 yaşındaki Ratip Kazancıgil hocamın ve iki arkadaşının kolunda çiçek ve çikolatasıyla ziyaretime gelmesi unutamadığım ve çok değerli anlardan biriydi.”

Umuyorum ki Karaağaç Sahaf’ın sahibi Mevlüt Yaprak ile tekrar görüşeceğiz ve keyifli sohbetimize devam edeceğiz kitaplar arasında.

KİTAPÇI
RAFI

Üretim Düzenleme İsyan

- Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi - Arazî Hukuku ve Köylülük, Atilla Aytekin, Dipnot Kitap, 2022, 270 s.

E. Atilla Aytekin bu kitapta Osmanlı tarımı, tarımsal ilişkilerin ve mülkiyet haklarının Osmanlı devletince düzenlenmesi ve köylülük üzerine Marksist perspektiften çözümlemeler getirmeyi amaçlıyor. Kautsky ve Lenin gibi klasik ve daha sonraki çağcıl Marksistlerin katkılarını eleştirel bir süzgeçten geçirerek çıkardığı sonuçları son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftlik olgusunu anlamak için işliyor. Geleneksel tarihçiliğin üzerini örttüğü Osmanlı köylü isyanlarını ve halk direnişlerini köylülerin tavırları ve köylülerin çatışma süreci boyunca ortaya koydukları protesto yöntemleri açısından odağına alan yazar inkâr edilemeyen köylü failliğinin siyasal ve toplumsal etkilerini gözler önüne seriyor. Köylü ayaklanmalarına zemin hazırlayan Tanzimat reformlarını, Arazî Kanunnamesi'ni, Kırsal borçluluğu ve Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarını gündeme getiriyor. Kitap sosyal bilim dünyasına, Osmanlı tarihçiliğine ve tarımsal çalışmalar / köylülük çalışmaları alanına önemli bir katkı niteliğini taşıyor.

Covid-19 ve Türkiye'de Sosyal Politika

Kolektif, Sarmal Kitabevi, 2021, 455 s.

Covid-19 salgını bütün ülkelerin refahında, ekonomik ve toplumsal yaşamında derin tahribata neden oldu. Salgın öncesinde neoliberal politikaların yarattığı ekonomik ve sosyal hak kayıplarının salgında toplumsal eşitsizlikleri daha da derinleştirdiği görülüyor. Ekonominin ve toplumsal yaşamın olağan dönemlerinde işçi sınıfı ve bağımlı ça-

lışanları toplumun iktisaden zayıf kesimlerini korumada kritik bir rol oynayan sosyal politika Covid-19 salgını ile birlikte tekrar güçlü bir biçimde gündeme geldi. Türkiye Covid-19 salgınına neoliberal ve muhafazakar politikalarla kuşatılmış olan sosyal politika anlayışı ile birlikte sosyal devletin ve sosyal güvenliğin ciddi biçimde aşındırıldığı koşullarda yakalandı. Bu kitap Türkiye'de salgınla mücadelede sosyal politika oluşturma süreci, sağlık sisteminin yönetimi ve halk sağlığı, sosyal güvenceler, salgın sürecince yaşanan istihdam kayıpları, işsizlikte yaşanan gelişmeler ile bunlara karşı alınan önlemler salgında bakım yükünü sırtlanan kadınların istihdamdaki durumu salgına özgü emek denetimi ve salgının yaşam alanlarına sosyal ve psikolojik etkilerini etraflı bir biçimde inceleyen bir başvuru kitabı olmayı hedefliyor.

Ben Halkım

Nadia Urbinati, Tellect Yayınları, 2022, 336 s.

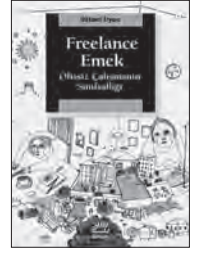
Ben Halkım'da Nadia Urbinati, popülizmin, lider ile liderin "iyi" ya da "doğru" insanlar olarak tanımladığı kişiler arasındaki doğrudan ilişkiye dayanan yeni bir temsili hükümet biçimi olarak görülmesi gerektiğini savunuyor. Popülist liderler, sıradan çoğunluğun çıkarlarına ihanet etmekle suçladıkları araçlara -özellikle siyasi partilere ve bağımsız medyaya- ihtiyaç duymadan halkla ve halk adına konuştuklarını iddia ediyorlar. Ancak Urbinati önemli bir noktaya dikkat çekmeye çalışıyor: Popülist hükümetler diktatör ya da faşist rejimlerden önemli ölçüde ayrılırlar da, gerek liderin iradesine bağımlı olmaları gerekse "iyi" ya da "doğru" olarak kabul edilmeyen insanların çıkarlarını dışlama istekleri anayasal demokrasiyi çökerterek otoriterliğe giden yolu açıyor. Teorik analizleri, siyasi düşünce tarihini ve güncel olayları bir araya getiren *Ben Halkım*, popülizmi ve onun demokrasiyle olan ilişkisini özgün ve aydınlatıcı bir biçimde irdeliyor.

Freelance Emek - Ofissiz Çalışmanın Sınıfsallığı

Özlem İlyas, İletişim Yayınları, 2022, 216 s.

Freelance Emek, "ofissizleşen" emeği anlatıyor. İnsanları evinden veya is-

tediği yerden, istediği zaman, istediği kişilerle, istediği gibi çalışarak geçimini kazanabileceği fantazisiyle ayartarak, onlara güya özgürlük vaat eden bir emek rejimi bu. Bu sözüm ona özgürlük, 7 gün 24 saat işe koşulabilmek anlamına geliyor; üstelik "evde" olduğu için hem işveren hem hane halkının gözünde kolaylıkla görünmez hale gelen bir çalışma söz konusu. Freelance'in tasfiye ettiği iş güvencesinin yerine konan "network" (ilişki ağı) bağlantılarının da, aydacı-çıkarıcı yapıyla nasıl yalnızlaştırıcı bir evren kurduğunu görüyoruz. Kitap, gitgide yaygınlaşan freelance çalışma koşullarının, güvencesizliği katmerlendirirken, neoliberal özgürlük vaadinin hilafına çalışanları suçluluk ve utanç duygularına sürüklediğini gösteriyor. Fakat bir teslimiyet hikâyesi değil bu; Özlem İlyas, freelance emekçilerin direniş ve örgütlenme tecrübeleri içinden, alternatif bir özgürlük tahayyülünü arıyor. "Neoliberal freelance çalışma koşullarında özgürlük, hem bir önkoşul hem de 2008 krizi sonrası dönemde feragat edilmesi beklenen güvenceler karşılığında vaat edilen bir arzu nesnesidir. (...) Kısacası, 'iyi hayat'ın ne olduğunun yeniden tanımlamaya çalışıyor.

Fransa'da Türklerin Tarihi

Gaye Petek, Ségolène Débarre, Çev. Erkan Ataçay, Doğu-Batı Yayınları, 2022, 213 s.

1965 Fransa-Türkiye göç antlaşmalarından bu yana Fransa'daki altı yüz bin geçiren Türk göçmenleri ve aileleri pek de tanınan bir topluluk değildi. Yakın zamanlardaki siyasi gelişmeler, ilk kuşağın Fransız vatandaşı olan çocuklarının "farklı" yetişkinler gibi sahneye çıkmaları Fransız toplumuna yeni bir görünürlük kazandırdı. Göçlerle birlikte Türklerin Fransa'da yarım yüzyıl geçiren varlığı, kalabalık yaşanan bölgeler dışında dikkat çekici bir unsur değildi. İkinci ve üçüncü kuşakların bu tabloya katılmalarıyla birlikte Fransız devleti ve toplumu süreç içinde sorgulanmaya başladı. İç evlilikler, ailevi şirketler, getto-

laşan mahalleler, zaman içinde gitgide büyüyen ibadet yerleri ve dernekler, “uyum sağlama” konusunda birtakım direnişleri beraberinde getirdi. Fransız doğan gençler siyasi ve tarihsel konularda Türkiye bahsi açıldığında ve aşırı tepki verdiklerinde dikkatler zaman içinde Türklere yöneldi. Bu kitap, Fransa’da bu konuyla ilgili ilk kapsamlı çalışma iddiasını taşıyor. Ségolène Débarre ve Gaye Petek Türklerin Fransa’daki sosyolojik, toplumsal, kültürel yerlerini anlatırken birçok özel güzergâhı, insan hikâyelerini kaleme almakta ve Türk okuru için de “ötekileşmenin” bir örneğini sunmaktadır. Yabancı bir ülkeye adım atıldığında karşılaşılan zorluklar, dil öğrenme güçlükleri, maddi kaygılar ve derin yurt özlemi birçok gurbet hikâyesini ortak bir noktada buluşturmaktadır.

Epigenetik - Deneyimler Kalıtımla Nasıl Aktarılır?

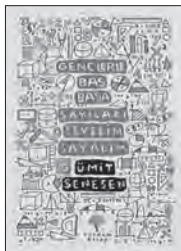
Bernhard Kegel, Çev. Sema Özgün, Say Yayınları, 2022, 384.

Doğuştan gelen özelliklerin “gen” denen aktif DNA dizimleriyle kuşaktan kuşağa aktarıldığı biliniyor. Fakat bilim insanları yakın zaman içerisinde, sonradan kazanılan özelliklerin de kuşaktan kuşağa aktarılabildiğini keşfettiler. Sonradan kazanılan bu özellikler DNA dizimlerinde bir değişikliğe yol açmıyor ama yine de sonraki kuşaklara aktarılabiliyordu. Çok geçmeden DNA dizimleriyle bağlantılı ikincil enformasyon yapıları keşfedildi. Epigenetik sözcüğü işte bu yapıları ifade ediyor. Bu epigenetik “programlar”, genleri, hatta bir kromozomun tamamını “açıp kapatabiliyor”, çevre ile genom arasında ara halka görevi yapıyor. Bernhard Kegel bu kitabında epigenetiğin sonuçlarını etraflıca betimliyor.

Gençlerle Baş Başa: Sayıları Sevelim Sayalım

Ümit Şenesen, Yordam Kitap, 2021, 112 s.

Uzun akademik yaşamını sayılar üzerine kuran, istatistik alanında Türkçeye önemli eserler kazandıran Ümit Şe-

nesen, bu küçük kitapta öğrencileriyle söyleşerek sayıların 5G’sini anlatmaya çalışıyor: Sayıların Gazabı, Sayıların Gizemi, Sayıların Güzelliği, Sayıların Gücü ve Sayıların Gerekliği. Bir yılda neden 12 ay, bir haftada 7 gün, bir günde 24 saat, bir saatte 60 dakika var? Gizemli sayı diye bir şey var mı? Altın oran nedir? Bulaşıcı hastalıklarda görülen hızlı artış nasıl oluyor? Sayıları yuvarlamak ne demek? Bir araştırmanın verilerine nasıl bakmalıyız? Sayıları konuşturmak mümkün mü? Sayılara işkence yapmak ne demek? “Sayılar rakamlardan oluşur ama onlardan ibaret değildir; her birinin kendine özgü anlamı vardır,” diyen Ümit Şenesen’in öğrencileriyle bu renkli, akıcı sohbeti, istatistikle ilgilenen üniversite öğrencileri için âdeta bir el kitabı olmasının yanı sıra, sayıların anlamını kavramak isteyen herkesin keyifle okuyacağı bir içerik sunuyor.

Öncesi ve Sonrasıyla Çifteler Köy Enstitüsü

İlyas Küçükcan, İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, 480 s.

Ülkemizin çağdaşlaşmasında çok önemli bir dönemeç olan köy enstitülerinin hayata geçiş sürecinde ilk kurulan iki enstitüden biri Çifteler Köy Enstitüsü’dür. Çifteler Köy Enstitüsü’nün kuruluşuna giden yol, İsmail Hakkı Tonguç’un “Bakanlığa ait Çifteler Harası’nın bulunduğu Mahmudiye’de bir öğretmen kursu açıyoruz” sözüyle başlar. Bunu 1936 ve 1937’de Eskişehir’in Mahmudiye ve Hamidiye köylerinde açılan ilk öğretmen kursları ile ilk köy öğretmen okulunun hizmete girişi izler. Çalışmalardan olumlu sonuçlar alınmasıyla 17 Nisan 1940 tarihinde her iki yöreyi de içine alan Çifteler Köy Enstitüsü hayata geçer. Toprağın kıraçlığına, iklimin sertliğine karşı öğretmenlerin ve enstitü öğrencilerinin inanç ve gayretleriyle toprak canlandırılır. Ekilen tohumlar sadece toprağa değil, geleceğe de dairedir. İlyas Küçükcan, enstitüleşme sürecinin “fideliliği ve laboratuvarı” olarak nitelendirdiği ve kendisinin de mezunu olduğu Çifteler Köy Enstitüsü’nün tarihsel sürecini, öğretmenlerin ve öğrencilerin eğitim tarihine katkılarını sunar-

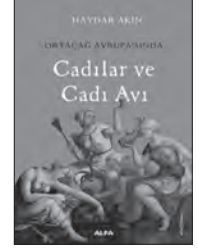

ken döneme ait yaşanmışlıkları da aktarıyor.

Ortaçağ Avrupası’nda Cadılar ve Cadı Avı

Haydar Akın, Alfa Kitap, 2022, 480 s.

Avrupa’nın belleginde yüzyıllar boyunca farklı imgelerle yer etmiş, Shakespeare, Dante, Milton’un eserlerinden Bosch ve Goya’nın resimlerine kadar pek çok sanat yapıtına, masallara konu olan cadılar on binlerce masum insanın ölümüne sebep olan “cadı avı çağı”nda Engizisyon mahkemelerince yargılanıp cezalandırılmıştır. Haydar Akın, ortaçağın sonlarıyla yeniçağın başlarına kadar olan bu süreçteki kültürel, sosyolojik arka planı çok zengin bir bibliyografya taraması yaparak incelemektedir. Ortaçağ Avrupa’sında Cadılar ve Cadı Avı Eski Mısır, Mezopotamya, İran kültürlerindeki şeytan, büyü ve demon inanışlarının Avrupa’daki büyücülük ve cadı inanış ve ritüellerine etkileri; Şeytan’la işbirliği; Hristiyan teolojisi ile büyücülük, demon inanışlarının birbirinden ayrılması; büyücülük ritüelleri; Engizisyon mahkemelerinin cadılık testleri; hayvana dönüş büyüler ve hayvan davalarında Kutusal Engizisyonun verdiği cezalar, infazlar, mahkeme kayıtlarıyla okura sunuyor.

Vizyonlar

Michio Kaku, Odtü Yayıncılık, 2022, 552 s.

Teorik fizikçi ve kitapları çok satan yazar Michio Kaku, yirminci yüzyılı etkileyici biçimde yeniden şekillendiren büyük bilimsel devrimlerin -kuantum mekaniği, biyogenetik ve yapay zekâ- yirmi birinci yüzyıl yaşantılarını nasıl dönüştüreceğini inceliyor. Kaku’nun, dünyanın dört bir yanındaki en iyi laboratuvarlarda şimdiden çalışılmakta olan araştırmalara dayanan vizyonu, insanın evrenin dansının pasif izleyicileri olmaktan çıkıldığı, madde, yaşam ve zekânın yaratıcı koreografları olduğu bir geleceği öngörüyor. Vizyonlar, günümüzün önde gelen bilim insanlarının son teknolojiye ilişkin araştırmalarını bir araya getiren bir bilimsel okuma olma iddiasını taşıyor..

Bir devam yazısı: Hayır

Üstümüzden sıralı sırasız silindirler geçiyor. Bitti dediğimiz yerde yenisi işkencesine başlıyor. Çok fazla şey oluyor – çoğu karanlık, çoğu ruhu sersemletecek kadar yoğun ve yorucu. Sıralı sırasız; çoğu şeye üzülmeye zaman, derman bile kalmıyor. Çoğumuz karın tokluğuna bile çalışmıyoruz artık; elimizde avucumuzda hiçbir şey kalmayana dek alıyorlar. Başkasına üzülecek kadar etrafımıza bakamıyoruz – her yarın başka bir faturanın, başka bir ödemenin son günü, ufkumuz bu kadar daraldı artık. Bizi mutlu edecek bir hayatın hayalini dahi kuramıyoruz. Hayat şimdi çalışmak ve ödemekten ibaret. Yine de yetmiyor, yine de yettirmiyoruz. Alacaklı olduğumuz sisteme her gün borçlanıyoruz.

Toplanan, öldürülen sokak köpeklerine üzülemiyoruz çünkü elimizde kalan bir iki sokak köpeğini nasıl besleyeceğimizi, nasıl koruyacağımızı bilemiyoruz. Yağmalanan, geleceğimiz pahasına satılan ormanlarımız için üzülemiyoruz çünkü kalan birkaç ağacı nasıl savunacağımızı bilemiyoruz. Enes'e üzülemiyoruz çünkü diğer çocukları nasıl kurtaracağımızı bilemiyoruz.

Bir cehennem kuyusunun dibinde büyük cennetlerden söz edip büyük vurgunlar yapanların palazlanmasını izliyoruz. Bu da başka bir işkence elbette. İnsanın aptal yerine konduğunu bile bile hayatının, hayallerinin ellerinden çalınışını izlemesi ne büyük bir işkence. İzliyoruz. Ama nereye kadar? Nereye kadar izleyeceğiz? Sonu olmayan bir kuyunun içinde dibe vurmaya mı bekleyeceğiz? Karanlığın içinde başkası için üzülmeyen ne demek olduğunu unutacağımız noktaya gelmeyi mi bekleyeceğiz?

Yaşamaya değer, güzelleştirilmeye değer bir hayatımızın, her şeyden kıymetli hayallerimizin olduğunu unutacağımız cehenneme erene dek mi bekleyeceğiz?

Hayır.

“Çocukluğuma dair mutlu bir anım yok. Tüm bu yıllar boyunca mutluluk ya da sevinç duygusunu tatmamış olduğumu söylemek istemiyorum. Ama şu var ki acı totaliterdir: Sistemine girmeyen her şeyi yok eder.”

Eddy'nin Sonu bu cümlelerle başlıyor. Devamında hikâyenin bu cümlelerin hakkını verdiğini göreceğiz: Eddy'nin maruz kaldığı zorbalıklar, hakaretler;

baskı ve dışlanma o kadar yoğun, o kadar sarsıcı ki kimi yerde okumakta zorlanıyor insan. Kaç kere kitabı kapatıp soluk molaları verdim; sıkışan kalbimi, bunca eziyet karşısında sancılanan aklıma rahatlatmam gerekti.

Fransa'nın yoksul bir kasabasında, yoksulluk, işsizlik ve sefalet içinde, tipik erkek egemen taşrada başlar Eddy'nin yaşamı. En başta kadınların erkekliği yücelttiği, erkeğin ise “hak edilmiş” onurunu olanca zorbalığıyla kuşandığı, “öteki” olduğundan, “eşcinsel” olduğundan şüphelenilenlerin yediden yetmişe herkes tarafından başının ezildiği bir kasaba. Homofobi, ırkçılık, şiddet gündelik uğraşlar burada; her kurbanın kendinden zayıf gördüğünü ezdiği kanlı bir arena. Zorbalar nefret dolu, kurbanlar nefret dolu; bir kıvılcıma bakıyor kan dökülmesi. Tanıdık, değil mi?

Édouard Louis hikâyeyi ilk satırdan son satıra vurucu bir çıplaklık ve acımasız bir olağanlıkla anlatıyor. Louis'in satırları çıplak elektrik teli gibi. Nefretin, zorbalığın, korkunun kokusu geliyor burnunuza. Bir uzlaşma, bir tür ruh yatıştırma sunmuyor metin; aksine. Ve bu onu daha da güçlü, daha da gerçek kılıyor.

Çevirisine özellikle değinmek istiyorum. Ayberk Erkay'ın sözcükleri, cümleleri o kadar bütünleşmiş ki metinle, Türkçe yazılmış deseniz inanırdım. Kimi kısımları metnin gücünün yanı sıra çevirinin güzelliğine de hayran kalarak tekrar tekrar okudum.

“Er ya da geç acıya alışacağımı düşünüyordum. Acıya alışıyor-

- Eddy'nin Sonu, Édouard Louis, Çev. Ayberk Erkay, Can Yayınları, 2021, 167 s.
- Alice Harikalar Diyarında/Salvador Dalí'nin Resimleriyle, Lewis Carroll, Çev. Yasemin Yener, Bilgi Yayınevi, 2019, 123 s.

du insan, bir şekilde alışıyordu nasılsa, sırt ağrılarına alışan işçiler gibi. Bazen, evet, acı baskın geliyordu. Demek alışmak değildi bu tam anlamıyla, uyum sağlıyordu insan, acısını gizlemeyi öğreniyordu.”

Alice Harikalar Diyarında muhtemelen hepimizin birden çok kez okuduğu, çocukluğun o şenlikli öykülerinden biri. Ama yalnızca o kadar mı? Her okumada farklı bir yerinden yakalamaz mı sizi de? Her okumada farklı bir derinliğe açılmaz mı dizeler? Her yaşta farklı bir yere göndermez mi sizi? Belki gerçekdışı büyüsü bunu sağlayan, belki de aslında tam burayı, bu dünyayı anlatması. Aklın almadığını uca taşıyarak, halinin o yerçekimsiz boşluğuna salarak göstermesi onu bu kadar vazgeçilmez bir klasik kılan. (Bizim medyada son derece pespaye bir deyiş vardır, bilirsiniz: “Sözün bittiği yer.” Sözün bittiği bir yer yoktur elbet ama olacaks, hani illa olsun istiyorsak orası harikalar diyarıdır.)

Bilgi Yayınevi etiketi, Yasemin Yener çevirisiyle 2021'de basılan Alice Harikalar Diyarında, Salvador Dalí'nin resimleriyle daha da büyütlü bir diyara taşınan koleksiyonluk bir kitap. Çevirinin duruluğu, Dalí'nin büyüleyici çizimleri ve göz dolduran baskısıyla kitap günlerdir elimden düşmüyor. Kimi okuyorum, kimi resimlere bakıp başka öykülerin kıyısına uzanıyorum.

“Zavallı Alice, ‘Ama iki kişiymişim gibi davranmanın yararı yok!’ diye düşündü. ‘Adamakıllı bir kişi olacak kadar

